

RAINER M. JÁNOS
JELENTÉSEK HÁLÓJÁBAN

Antall József
és az
állambiztonság emberei
1957-1989

1956-OS INTÉZET

JELENTÉSEK HÁLÓJÁBAN

Antall József és az állambiztonság emberei

1957-1989

BUDAPEST, 2008
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS ÉS
KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY

© 1956-os Intézet

© Rainer M. János

Könyv- és címlapterv Molnár Icsu István

Felelős kiadó az 1956-os Intézet Közalapítvány főigazgatója

Felelős szerkesztő Török Gyöngyvér

Kézirat-előkészítés, korrektúra, névmutató Nácsa Klára

Nyomdai kivitelezés Open Art Kft.

Felelős vezető Barcza András

ISBN 978-963-9739-08-6

7	BEVEZETÉS	
27	A SZERVEZET – ANTALL JÓZSEF ELLEN	
	Előtörténetek	27
	<i>Ötvenes évek</i>	27
	1956	37
	Kihallgatószoza	45
	Bizalmas nyomozás ifjabb Antall József ellen	54
70	HÁLÓZATI EMBEREK	
	Szövet	70
	Kapcsolati háló(zat)	78
	<i>Képviselőtársak</i>	79
	<i>Másodvonalbeliek</i>	88
	<i>...és a többiek</i>	106
	Tanítványok	111
	A kolléga	125
	A jó barát	139
	Rendőrnyomozók	158
171	ANTALL JÓZSEF A (KÁDÁR-)RENDSZERBEN	
	Osztályterem a fronton	171
	Víz alá nyomva, alámerülve	189
	Párhuzamos egzisztenciák	205
	Jellemzések – kívülről, belülről	220
	Életjelek	231
	Homályban	247
260	KÖVETKEZTETÉSEK	
	Hivatkozások	267
	Rövidítések	283
	Névmutató	287

BEVEZETÉS

„Szombaton, 1960. jún. 11-én este a Kárpátia egyik különtermében tartottuk meg a 10 éves érettségi találkozót – írta négy nappal később Farkas László, 1950-ben végzett volt budapesti piarista diák. – Amikor megérkeztem, Némethy Ferenc és Nagy Ödön barátságosan integetve üdvözöltek, majd Szűcs Ervin, aki az egészet rendezte, a helyemre vezetett. Nemsokára Némethy Ferenc mellé ültem, aki igen barátságosan kezdett kérdezni tőlem elmúlt életem eseményeiről. Elmondtam neki kitelepítésem, építő z[ász][ó-al]jnál teljesített szolgálatomat, nehézségeimet az érvényesülésben, lehetetlen lakásviszonyaimat. Ő is feltehetően őszintén elmondta nagyjából, hogy papnövendék lett a piaristáknál, majd pappá szentelték. Kecskeméten tanított egy ideig, magyar–német szakon. 1957-ben nem tette le az állam-
esküt, amiért most nem taníthat, és jelenleg egy üzemben három műszakos vill[any]szer[elő] segédmunkás. Elmondotta, hogy a tanítástól ugyan eltiltották, de azért ő pap, és az is marad. Vasárnap ő tartott[a] – mondta nekem – a misét a fiúknak. Ezen én nem tudtam részt venni, mivel nem értesítettek előzőleg. Amikor Szűcs Ervint megkérdeztem, hogy miért nem közölte velem, [azt válaszolta] hogy nem is gondolta, hogy ezen részt akarok venni, mivelhogy más vallású vagyok.

Némethy Ferenc elkérte a lakáscímemet és üzemi telefonszámomat, majd én is az övét. Feltehető nála a barátkozási szándék velem. Lakás: [...] Üzemi telefonszáma: [...] Az érettségi találkozón részt vettek: Antal[1]József, [...] Farkas László, [...] Kiss György, [...]”¹

1 Farkas felsorolta az osztály valamennyi jelen lévő tagjának nevét (21 főt), a hiányzókat (3 fő), az 1956-ban külföldre távozottakat (7 fő) és az 1956-ban „elesettekét” (2 fő).

„A Kárpátia Étterem különtermében 25 éves érettségi találkozónk volt – írta valamikor 1975. június vége felé Kiss György, ugyanazon osztály volt tanulója. – A találkozó egyik szervezője Szücs [Szűcs] Ervin, a Húsipari Vállalat osztályvezetője, Antall [József], valamint a volt pap, aki most Antallnál a könyvtárban dolgozik, Némethy Ferenc. – A megemlékezést Némethy tartotta. Volt pap osztályfőnökünkről tartott egy vallásos beszédet (Vékey Károlyról), amiben nem volt ugyan semmi sértő, de kicsit egyházi, vallásos irányba tolta az egész összejövetelt, és jelezte, hogy Némethy, bár kilépett a papi rendből, végső soron mégis az maradt. Utána a névsorban élen lévő Antall tartott egy nagy beszédet, dicsérve a civil tanárokat és az állami karokat is. Beszélt a nehéz 25 évről, hangsúlyozva, hogy a civil tanároknak is szerepe volt abban, hogy megtalálták az osztály tagjai a helyüket. Nagy tapsot kapott, mindenki elismerte, hogy milyen jól beszél. Kicsit nacionalista volt a beszéd, bár nem beszélt senki ellen. – Utána Antall-lal együtt mentünk el. Elmondotta, hogy Némethy beszéde nagyon felbosszantotta, és csak azért szólt hosszabban. A papos egyházi szövegeket nem szereti, s pláne hülyeség, hogy Némethy mint az ő munkatársa beszélt. Saját érdekében is meg kellett mondania véleményét, hogy [a] civil – államosított [-] korszak milyen jó volt. – Ezek után belpolitikai kérdésekről beszélgettünk. [...]”

Ez a két szövegrészlet első látásra leginkább naplóbejegyzésnek tűnik. Néhány apró jeltől azonban arra következtethetünk, hogy mégsem azok. Gyanút az amúgy egységesnek ható, valamelyest művelt, fogalmazni tudó emberre valló naplónyelv apró döccenői keltenek. A barátságos Némethy Ferenc *„feltehetően őszintén”* mesélte el élete történetét, s *„feltehető nála a barátkozási szándék”* az első szöveg írójával. Antall József *„kicsit nacionalista”* beszéde után, immár kettesben a második részlet szerzőjével, *„belpolitikai kérdésekről”* beszélgetett. Tíz évvel a volt Piarista, 1950-ben már (és még) Ady Endre Gimnáziumban letett érettségi után, egy barátságos légkörű találkozót (mondjuk, naplóban) megörökítve, az effajta fogalmazás mindenképpen furcsa. Ahogyan kevésbé érthető az is, ha egy másik volt piarista diák – igaz, már negyedszázaddal az érettségi után – írásban *„kicsit nacionalista”* beszédet tulajdonít barátjának (akivel együtt mentek el a találkozóról), és úgy fogalmaz, hogy *„belpolitikai kérdésekről”* beszélgettek.

A gyanú indokolt. Az idézetből mindkét szöveg első mondatát kihagytam. Az elsőé így hangzik: „Feladatom: 10 éves érettségi találkozón Némethy

Ferencsel barátságos viszony kialakítása.” A másodiké: „Feladatomból volt dr. Antall Józseffel a kapcsolattartás.” Két jelentésről van szó, a szerzők ügynöki minőségükben (Farkas Fábrián József, Kiss Kovács Jenő fedőnéven) készítettek őket, a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma Politikai Nyomozó Főosztálya (első szöveg), illetve a Budapesti Rendőr-főkapitányság reakció-elhárító osztálya (második szöveg) számára.²

A szöveget létrehozó szerep megváltoztatja a leírt szituációt. Az érettségi találkozó, magánemberek egy csoportjának rituális keretek között, öt-évente megtartott sajátos társas érintkezési alkalma az informátori munkatevékenység egy mozzanata lesz. A benne megjelenő egykori gimnáziumi osztálytársak (Farkas és Kiss egyfelől, Némethy Ferenc és Antall József másfelől) informátorokká és célszemélyekké változnak.

Farkas és Némethy rövid párhuzamos élettörténetei 1960-ból (*kitelepítés, építő zászlóaljnál teljesített szolgálat, nehézségei az érvényesülésben, lehetetlen lakásviszonyai – papnövendék a piaristáknál, pappá szentelték, Kecskeméten tanított magyar–német szakon, 1957-ben nem tette le az államesküti, amiért most nem taníthat, jelenleg egy üzemben három műszakos villanyszerelő segédmunkás, a tanítástól eltiltották, de pap és az is marad*) új és egymással ellentétes értelmet nyernek. Farkasé egyrészt a célszemély bizalmának megnyerését szolgálja. Az ő érettségi óta eltelt tíz éve is nehéz, sőt talán nehezebb, mint Némethyé, aki – egyelőre – legalább személyes szabadságát megőrizte.³ Másrészt a feladat megfelelő végrehaj-

2 „Fábrián” fn. ügynök jelentése, 1960. jún. 15. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-11802/21. 152–153., valamint ÁBTL O-11518/5. 150–151. – A második ügynöki jelentést a BRFK III/III-d alosztálya küldte át a BM III/III-3. osztályának, ahol 1963–72-ben és 1981–89-ben ifjabb Antall József ú. F-(figyelő)dossziéját vezették. ÁBTL O-14820/2a 92. „Kovács Jenő” aláírása a jelentésről hiányzik, de az adott időpontban egyedül ő informálhatta az állambiztonsági szervezetet az érettségi találkozóóról. Az állambiztonsági terminológiához lásd http://www.abtl.hu/index_h_start.html, Fogalomtár, valamint Petrikné Vámos Ida (1999) és Cseh Gergő Bendegúz (1999).

3 Nyolc hónap múlva, 1961. február 7-én Némethy Ferencet letartóztatták, és szervezkedés vádjával 1961. augusztus 10-én ötévi börtönrre ítélték. 1963 márciusának végén amnesztiával szabadult. ÁBTL V-146.684 (különösen /1./3./12.), illetve O-11802/1, „Fekete Hollók” (az eredetileg Cs-600. sz. csoportdosszié 1962-ben irattározott része), valamint

tását dokumentálja – afféle munkabeszámoló vagy igazoló jelentés. Némethy élettörténete adatok olyan sora, amelyből a szervezet az ellenséges/célszemély állambiztonsági portréját, *profilját* építi fel. A fennálló politikai rendszerrel és ideológiájával kapcsolatos beállítottságát, attitűdjét is rögzíti – segítséget nyújt besorolásához az államrendhez való viszonyra vonatkozó kategóriákba, és/vagy ennek változását dokumentálja.⁴

Az élettörténetek párhuzamos elbeszélése – ha csupán két egykori osztálytárs beszélget a Kárpátia különtermében – emlékek felidézése, közös történet kialakítása. Itt: *bevezetés*. Nem egy barátságé, hanem Fábíán József ügynöké a célszemély benső kapcsolatrendszerébe. A Fábíán jelentéseit vedő Kuti György főhadnagy értékelése voltaképpen az érettségi találkozó másik leírása: „Az informátor jól végrehajtotta feladatát, jelentése értékes. Véleményem szerint megvan a reális lehetősége annak, hogy bevezessük Némethy mellé. Annak ellenére, hogy az ügynök református, iskoláit katolikus [sic!] gimnáziumban végezte. A másik legfontosabb körülmény az informátor múltja (kitelepítés, büntető zászlóalj, érvényesülési akadályoztatások stb.) és ebből fakadó »gyűlölete« a renddel [sic!] szemben. Ezen a platformon lehet közelíteni és ekkor párosítani a természetes érdeklődést a katolikus tanok iránt.” A barátságos beszélgetést megzavaró, ám szerencsére mellékes momentum (a református Farkast nem hívták meg a Némethy által celebrált – természetesen katolikus – hálaadó misére) a *bevezetés* kulcsmozzanatává változik. Fábíán majd azzal keresi újra Némethyt, hogy megingott vallásában, és érdeklődik a katolicizmus iránt. Az elhivatott, hitvalló Némethy ettől fogva (egy ideig) lelkiatyaként és térítőként tekint egykori osztálytársára.⁵ Farkas és Némethy azonosságát a közös iskolaévek adták, emellé az érettségi találkozó az eltelt tíz év közös sorsát helyezte. Pontosan erre van szüksége Kuti főhadnagynak is, de más okok-

O-11518 „Emberhalászok”, (eredetileg Cs-633. sz. csoportdosszié) és O-12893/1., „Konspirálók” (eredetileg Cs-709. sz. csoportdosszié).

⁴ Erre utal a jelentésszöveg recepciójára vonatkozó egyik jelzés: Némethy élettörténetét valaki – bizonynyal a jelentést olvasó egyik állambiztonsági tiszt – aláhúzással kiemelte.

⁵ „Fábíán” jelentései Némethy Ferencről, 1960. okt. 13. ÁBTL O-11802/20. 219–222., nov. 1. Uo. 223–224.; 1960. okt. 25. ÁBTL O-11518/5. 196–197., nov. 15. Uo. 189–190.

ból. Farkast a sorsközösség teszi értékes hálózati emberré. „Gyűlölete” (amelyet csak színlel, mert erre kapott utasítást) hálózati identitásának része.

Arra, hogy Kiss György 1975-ben elmondja élettörténetét Antall Józsefnek, nem volt szükség. Több mint harminc éve ismerték egymást, rendszeresen találkoztak. *Bevezetése* Antall mellé éppen 1960-ban, a Farkas leírta érettségi találkozó utáni hetekben történt⁶ – a második szöveg keletkezése előtt csaknem tizenöt évvel. *Fábiánnak*, akit Kuti György egy hónappal az érettségi találkozó előtt szervezett be,⁷ a *bevezetés* sajátos helyzetében meg kellett jelenítenie Farkas Lászlót. *Kovács Jenőnek* nem volt szüksége arra, hogy láttassa Kiss Györgyöt a Kárpátia asztala mellett. Ő, a rég bevezetett, a célszemélyre, Antallra összpontosíthatott. Előbb az osztály, majd a személyes barátság terében írta le őt. Kiss Györgyként Antall hallgatója, *Kovács Jenőként* gondolatainak szelektív jegyzője volt. Sőt olykor ezen is túllépett – *kicsit nacionalista volt a beszéd, bár nem beszélt senki ellen* –, a célszemély értékelőjének szerepébe.⁸

A második találkozó ügynöki leírása is identitásprobléma köré rendeződik, bár élettörténetek nélkül. Az 1950-ben érettségizettek magukat piarista diákoknak tartják, bár utolsó két tanévükben megfosztották őket közös identitásuk intézményi kereteitől. A gimnáziumot, mint az összes egy-

6 Lásd *A jó barát* című fejezetet. Kisst eredetileg „Kátai György” fedőnéven szervezték be, így a könyv további helyein hálózati személyként ezen a néven szerepeltetem.

7 Ez már a második beszerzése volt: Farkas 1954 júniusától 1956 augusztusáig, katonai szolgálata alatt, a jelek szerint előbb egy közönséges, utóbb, 1954 novemberétől egy ún. építő-műszaki alakulatnál (fegyver nélküli szolgálat politikailag „megbízhatatlanok” számára) ugyanezzel a fedőnévvel informátor volt. Második beszerzésekor új dossziét nyitottak számára (az előzőket irattározták, és – feltehetően 1956-ban – megsemmisültek). Beszerzése mindkét esetben hazafias alapon történt, 1966-ban „hírszerző lehetőség hiánya” miatt került ki a hálózathoz. Farkas László (1932, Cegléd) hálózati nyilvántartó (6-os) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

8 Szövegének valódi, állambiztonsági értékelése egyébként nem maradt fent. A budapestiekéntől a központba küldött kivonat került az irattári dossziéba. A központ reakciójáról mindössze az érettségi találkozó tényének és helyének, valamint „Kovács” kiemelt megállapításának aláhúzása árulkodik. Az ismeretlen tiszt értékelése megegyezett a hálózati emberével.

házi iskolát Magyarországon, 1948 nyarán államosították.⁹ Antall, Kiss, Farkas, Némethy és a többiek az államosított iskolában, az Ady Endre Gimnáziumban érettségiztek. Kovács Jenő értékelése szerint Némethy vallásos beszédet tartott a volt osztályfőnökről (piarista szerzetesről), amivel a piarista örökség vállalására ösztönözte a többieket. Állásfoglalását élettörténeti mozzanat is nyomatékosította: saját szenvedéstörténete – ő volt az egyetlen az osztályból, aki politikai okokból börtönbe került.¹⁰ Kiss György nyilván tudott erről.¹¹ Kovács azonban nem tartotta szükségesnek, hogy utaljon rá, még az egyházi kötelékből való távozását is semlegesítette („*kilépett* a papi rendből”). A piarista diák identitásából leszármaztatható értékek egyike az egymás (diák- és sorstársak) iránti aktív szolidaritás. Némethy erre is felmutatott egy példát: őt, a politikailag rovott múltú, megbélyegzett volt pap-tanárt Antall, az osztály egyik legtekintélyesebb tagja odavette az általa vezetett könyvtárba, vagyis nem kellett többé három műszakban, segéd-munkásként dolgoznia.

Kovács jelentése szerint Antall ennek ellenére éppen nem azonosította magát Némethyvel. A piarista örökség mellett kiemelte az államosítás időszakának erényeit is. Antall mondandóját is élettörténeti mozzanatok hitelesíthették, amelyekről az osztály ugyancsak tudhatott, Kovácsnak pedig nem kellett itt jelentenie róluk – hiszen folyamatosan megtette 1960 nyarától. Antall nem a hitvallást tartotta legfontosabbnak a piarista örökségből, mint Némethy, hanem – valószínűleg – a tudást, a sokrétű kép-zést. Ebből is (de az állami iskola két évében szerzett tudásból is) ered, hogy huszonöt év nehézségei ellenére mindenki megtalálta a helyét. A demonst-

9 A budapesti Piarista Gimnázium, az egyik leghíresebb katolikus középiskola történetesen azon kevesek közé tartozott, amelyek 1950 után folytathatták az oktatást (bár a piaristák éppen nem az eredeti helyükön).

10 Az osztálytársak közül hármat kitelepítettek, Antallt pedig 1956 után néhány napra őrizetbe vették. Néhányuk ellen 1960–61-ben éppen Némethyvel kapcsolatban folyt nyomozás, amelynek során kihallgatták, zaklatták őket.

11 Annál is inkább, mert Némethy ellen a vádat többek között arra alapították, hogy csoportokat szervezett, amelyekben vitákat, közös elmélkedéseket tartottak vallási kérdésekről. Az egyik ilyen csoportban legalább hat egykori osztály- és cserkésztag vett részt, őket az eljárás során 1961-ben többször ki is hallgatták.

ratív azonosulás a katolikus gimnáziummal ebben nem segít. Kovács úgy érzékelteti, Antall beszéde egyrészt személyiségének mélyéből fakad (nem szereti a papos szövegeket), másrészt tudatos és átgondolt (érdeke, hogy ne azonosítsák Némethyvel). Számára a múltnál fontosabb a jelen, a megtalált „hely”, sőt a jövő. „Belpolitikai kérdésekről” beszélgetve Antall és Kiss a magyar politikai vezetés „káderproblémáiról”¹² cserélt eszmét. „[Antall] úgy érzi, hogy egyre inkább a szakemberek kapnak szót. Több miniszter, S[ch]ulteisz, Keserűné, valamint a miniszterhelyettesek már elsősorban szakemberek, nem politikusok. Ennek van jövője.”¹³

1960-ban Fábiant azzal küldték a találkozóra, hogy kössön barátságot egy formálódó politikai per egyik kiszemelt vádlottjával. 1975-ben Kovács már csak a hangulat rögzítését kapta feladatul. Sajátos megoldáshoz folyamodhatott: a *történetek* rögzítését, az *adatokat értékelésekbe* oldhatta fel. Némethy „*kicsit* egyházi, vallásos irányba tolta” az összejevetelt, de szavaiban „nem volt semmi *sértő*”. Pontosán ugyanígy relativálta Antall beszédét is: „*kicsit* nacionalista” volt, de nem irányult „senki *ellen*”. „Nagy” beszéd volt, de az állami tanárok pozitív szerepe volt a veleje. A vezetés káderproblémáinak lényege Antall szerint, hogy – szemben az öregekkel, akik „legalább csináltak valamit” – az újabbak „nem politikusok és nem is a legtehetségesebbek”. Ám a tendencia mégis pozitív, mert egy réteggel a legfelső alatt már szakemberek találhatók. Kovács szerepében az elvárt minimum, hogy „szállítson valamit”. Némethyt nem ábrázolhatta békés világi remeteségbe visszavonuló könyvtárosnak, Antallt sem a közép-Kádárkori szocializmussal azonosuló intézményvezetőnek. A volt piarista diákok érettségi találkozója és egy beszélgetés Antall-lal nem múlhatott el egy kis klerikális reakció, némi nacionalizmus és az ország vezetőinek bírálata nélkül. A *hangulat* azonban nyugodt.

12 „Kovács Jenő” a kifejezést Antallnak tulajdonítja.

13 ÁBTL O-14820/2a 92. A szövegben említett dr. Schulteisz Emil (1923) orvos 1972–73-ban egészségügyi miniszterhelyettes, 1973–74-ben államtitkár, 1974–84 között egészségügyi miniszter. 1967-től 1974-ig ő volt a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár főigazgatója, Antall közvetlen felettese. Keserű Jánosné (sz. Bérci Etelka, 1925) közgazdász 1971–80-ban könnyűipari miniszter, 1975–85-ben az MSZMP KB tagja.

E könyv alapanyagát túlnyomórészt az idéettekhez nagyon hasonló írott szövegek alkotják. Néhány ember élettörténetére épül, de nem életrajzok sorozata. Ezeket az embereket egy intézmény, az 1956 és 1989 között Magyarországon, a Kádár-korszakban működő állambiztonsági szolgálat sajátos kapcsolatba hozta egymással. Egyesek az intézmény megbízásából jelentések formájában szövegeket írtak másokról (itt legtöbbször egyetlen személyről, ifjabb Antall Józsefről készült jelentéseket használok), amelyeket az intézmény emberei különféle módon értékelték, feldolgoztak, funkcionális rend(ek)be foglaltak, megőriztek vagy éppen megsemmisítettek. A szövegek születésének alapvető motívuma az volt, hogy az intézmény tudni akarta, miként vélekednek a megfigyelték életük legtágabb körű rendszeréről: a politikai rendszerről, amelyben éltek. A felügyelet a/rendszerre terhelte ezeket a dokumentumokat, azért, hogy szükség esetén a korlátozás és büntetés alrendszerét vethesse be azok ellen, akik valamilyen formában szemben állnak a politikai rendszer elveivel és gyakorlatával. A szövegek évtizedeken át keletkeztek, hol sűrűbben, hol ritkábban. Az idők során változtak a megrendelők intenciói, a jelentések szerzői, változott a rögzített adatok jellege, tartalma. Szereplőink leginkább ebben a térben jelennek meg. Történeteik – reményeim szerint – adalékokat szolgáltatnak egy korszak patológiájához.

A kötet tartalmát – időbeli határain és sajátos forrásain túl – három fő szereplője határozza meg: a szövegeket keletkeztető intézmény, a szövegeket író intézményi személyek, végül az a személy, akiről a jelentések szólnak, és akit a jelentések ily módon konstruálnak. Emiatt szól a bevezető a forrásokról, a szövegek használatáról és az így megfogalmazható kérdésekről. Ezt követi az első rész, amely az állambiztonsági szervezet Antall Józseffel kapcsolatos törekvéseit és azok megvalósítását ismerteti. A második rész főszereplői az ebben különféle időtartamra különféle szerepeket vállaló személyek, akiket hálózati embereknek nevezünk. A harmadik rész Antall Józsefről és a Kádár-rendszerről szól – a hálózati emberek leírásai alapján.

Nem szándékoztam Antall József életrajzát vagy az Antall család történetét megírni. A kétezres évek elején elsősorban az érdekelt, mi történt a magyar társadalommal, ezen belül pedig kiváltképpen az egykori „keresztény középosztállyal” 1956 után. Főképp az foglalkoztatott, hogyan változott tag

jainak gondolkodása – ha egyáltalán – a szovjet típusú rendszer időszakában, milyen tanulságokkal, miféle mentális útravalóval léptek át 1989–90-ben egy új korszakba. Ekkori egyik feltevésem az volt, hogy az akkor csak néhány éve hozzáférhetővé vált állambiztonsági dokumentumok eligazításul szolgálnak valamelyest. Az irategyüttes tanulmányozása közben ismertem meg az Antall József 1957–61 közötti megfigyeléséről szóló három vaskos dossziét.¹⁴ Voltaképpen ennek az ügynek egészen 1989-ig elágazó le nyomataiból alkothattam először fogalmat a Kádár-kori állambiztonság működéséről. Emellett eleinte – tagadhatatlanul – úgy éreztem, hogy az alapkérdés szempontjából Antall története megvilágító erejű lehet.

Jóllehet már a vizsgálódás kezdetén látszott, hogy a társadalomtörténeti kérdésre ily módon aligha lehetséges választ adni, s ezekből a forrásokból nem konstruálható mégoly sajátos biográfia sem, a munkának – úgy véltem – mégis van társadalomtörténeti és biográfiai horizontja.¹⁵ Különösen biográfiai. Antall József – már miniszterelnökként – minden lehetséges alkalommal hangsúlyozta, hogy a szovjet mintájú szocializmus időszakát mindentől visszahúzódva, minden konfliktust kerülve, ám gyermekkorában kialakult, megszilárdult politikai nézeteit, valamint személyiségének integritását csorbíthatatlanul megőrizve élte át.¹⁶ Ennek a képnek nemigen mondott ellent az Antallról szóló kortársi emlékezet sem, figyelemre méltó módon attól függetlenül, hogy a visszaemlékezők hogyan viszonyultak Antallhoz, természetesen az akkor már a hivatalban lévő vagy éppen elhunyt miniszterelnökhöz, politikájához, személyiségéhez.¹⁷ Az évtizedeken át felhalmozódott iratok tanúságával szemben ezek a konstrukciók termé-

14 „Árvai” fedőnevű személyi dosszié, ÁBTL O-11386/1-3. „Árvai” ifj. Antall József célszemélyi fedőneve volt – az állambiztonsági szervezet belső irataiban gyakran fedőnevet kaptak a bizalmas nyomozások, célszemélyek is.

15 Erről a meggyőződésemről árulkodik a munka során keletkezett első szövegem, Rainer (2002), különösen a bevezető része.

16 Életéről szóló interjút lásd Antall (1994) 2. köt. 383–442., 471–499., 519–530. (Ezek az interjúk, illetve hosszabb részleteik tekinthetők önéletrajzi jellegűeknek; ilyen utalások azonban a kötet 383–641. oldalán található többi interjújában is fellelhetők.) Lásd még Oskó Juditnak adott interjúja részleteit, in Rózsa (1996) 9–14.

17 Rózsa (1996) majdnem három tucat visszaemlékezést tartalmaz, elsősorban Antall sze-

szetesen leegyszerűsítettnek, a pillanatnyi érdekek szolgálatára kitaláltak tűntek. Összevetésük kínálta azonban a munka végső alapkérdését: egyáltalán mi tudható meg az állambiztonság irataiból.

A történet szempontjából a szervezet iratait mindössze két csoportba osztottam. Az egyikbe a szervezet konkrét célpontjairól készült elsődleges leírásokat, vagyis a politikai rendőrség hálózati személyeinek *jelentéseit*. A másikba az ezeket „feldolgozó”, rendszerező, összegző, stratégiai és alacsonyabb szintű feladatokat kítűző, végrehajtó, ellenőrző, *belső* hivatali iratokat. Az első csupán abban különbözik a másodiktól, hogy rögzíti a felületesi alrendszer tárgyáról felhalmozott elsődleges adatokat, továbbá specifikus helyen, az alrendszert tárgyaitól elválasztó „féligáteresztő hártván” keletkezett.¹⁸

A hálózati személyek jelentései túlnyomórészt az (elsődleges) szerző célszeméllyel folytatott beszélgetéseinek tartalmát rögzítik, emlékezetből leírva. Akadnak közöttük, amelyek az élőbeszéd szó szerinti áttételének igényével lépnek fel (idézőjeles szövegrészekkel, a dialógust érzékeltetve stb.). Többségük azonban a tárgytól való távolságot elsőként már a rögzített gondolat megismerése és lejegyzése közötti idővel érzékelteti.¹⁹ Az igazi távolság felméréséhez azonban a szöveg keletkezésének más körülményeit is ismerni kell. Ezek közül a legfontosabb a szerzőségé. Hogy ki a jelentés szerzője, több értelemben bizonytalan. X. elbeszéléséből a vele beszélgető Y. mint Z. fedőnevű hálózati személy leírást készít. X. a közléseit Y-nak szánja, anélkül, hogy annak Z. mivoltával tisztában lenne – ő azonban a leírás elkészítésekor, továbbításakor, esetleges kiegészítése, végső formába öntése során Z-ként gondolkodik és cselekszik. Ám Y./Z. (kettős vagy éppen hasadt) személyisége sem egyértelmű ahhoz, hogy a keletkezett szöveg

mélyes barátai és hívei tollából. A folyamatosságot és az integritást – természetesen kritikai hangsúlyokkal – erősíti Fehér (1991) is.

18 Valamennyit beereszt a külvilágból, de ellenkező irányban zárt. Más a helyzet a felületesi alrendszer „anyagcserenyílásával”, amelyen keresztül a rendszert kívülről vezérlő politikai vezetés direktívái és kérdései érkeznek, illetve távoznak az állambiztonság felfelé küldött adatai, javaslatai, kezdeményezései, kérdésekre adott válaszai.

19 Rendszerint 1–13 nap. Az ügynökök jelentéseiket általában kéthetente adták le.

szerzőjeként tekintünk rá.²⁰ A jelentést ugyan „szerzője” írja le (leggyakrabban kézírással), de a jelentés nem csupán X-szel való diskurzusról keletkezett. Amikor ez a beszélgetés jelentéssé válik, egy másik diskurzus része lesz, a hálózati ember és az intézmény, az állambiztonsági szervezet közötti kommunikáció lenyomata. A jelentő szövege – még mielőtt voltaképpeni tárgyaról bármit mondana – előzetes formai és tartalmi kritériumok határai közé szorul. A jelentőt kiképezték, területére nézve eligazították, konkrét feladatát hosszabb távra meghatározták, az egyes találkozók során részletes utasításokat (rövid távra érvényes feladatokat) kapott. A jelentés tehát szinte adott. Legfeljebb apró (s csak néha nagyobb) részleteiben árnyal egy létező képet, leginkább argumentumokat szolgáltat hozzá. S mire a kép? Mivel a hálózati személy operatív munkája, maga az információgyűjtés a lesgzigorúbban titkos, viszonylag ritka a közvetlen felhasználás (például mint legtisztább eset: a jelentő tanúvallomása a megfigyelt ellen). Az információk rövid távon többnyire a szervezetben keletkezett, már rögzült vélemények, meggyőződések igazolására szolgálnak. Olyan dolgok verifikálására, amiket az állambiztonsági szervezet tudott. Csak ritkábban szól a jelentés arról, amit a szerv nem tudott: egyének, csoportok, állambiztonsági „objektumok” és „vonalak” általános felderítéséről.

A hálózati embernek emellett tartótisztje személyes, feladattól független („emberi”) elvárásait is figyelembe kellett vennie. Tartója – beszerzése módjától függött, hogy mennyire – fölényben volt vele szemben, tetszésén vagy nemtetszésén sok minden múlhatott, legalábbis a hálózati ember így gondolhatta. Minden egyes jelentés bizonyos egzisztenciális kockázatokat rejtett. Az ügynöknek azt kellett írnia, amit vártak, amit amúgy is tudtak – de úgy, hogy bizonyos elemeiben újdonságnak hasson mégis. A jelentő – önkéntelenül vagy tudatosan – az állambiztonsági szervezet gondolkodásmódjának, logikájának, perspektíváinak és nyelvének keretei közé szorul. A jelentés, a szöveg struktúrája e keretek közt jön létre, az egyes események és közlések prezentációja rendőri kategóriák használatával történik. A szöveg a jelentés sajátos szituációjának nyelvi lenyomata. A külső világról informál, azt „idézi”, de rendje a szervezeté.

20 Nem beszélve arról a gyakori esetről, amikor Y./„Z.” képletéből csupán „Z.” megfogható, mert Y. azonosíthatatlan.

A ma távlatából tehát a jelentés sokszorosan torz optikán át láttatja tárgyát. Az állambiztonság iratai leginkább a szervezetről szólnak. De nem kizárólag róla. A jelentés írójának *valamit* célszemélyéről is mondania kellett; erre utasítások kötelezték, jelentése tartalmát ellenőrizték (leggyakrabban más hálózati személyek jelentéseivel összevetve). A szervezet rendjét, gondolkodásának logikáját tehát fel kellett tölteni a megfigyeltről szóló adatokkal. A legtöbb jelentésben ezért fedezhetőek fel olyan egyéni színek, olyan nyelvi fordulatok, amelyek „közéről” nézve elütnek a szervezet adta szövegtől, „kiugranak” belőle, s emiatt többlet- vagy különleges jelentést hordozhatnak.²¹ Ezek tartozhatnak a jelentőhöz, de valamennyire megjelenítik a célszemély cselekedeteit, sőt gondolatait is. Azét a (cél)személyét, aki maga is a (tágabb értelemben vett, esetünkben a szovjet típusú) rendszerben élt. Abban a rendszerben, amely egyebek mellett a „közéleti hazudozás intézményes rendszereként”²² volt jellemezhető, de legalább ennyire jellemezték a kényszerű hazudozás egyéni stratégiái is. A jelentésben tehát ott mozog a jelentés tárgya is, de körvonalai elmosódtak. Végeredményben a jelentés nem sokban különbözik bármely szövegtől, amely utólagos elemzések, interpretációk tárgya – legfeljebb markáns típus a végtelen számú változat és lehetőség közül. Szerzőjét és perspektíváját érteni, a rögzítettekkel nála „jobban” érteni talán annyival nehezebb csupán, hogy kiléte sokszorosan bizonytalan.²³ Specifikus nézőpontja, tárgya és nyelve viszont alighanem az egyszerűbbek közé sorolja.

A forrásokkal való számvetés már pontosabban jelölte ki a jelen tanulmány határait. Az érintett tárgyak meghatározásához a mikrotörténet választott módszere nyújtott segítséget.²⁴ Antall József állambiztonsági jelentések alapján konstruált történetének elsődleges kerete az intézmény,

21 Más korszak más szituációjára vonatkozik, de nagyon hasonló az inkvizítor és a kihallgatott eretnek (boszorkánysággal gyanúsított) közötti dialógusból keletkezett szöveg, lásd Ginzburg (2000, 1992). A besúgó lélekállapotáról lásd Csepeli (2000).

22 Kenedi (1996a) I. köt. V.

23 Gadamer (2003), leginkább 299–343.

24 A mikrotörténet módszerével kapcsolatban elsősorban a következő munkákra támaszkodtam: Szijártó (2003); Tóth (2007); Levi (2000); Ginzburg (2000); Bódy (1999); Czoch (1999); Szekeres (1999) és Simon (2006).

a magyar állambiztonsági szervezet. A lépték szűkítése révén középpontjába mégis egyetlen személy került. Michel Foucault híres *Panopticon*-leírását segítségül hívva: tárgyunk a panoptikumban felügyelet és megfigyelés alatt álló ember, de nem a rendszer csúcsának vagy valamely középszintjének nézőpontjából, hanem éppen fordítva.²⁵ A felügyelet rendszeréből anynyi látható, amennyit ez esetben *egyetlen* objektuma saját helyéről láttatni enged. Ezt a perspektívát természetesen utólag rendeltem hozzá – annak idején Antall József legfeljebb sejtette a vele foglalkozó intézmény körvonalait, fogalmi lehetnek működéséről. A rendszer személyi és tárgyi közegeit annál élesebben láttatom, minél közelebb álltak választott középpontunkhoz. Ha a megfigyelt megértéséhez elengedhetetlen, a vele együtt figyeltekkel is foglalkozom – Antall József esetében jószerével egy ilyen személy említhető: az édesapja. Az intézmény féligáteresztő hártáját alkotók (a hálózati emberek) közül csak azzal a néhányval, akik jelentéseikben az ő gondolatait a rendszerbe táplálták. A rendszer hivatalnokai közül pedig csak azokkal, akik a jelentésekből felépítették Antall József rendszerbe, annak belső forgalmába kerülő képét.

A mikrotörténeti megközelítés kontextusának elemei meglehetősen eltérően kidolgozottak. A Kádár-korszakról még nem született monográfia, bár a részfeldolgozások száma nem kevés.²⁶ Az állambiztonsági szervezet levéltára – nem a konkrét iratórész hely, hanem a szervezet különféle helyeken létező és nem létező, hozzáférhető és nem hozzáférhető iratainak együttese – ma a Kádár-kor egyik legfontosabb *lieu de memoire*-ja.²⁷ Az ebből konstruált emlékezetnek ugyan nem jelentéktelen része a történeti, ám a szervezet jelenségét átfogó igénnyel leíró feldolgozás még alig íródott.²⁸

25 Foucault (1990) 277–289.

26 Az összefoglalók közül elsősorban a következőkre építettem: Romsics (1999); Bihari (2005), mindkettő bőséges bibliográfiával. A szovjet típusú rendszer elméleti kereteiről Kornai (1993) alapmunkájára támaszkodtam. Hasznosítottam az 1956-os Intézetben folyó, korai Kádár-korszakra vonatkozó kutatás eredményeit is, leginkább az annak zárókötetébe került tanulmányokat, Rainer (2004b). A Kádár-rendszer rendkívül tömör, de minden lényeges vonásra kiterjedő összegzése Szabó M. (1998).

27 Nora (1999).

28 Az összefoglalás kezdeti kísérletei közül említhető Kiszely (2002), a legújabb, egyben az

A terjedelmes és periodikusan megélnékülő diskurzus legnagyobb érdeklődést kiváltó része a hálózati tevékenységgel és a hálózati személyekkel foglalkozik – a közvéleményben általában az egész problémát „ügynökkérdésnek” szokás nevezni. Az ügynökügyek helyettesítő jellegére, a démonizált „ügynökfigura” leegyszerűsített és történetietlen voltára már sokan és sokféleképpen felhívták a figyelmet. Köztük történészek is,²⁹ de legnagyobb erővel írók, mint például Nádas Péter és Esterházy Péter, közirók, mint Kenedi János.³⁰

Timothy Garton Ash *The File* című könyvének alcímével a *személyes történelmet* ajánlja a „múlttal való szembenézés”, „a diktatúrákról szóló igazság kimondásának” adekvát eszközéül.³¹ A „feldolgozás” folyamatában láthatóan kulcsszerepet szán a volt titkosszolgálati dossziék megismerésének. E nézőpontból a szervezet történetének, átfogó adatainak, vezérlésének, alakulásának elemzése nem haszontalan ugyan, de aligha mond több-

eddig legkomolyabb kísérlet pedig, amely érdekes módon egy szervezettörténeti és -szociológiai kismonográfia szövegét társítja esettanulmányokkal: Tabajdi-Ungváry (2008). A közép- és kelet-európai hasonló szolgálatokról összefoglaló, országokként bibliográfiával: Persak-Kaminski (2005). A hazai feldolgozások egy jelentős része a különféle egyházak körében végzett állambiztonsági munkáról szól, ezek között mindenekelőtt Majnai Tamás, Szabó Csaba tanulmányai említendők. Átfogó szervezet-, politika- és ideológiatörténeti érdeklődés jellemzi Révész Béla tanulmányait. Révész B. (2000, 2003, 2004, 2007). Számos szervezet- és tevékenységtörténeti tanulmányt, forrást és adalékot tartalmaznak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára évkönyvei – Gyarmati (1999, 2002, 2004) – és honlapja (www.abtl.hu). Lásd még az 1956-os Intézet *Túl a listán* című tematikus tartalomszolgáltatását, http://www.rev.hu/rev/html/hu/ugynok/_ugynok.html. Az érdeklődés talán pozitív impulzusként szolgált régebbi korok hasonló tevékenységének vizsgálatához – ami azután rendkívül tanulságos lehet tárgyunk szempontjából is. Például Deák Ágnes több kitűnő tanulmányban foglalkozott a kiegészés korszakának titkosrendőrségével, Deák (2006, 2007).

29 Például Varga L. (2006); Gyáni (2007) 167–184. E munka egyik korábban elkészült részének bevezetéseként magam is megpróbáltam szembenézni ezzel a kérdéssel, Rainer (2004a) 53–55.

30 Nádas (1995); Esterházy (2002); Kenedi (2000) 195–203.

31 Garton Ash (1997).

bet, mint bármely más analitikus feldolgozás a totalitárius (klasszikus vagy reformált) rendszerekről. Morális szempontból a személyes történelem példázata természetesen összehasonlíthatatlanul nagyobb erővel hat. Egyszerre ragadja meg a szervezetet, az áldozatot, a kollaborációt, az erkölcsi eróziót – és semmi sem kötelezi arra, hogy mindezt a hűvös objektivitás alapján tegye. A probléma az, hogy az iratok nagy része ma Magyarországon hiányos, vagy egyáltalán nem hozzáférhető. Talán ez is oka annak, hogy a mostanihoz hasonló tanulmány, amely legalább egy ember állambiztonsági történetét a lehetőség szerint átfogó igénnyel próbálja megalkotni, eddig kevés készült.³² Még mindig nagy nehézségekbe ütközik, hogy valaki saját vagy mások személyes történelmét az állambiztonsági szervezet dossziéiból megalkossa. A szereplők egy része nem ismerhető meg. A jelen munka ennek ellenére kísérletet tesz rá. Rév István egy vitában rámutatott, hogy „egy történeti mű szakmai hiteléért – többek között – valóságos, vagyis valódi nevükön szereplő, forrásokban fellelhető, azonosítható szereplők szavatolnak”.³³ Mivel ezzel egyetértek, Antall történetének szereplőit minden esetben megneveztem.

A *megnevezés* problémája azonban távolról sem csupán e történet háložati szereplőit illetően merül fel. Legalább ilyen nehéz, ha nem nehezebb arra válaszolni, hogy ki is a *főszereplő*, ki *az az* Antall József, aki a Kádár-rendszer körülményei és egy intézménye kontextusában a következőkben megjelenik.

Az egyik lehetséges válasz szinte eltünteteti a konkrét személyt, s idősb és ifjabb Antall Józsefre egyaránt mint a második világháború előtti „köztisztviselői” vagy „keresztény” középosztály valamiféle reprezentánsára tekint.³⁴

32 Az eddigi monografikus munkák közül Szőnyi (2005) mintaszerűen dolgozta fel a magyar rock titkosszolgálati megfigyelését. Egyetlen csoport (a Moszkva téri galeri) ügyét vizsgálta Markó (2005).

33 Rév (1998) 44.

34 Az Antallról szóló irodalom egy részének ez konszenzuális megállapítása. Lásd a róla szóló nekrológokat in Jeszenszky-Kapronczay-Biernaczky (2006), továbbá Antall életrajzíróinak műveit: Révész S. (1995); Debreczeni (1998). Hasonló Antall-kép Lengyel Lászlóé, Lengyel (2000) 208–211. A köztisztviselői középosztály fogalmáról lásd Gyáni-Kövér (1998) 227–236. (Gyáni Gábor szövegrésze.) A fogalmat a történeti diskurzusban vizs-

A „történelmi középosztály” kifejezés a köztisztviselői réteg reformkorig, illetve a dualizmusig visszanyúló – inkább hagyományban, identitásban, semmint tényleges szociológiai értelemben érvényes – köznemesi-dzsentri eredetére utal. Itt a „korlátozás”, majd a „felgyorsult társadalmi pozícióvesztés” 1945 utáni bő két évtizedére következő időszakban jelennek meg. A XX. század második feléről készült társadalomtörténeti összefoglalójában Valuch Tibor a változást, amikor e csoport „marginalizáltsága” mérséklődni kezd, a hatvanas évek végére teszi. A társadalmi mobilitás-vizsgálatok alapján³⁵ úgy látja, hogy „azok a középosztálybeli családok, amelyek az ötvenes évek elején elvesztették korábbi státusukat, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva – lakóhelyváltás, a középosztálybeli mentalitás megőrzése, a szimbolikus tőkék változtatása – elsősorban leszármazottaik révén többnyire sikeres rekonverziót hajtottak végre, és a mai generáció jelentős része már a rendszerváltozás előtti években is a társadalomban elérhető magasabb státusokkal rendelkezett”.³⁶ E társadalomtörténeti megállapítás politikátörténeti változata a Kádár-korszakról szóló irodalomban a „párton kívüli, régi értelmiséggel”, a „régii középosztállyal” való „hallgatólagos kiegyezés”,³⁷ ami többek között lehetővé tette, hogy a keresztény középosztályi mentalitás bizonyos elemei rejtőzködve – teljes egészükben vagy töredékekben – fennmaradjanak. A fennmaradást elősegítette a reflektálatlan közelmúlt és a feldolgozhatatlan sérelemérzet.³⁸

A másik válaszlehetőség mindezt zárójelben hagyja, s Antall Józsefre életútja utolsó szakaszából, sőt végpontjából tekint. Ebből a szemszögből a Kádár-korszak csak sajátos előkészület arra a három-négy évre, amikor Antall a magyarországi átmenet fontos személyiségeként, majd a szovjet típusú rendszer összeomlását követő első magyar kormány miniszterelnö-

gálja Gyáni (2002b). Lásd még Juhász (1983); Bibó (1981) 255–289.; Szekfű (1983), különösen 159–179., uő (1989); Szabó Z. (1986); Gyurgyák (2007) stb.

35 Gáti–Horváth (1992); Utasi–A. Gergely–Becskeházi (2000).

36 Valuch (2001) 99.

37 Kende Péter számos esszéjében mutatott rá ennek jelentőségére, legutóbb, legbővebben Kende (2006).

38 Erre elsősorban Kis János figyelmeztetett, lásd Kis (2004, 2007). Az 1945-ös pillanat jelentőségére a múlt feldolgozatlanságában magam is utaltam, Rainer (2005a).

keként kiemelkedő szerepet játszott az új hazai demokratikus rendszer megalapozásában. Levéltárosi, tanári éveit, középszintű kulturális funkcionáriusi pályáját (a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatóhelyettese 1968-tól, főigazgató-helyettese 1974, főigazgatója 1984 óta) csupán kitölt egy hosszú, irreleváns időszakaszt. Meghatározó politikai tapasztalatai ugyanis a negyvenes évek második feléből és 1956-ból származnak, apja politikailag aktív életszakaszából. A hosszú rés az időben – ezt Antall is érzi – mégsem maradhatott betöltetlenül. Soha sem említette, hogy emlékiratokat szándékozna írni, egyetlen erre vonatkozó megjegyzése viszont éppen a Kádár-korszak első éveire vonatkozott.³⁹

Az első válaszlehetőség ellentmondásban áll a mikrotörténeti vizsgálati módszerrel: ennek reprezentativitása vitatott, de bizonyosan eléggé korlátozott.⁴⁰ Hogy Antall-lal kapcsolatban annyit emlegetik, tárgyunk és módszerünk szempontjából – ha nem is lényegtelen – nem perdöntő. Amellett ez a megközelítés nem használná fel a sajátos források alkotta teret. Az állambiztonság természetesen számon tartotta Antallék „származását” – bár erre más kategóriát használt, mint a társadalomtörténet. Potenciális vagy valószínű ellenségként viszont politikai nézeteik miatt kezelte őket. Ebből a szemszögből pedig például idősb Antall József – felettébb szokatlan módon – nem 1944 előtt, hanem 1945–47-ben érte el politikai pályája csúcsát. Antallék keresztény középosztályi eredete, ehhez kapcsolódó értékeik, az egykori magyar „nemzetfenntartó középpel” való azonosságérzetük ott szerepel a vizsgálódás horizontján, de nincsen szó valamilyen középosztály-

39 Richter Annának adott 1990-es interjújában a következőket mondta: „Természetesen rám is nagy hatással volt az 1956-ban hirtelen támadt vihar, amelyben egy új lehetőség kezdetét láttuk. Forradalmi bizottsági elnök voltam. A katonai megszállást követően vizsgálat folyt ellenem, őrizetbe is vettek, kihallgattak a szovjet katonai hatóságok és a magyar államrendőrség. Ez az eljárás egészen 1961-ig elhúzódott, elítélve azonban nem voltam. – Beszélne erről részletesen?

– *Nem kívánok erről hosszabban beszélni, mert úgy gondolom, hogy egy olyan országban, ahol százakat ítélték el és akasztottak fel jogi indok nélkül – sőt elkövetett tettek nélkül is –, akkor az a retorzió, amiben én részesültem, említést sem érdemel. A politikatörténeti részét egyszer megírom.*” Antall (1994) 2. köt. 402. Kiemelés – R. M. J.

40 Az erről szóló vitákat röviden áttekinti Szijártó (2003).

esettanulmányról (annál kevésbé, mert az legalább néhány másikat is feltételezne).

A második válaszlehetőséget is el kell vetnünk. Antall József nem volt *ugyanaz*, aki 1989-ben, 1990-ben – bár természetesen mindenkor *ő maga volt*: 1957-ben, a hatvanas években, és Magyarország miniszterelnökeként is. Ő maga, de nem ugyanolyan. „Hogyan maradhatna az én a lehető leghasonlóbb önmagához, hacsak nem úgy, hogy van benne valami szilárd mag, amely mindenféle időbeli változástól mentes. Viszont egész emberi tapasztalatunk az ellen szól, hogy a személyiségnek lenne egy ilyen változhatatlan összetevője. A benső tapasztalásban semmi sem menekül meg a változástól.”⁴¹ Sok ember – Antall József benyomásom szerint közéjük tartozott – szeretné saját (élet)történetét valamiféle *azonosság*ként látni és látatni. Esetében az azonosság maga éppen soha meg nem ingott politikai meggyőződése és ennek megfelelő magatartása lett volna. Éppen az, amire Antall azonosságát a politikai rendőrség építette, az ugyanis hasonlóképpen a látókörébe került személyek azonosságát feltételezve szemlélte világát. Én viszont úgy látom, hogy a forrásaink kirajzolta történet valamilyen egyensúlyba hozza szilárdnak tűnő magok és változások dinamikáját ennek az embernek sajátos történetében.

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkámat a legkülönbözőbb formákban segítették. Antall dossziéira – e történet ősforrására – Baráth Magdolna (akkor a Történeti Hivatal kutatás-előkészítési osztályának vezetője) hívta fel a figyelmemet még 2002-ben. A ma már Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának nevezett intézmény számos munkatársától azóta is sok értékes segítséget kaptam, elsősorban Orgoványi Istvántól, Petrikné Vámos Idától, Soós Mihálytól és Sz. Kovács Évától. Antallról készített korábbi írásaimról és e végső szövegről számosan kifejezték véleményüket – ezúton köszönöm a bíráló és biztató megjegyzéseket Gyáni Gábornak, Gyarmati Györgynek, Keller Márkusnak, Kende Péternek, Kenedi Jánosnak, Kovács Gábornak, Kozák Gyulának, Lénárt Andrásnak, Murányi Gábornak, Ö. Kovács Józsefnek, Papp Istvánnak, Radnóti Sándornak, Standeisky Évának, Varga Lászlónak és másoknak. Külön köszönöm

⁴¹ Az azonosság és őmagaság fogalmához lásd Ricoeur (2001). Idézet helye 15–16.

azok megjegyzéseit, akik rokonként, barátként közel álltak idősb és ifjabb Antall Józsefhez, s ebből a különleges szemszögből olvasták és bírálták munkámat: Antall Györgynek, Jeszenszky Géának és Tar Pálnak. Hajdu Tibor, Hanák Gábor, Huszár Tibor és Pataki Ferenc megosztotta velem e könyv néhány más szereplőjével kapcsolatos emlékeit, amit ezúton is köszönök. Szövegem gondozását – mint immár sok éve – most is Török Gyöngyvér vállalta. Hálás vagyok neki, ahogy minden munkatársamnak az 1956-os Intézetben – azért a szellemi és emberi környezetért, amelyben dolgozhattam. Végül, de nem utolsósorban köszönöm családom tagjainak türelmét és odaadását.

1957-TŐL 1989-IG IDŐSB ANTALL
JÓZSEF (1896–1974) NYUGALMAZOTT
MINISZTERRŐL ÉS FIÁRÓL, IFJABB
ANTALL JÓZSEF (1932–93) TANÁRRÓL
(KÖNYVTÁROSRÓL, MUZEOLÓGUSRÓL,
MAJD MÚZEUMIGAZGATÓRÓL) AZ ÁL-
LAMBIZTONSÁGI SZERVEK KÉT TUCAT
HÁLÓZATI SZEMÉLYE („ÜGYNÖKE”)
SOK SZÁZ JELENTÉST ÍRT. EZEK KÖZÜL
CSAKNEM FÉLEZER ISMERT. ENNEK A
KÖNYVNEK HÁROM SZEREPLŐJE VAN:
AZ INTÉZMÉNY, AMELYBEN A JELENTÉ-
SEK KELETKEZTEK; A SZEMÉLYEK,
AKIK ÍRTÁK ŐKET; VÉGÜL AZOK, AKIK-
RŐL SZÓLNAK. A SZEREPLŐK TÖRTÉNE-
TEI E JELENTÉSEKBŐL BOMLANAK KI,
ÉS VELÜK IS ÉRNEK VÉGET – REMÉ-
NYEM SZERINT ADALÉKOKAT SZOLGÁL-
TATVA EGY KORSZAK PATOLÓGIÁJÁ-
HOZ.

A SZERVEZET – ANTALL JÓZSEF ELLEN

ELŐTÖRTÉNETEK

A magyar államvédelmi szervek 1956 előtti iratai rendkívül hiányosak, úgyszólván töredékek maradtak fenn csupán. Nincs ez másként idősb és ifjabb Antall József esetében sem – az apáról csak két, viszonylag rövid összefoglaló maradt (1952-ből és 1955-ből), a fiúról még ennyi sem. Nem ismeretes tehát a folyamat dokumentációja, amelynek során a szervezet Antallékat mint *célszemélyeket* „felépítette”. Ilyenkor általában összesítették azokat az adatokat, amelyek más „gyűjtésekből”, mintegy mellékesen keletkeztek, majd *környezettanulmányt* készítettek. Ebben összegezték és állambiztonsági rendbe foglalták a célszemély addigi élettörténetét, valamint elkészítették anyagi, személyi viszonyainak kataszterét, s felrajzolták állambiztonsági „profilját”. A következő fejezet megkísérli rekonstruálni e minden bizonnyal elveszett környezettanulmány keletkezéstörténetét és szerkezetét. Az állambiztonság biográfiai munkáját az érthetőség, a főszereplő(k) bemutatása céljából – csak itt – olykor történeti-életrajzi elemekkel egészítettem ki. Hasonló adatokat és módszereket ugyanis a szervezet is használt.

Ötvenes évek

Székfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájának ötödik könyvében szemléletes képet fest a harmincas évek közepén harmincas évei vége felé járó középosztályi-értelmisségi generációról. Azokról, akik előtt a neobarokk társadalom vezető csoportja lezárta kapuit. Aki ket a „nemzetiségnek népi koncepciója” jellemez, a német „Volkstum-gondolat magyar formája, a nemzeti súlynak népi őstalajba visszahelyezése”. Akik földreformért harcolnak, szociálisan elkötelezettek – de egy részük, akár kompromisszumok árán is, „a neobarokk kereteiben” próbálja meg érvényesíteni a maga meggyőződését. Magyarország jövőjét hol turáni pa-

rasztállamként, hol dunai szövetség tagjaként képzelik el. Hit és fantázia jellemzi őket, „líra és nemzeti sorsregények hatása alatt lettek reformerekké, Ady, Móricz és Szabó Dezső vezette őket mint gyermekeket kézen fogva”.¹ Idősb Antall József (1896–1974) harmincnégy éves volt, amikor Szekfű e sorokat írta. Jogvégzett, köztisztviselő, a Népióléti, majd a Belügyminisztérium viszonylag szépen előrehaladó hivatalnok. 1939 és 1944 között tanácsos, osztályvezető, a miniszter bizalmasa.² Ugyanakkor nem egyszerűen náci- és németellenes politikai meggyőződést vallott,³ de kormánypárti tagsága mellett tagja volt az ellenzéki Kisgazdapártnak is. Szekfű akárha róla mintázta volna fenti sorait.

Az idősebb Antall alakját a második világháborús lengyel és más nemzetiségű menekültek, szökött hadifoglyok fogadása és gondozása terén kifejtett munkássága tette egészen kivételessé. 1939-től kormánybiztosként vezette a menekültügyet, határozott politikai misszióval. Idősb Antall Józsefnél kevesen tettek többet Magyarországon az antifasiszta szövetség *katonai* győzelméért: a mintegy ötvenezernyi lengyel katona kijuttatása az országból szinte megvetette az Anders-hadsereg alapját. Emellett számos más területen részt vett az ellenállásban, 1944. március 19-én azonnal lemondott állásáról, a Gestapo az elsők között tartóztatta le.⁴

Ellenállási tevékenysége és kiscgazda kapcsolatai révén id. Antall József a háború végén a koalíciós rendszer politikai elitjébe került (1945-től nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, 1945–46-ban újjáépítési miniszter, utána 1950-ig a Kisgazdapárt pártigazgatója, az FKGP Politikai Bizottságának tagja, több vezető gazdasági és adminisztratív funkciót viselt). Valószínűleg ő volt az előző rezsim legmagasabb rangú köztisztviselője, aki a

1 Szekfű (1989) 444–451.

2 Id. Antall József emlékiratait lásd Antall, id. (1997). Életrajzát lásd Kapronczay (1997). Rövid életrajzát lásd Vida (1999) 23–25. Lásd még Antall József két életrajzi monográfiáját: Révész S. (1995) 14–16.; Debreczeni (1998) 15–22.

3 Kollégája és barátja, a Belügyminisztérium elnöki osztályát vezető O'sváth László, valamint az O'sváthékkal rokoni kapcsolatban álló Zlinszky család minden tagja hasonlóan gondolkodott. O'sváth György-interjú (töredék), készítette Kőhegyi Kálmán, 1992. 1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA) 459. sz.

4 A magyar antifasiszta ellenállásról lásd M. Kiss (1994).

háború után képviselő lett. A sztálini rendszer kiépülésétől kezdve egyszerre *három* minőségében számított „ellenségnek”: mint *horthysta*, mint *nyugati orientációjú ellenálló* és mint *kisgazda* (a koalíció nemzeti demokratikus oldalához tartozó) politikus. Ezért meglepő, hogy bár állami pozícióit (utoljára a Magyar Vöröskereszt elnöke volt) elvesztette, az 1949-es, első úgynevezett népfrentlistás (lényegében egypárti) választáson neve szerepelt a Somogy megyei listán, így az 1949–53-as parlament képviselője lett. Miközben ellenségnek számított, *formálisan* a klasszikus sztálini rendszer politikai elitjéhez tartozott.

Magatartását mindig is a „háttérember” attitűdje jellemezte. Nem állt, még kevésbé állította magát a politikai küzdelmek homlokterébe. Viszonylag jó kapcsolatokat ápolt az igen sokszínű Kisgazdapárt minden irányzatával, minden fontosabb vezetőjével. Az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés kipattanása után (egy visszaemlékezés szerint) segítséget nyújtott Saláta Kálmán szökéséhez, de hallgatott azon a sorsdöntő politikai bizottsági ülésen, ahol Nagy Ferenc hazatérése vagy lemondása, illetve az ezzel kapcsolatos kisgazdapárti álláspont volt a vita tárgya.⁵ Miniszterré választásakor a szovjet hadsereg politikai főcsoportfőnökségének jelentése így jellemezte: „Politikai tekintetben eddig nem fejtett ki nagy aktivitást.”⁶ Különleges kapcsolat fűzte Varga Bélához (még a háború alatti lengyel menekült-ügyek idejéből) és Kovács Bélához. Ettől azonban még Kovács letartóztatása, majd Varga (és Nagy Ferenc) emigrációja után id. Antall tagja maradt a Kisgazdapárt Politikai Bizottságának. Nem lépett át például a Demokrata Néppártba. Nem hagyta el az országot, holott nyugati kitüntetései, embermentő tevékenysége miatt ismert személyiségnek számított a demokratikus országokban. Képviselő maradt 1947 után – ez még magyarázható azzal a reménnyel, hogy a békeszerződés ratifikációja után kimennek Magyarországról a szovjet csapatok. De az maradt 1949 után is – amit már nem ilyen egyszerű megérteni.

5 Saláta szökéséről lásd Cserenyey Géza visszaemlékezését, in Csicsery-Rónay–Cserenyey (1998) 190–191. (Saláta saját, az ötvenes években emigrációban írt visszaemlékezésében Antall neve nem szerepel, de a történet hasonló, uo. 195.) Az FKGP PB ülésének jegyzőkönyve, uo. 179–181.

6 Izsák–Kun (1994) 90.

Id. Antall József minden visszaemlékezés szerint szociálisan érzékeny ember volt, saját szűkebb pátriájának viszonyai, a falukutatók társadalomkritikája mélyen megérintette. Jó viszonyt ápolt a szociáldemokratákkal, már korábban is, de kivált a háború alatt szorgalmazta együttműködésüket a kisgazdákkal. Sokáig táplálhatott némi illúziót a „népi demokratikusnak” nevezett politikai rendszer iránt, ahogyan saját személyes szerepétől teljesen függetlenül lehetett bizonyos kollektív lelkiismeret-furdalása, mintegy középosztályi mivoltában. Közről láthatta a háború előtti politikai szerkezet deformáltságát, majd átalakulását is. 1949-es képviselőjelöltsége aligha magyarázható a folytonossággal (azt, hogy egyetértett volna az 1949-ben Magyarországon történekmel, nyugodtan kizárhatjuk).

1949-ben a választás teljes mértékben a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának forgatókönyve alapján zajlott le.⁷ Bár Rákosi visszaemlékezésében az áll, hogy a volt koalíciós pártoknak átadott javaslat szerint „meglevő képviselőik számát a közös lista alapján is megtart[hat]ják, maguk jelölik ki, hogy pártjuk mely tagjai kerüljenek az esélyes helyekre”,⁸ a listákat a PB hagyta jóvá. A Független Kisgazdapártnak a képviselői helyek 16 százaléka jutott (a Magyar Dolgozók Pártjának 70 százalék⁹). A „megmaradók” az 1946–47-es, illetve 1948–49-es tisztogatások, kilépések, lemondások, sőt mind gyakrabban letartóztatások után kerültek át az új országgyűlésbe. Id. Antall József nyilvánvalóan úgy gondolta, hogy az MDP ajánlatának visszautasítása (bárki is közvetítette, az ajánlat az MDP-é volt) több közvetlen veszéllyel járhat számára, mint az az erkölcsi veszteség, amit a képviselőség jelent. Nem a politikai elitben való megmaradás vágya hajtotta, mint az „útitárs” kisgazdákat, hiszen a mandátumon felül semmilyen pozíciót sem vállalt. Valószínűleg felismerte, hogy amennyi legitimációpótlékot az ő képviselősége a Rákosi-rendszernek ad (az ellenállás gazdagon dekorált hőse, „párton kívüli” politikus, aki a koalíciós időszakban is aktív volt, s most, lám, a proletárdiktatúra parlamentjében jelzi a tisztességes közép rétegek – később már inkább általában „a régi világ emberei” – mozgását a szocializmus felé), az elenyésző ahhoz képest, amennyit ő „nyer-

7 Feitl (1994) 285–292.

8 Rákosi (1997) 2. köt. 729.

9 Az MDP PB ülése 1949. ápr. 21. Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. f. 53. cs. 25. ó. e.

het”: szabadlábban marad, nem veszik el lakását¹⁰ és Somló-hegyi szőlőjét, továbbá családja is relatív biztonságban élhet. Alapvető választását követően – vagyis hogy nem választotta az emigrációt – a képviselői hely elfogadása ésszerű kalkuláció eredménye. Egészen 1953-ig rendszeresen be-bejárt a Kisgazdapárt budapesti, Zárda utcai központjába – de ott semmiféle politikai beszélgetésben nem vett részt.¹¹ Amúgy az év legnagyobb részét a családi birtok utolsó maradványán, a Somló-hegyi szőlőben töltötte.¹²

Idősb Antall József neve – ha előbb nem – az úgynevezett Magyar Közösség-üggyel kapcsolatban jelent meg az államvédelem irataiban.¹³ 1951-ben bizalmas nyomozást indítottak ellene. Ebből mindössze két összefoglaló jelentés maradt fenn, amelyek közül az első 1952 elején, a második a Nagy Imre-féle enyhülés elmúltával, 1955 őszén felsorolta id. Antall életút-

- 10 Az Egyetem utcai (később Károlyi Mihály utca, ma: Ferenciek tere), Kárpátia étterem feletti hatszobás lakás központi jelentőségű a hetvenes évekig három-, sőt négygenerációs együttélésre berendezkedett Antall család életében. Az 1951-es budapesti kitelepítés egyik indítéka a felduzzadt számú vezető káderek körében fellépő relatív lakáshiány volt (a megfelelő, reprezentatív, jó lakások hiányoztak).
- 11 A beszélgetésekről szóló, valószínűleg mind „Pásztortól” származó jelentések Szentiványi Lajos FKGP-képviselő operatív dossziéjában maradtak fenn, ÁBTL O-8.878. 29–136., kihagyásokkal. A jelentő id. Antall egyetlen megjegyzését sem rögzítette.
- 12 Jelentés 1952. febr. 2. ÁBTL O-14820/2. 12–15.; BM IV. oszt. Jelentés, 1955. okt. 28., uo. 16–20. Páll Tibor kisgazda képviselő jelentése Kovács Istvánnak, az MDP PB tagjának 1952. május 23-án arról szolt, hogy id. Antall ebben az időben is járt a Zárda utcában. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 165. ó. e. Hogy id. Antall tudott saját megfigyeléséről, megerősíti „Polgár” fn. ügynök 1957. febr. 4-i jelentése, ÁBTL 11386/1. 97.
- 13 Kovács Bélának szovjet kihallgatói 1947. április végén többek között feltették azt a kérdést is, tudott-e róla, hogy id. Antall József Gyulai Lászlóval, az Újjáépítési Minisztérium tisztviselőjével, nemzetgyűlési képviselővel együtt (Gyulait az ügyben letartóztatták, és öt évre ítélték, a büntetés letöltése után internálták) Gyöngyös környékén „fegyveres terroristacsoportokat szerveztek”. Kovács tagadólag válaszolt, de a nyomozás ténye és iránya életveszélyt jelentett. Kovács kihallgatási jegyzőkönyveit a szovjetek átadták a magyar államvédelemnek és Rákosinak, így a gyanúsításról Antall is tudhatott. Csicsery-Rónay-Cserenyey (1998) 338. Ez a vád mint bizonyított állítás szerepelt még egy id. Antallról 1965-ben készült összefoglalóban is, ÁBTL O-14820/2. 240.

jának valamennyi olyan pontját, amelyre eljárást, politikai pert lehetett volna alapozni. A jelentések szerint id. Antall természetesen szemben állt a sztálini rendszerrel, bírálta az egyes intézkedéseket, ugyanakkor némileg aggódott is amiatt, hogy utolsó képviselői ciklusa egy rendszerváltozás esetén félreértésekre adhat okot. Helyzetét valószínűleg helytállóan summázta 1951 decemberében, „bizalmas körben” – ahol azonban ott volt az államvédelmi szervek informátora is: „Nekem nincs más bűnöm, mint hogy vagyok. Én nem vagyok kollaboráns, igyekeztem visszatartani az eseményeket, ameddig csak lehetett.”¹⁴ Id. Antall szabaddalbon maradt, nem telepítették ki, amikor számos kiszagda politikust elért a represszió. De valóban nem is állt be az *aktív* „kollaboránsok” sorába, akik a legitimációpótlékért magas állásokat kértek és/vagy kaptak.¹⁵ Félrehúzódott, várt, így hitelesen őrizte meg régi kapcsolatait, akár a háború előtti köztisztviselőkkel, akár a kiszagda elit maradékával. De nem is konfrontálódott – ezért később legitim módon használhatta azt a kapcsolati tőkét is, amelyet a koalíció idejében épített ki a győzteshez csatlakozókkal. „Kollaboráció” határán mozgó magatartását az intranzigensek ugyanakkor bizalmatlanul szemlélték.

A korabeli felfogás szerint az „ellenség” minősítés kiterjedt a családtagokra is. Ifjabb Antall József (1932–93) apjához hasonlóan a középosztályi, sőt elitutánpótlás egyik fellegvárába, a Piarista Gimnáziumba járt, s annak jogutódjában, az Állami Ady Endre Gimnáziumban érettségizett 1950-ben. Ez az az év, amikor a felsőoktatási felvételi rendszer gyakorlatában már érvényesült bizonyos származási diszkrimináció, de még nem vált kötelező normarendszerré. Amíg Antall hasonló családi háttérű osztály- és iskolatársainak jelentős része származása miatt (is) hátrányokat szenvedett, őt azonnal felvették az ELTE bölcsészkarára, magyar-történelem tanári szakra, s azt 1954–55-ben el is végezte.¹⁶

Antall 1952-től a magyar szakot átmenetileg abbahagyta, s felvette a le-

14 ÁBTL O-14820/2. 240. 9.

15 A kiszagda politikusok elleni 1949 utáni eljárásokról, illetve a társutasok elhelyezkedéséről egyaránt áttekintést ad Vida (1996) 52–55.

16 Andorka Rudolf apja a Külügyminisztériumban – katonai attaséként, nagykövetségként – szolgált 1941-ig, ő maga egy évvel Antall előtt végzett a piaristáknál. Bár felvették a jogi egyetemre, a családot 1951-ben kitelepítették, ami tanulmányai megszakításával járt.

véltár szakot. 1954 júliusában került a Levéltárak Országos Központjába, a Magyar Országos Levéltárban, majd a Budapesti 1. számú Állami Levéltárban töltött fél-fél esztendőét gyakornokoskodással. 1954 nyarán már letette történelem szakos államvizsgáját (a pedagógiai tárgyak kivételével), 1955 nyarán pedig levéltárosi államvizsga mellett abszolválta a pedagógiai vizsgát is, így okleveles történelemtanár lett.¹⁷ A bölcsészethez régen vonzódo fiatal Antall Józsefet hajlamain túl nyilván az ötvenes évek közállapotai is a tudományos pálya felé terelték. Egyelőre semmi kilátás nem volt rá, hogy az apa hön áhított vágya (hogy fiából politikus legyen), illetve saját elképzelése (hogy közíró lesz, s onnan lép politikai pályára) valósággá válhat. A bölcsészkar még ezekben az években is adott annyi szabadságot, hogy a hallgató, ha akarta, s ha a hivatali ügyintézéshez volt affinitása, módosíthatott pályáján. Különbözőbb formások nélkül „áthallgatható” más szakok, sőt más egyetemek kurzusaira. Antall József is ezt tette. A történelemtanári oklevél kévsé történő megszerzéséhez (ahogyan egy-két évvel később a magyartanárhoz is) miniszteri, rektori engedélyek kellettek. Antall már ekkor is, később is formailag kifogástalan, szinte imponáló, de mindenképp tiszteletet parancsoló beadványokat tudott írni. Ahogyan 1956 elején kelt kétoldalas önéletrajza is „kifogástalan”. Első mondatában („Értelmiségi családból származom.”) a korban szokásos – és szabadon választható – származási kategóriák¹⁸ közül a szociológiai valóságához legközelebb állót választotta. A 73 gépelt sornyi szöveg jóval több mint egyharmada id. Antall Józsefről szólt – ugyancsak részben a kor követelményei miatt, semmit sem

(Andorka Rudolf-interjú, készítette Javorniczky István, 1993–94. OHA 567. sz.) A már említett O'sváth Györgyöt 1948-ban kizárták az ország összes középiskolájából (később börtönbe is került, O'sváth György-interjú, töredék, OHA 459. sz.). Antall másik osztálytársát és jó barátját, Tar Pált nem vették fel a bölcsészkarra, csak a műszaki egyetemre, de tanulmányainak 1951-ben ugyancsak a kitelepítés vetett véget. Tar (1996) 62–69.

17 Antall József beadványa a Budapesti Városi Tanács Oktatási Osztálya vezetőjének, 1955. okt. 28. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII. 113. 151.631/957. sz.

18 Az „osztályellenség”, „burzsoá”, „egyéb”, vagy más, hátrányos következményekkel járó kategóriákat a hatóságok osztogatták. Egyedül a „polgári” származás önkéntes alkalmazása akadnak példák – rendszerint olyan esetekben, amikor az illető már bizonyítottan „tüllépett osztálykorlátain”, vagyis a polgári származás éppen eltökéltségét és szilárdsá-

elhallgatva, de természetesen kiemelve az ellenállásban játszott szerepét, fogságát, kitüntetéseit. Az önéletrajzban nem szerepelt a Piarista Gimnázium (utóda, az Ady Endre Gimnázium viszont igen, s az oktatás területén dolgozók nagyon jól tudták, mi volt az „Ady” korábban), azt viszont Antall jelezte, hogy a DISZ-nek megalakulása óta tagja. Legtöbbet tudományos munkája kezdeti lépéseiről írt (az utolsó két gimnáziumi évben általa szerkesztett „történelmi, irodalmi, földrajzi és művészeti hetilapról és folyóiratról” is megemlékezett, nemkülönben önképző- és szakköri elnökségéről), amelyeket a Pedagógiai Tudományos Intézet szerződéses munkatársaként 1955 késő nyarán és kora őszén tett meg.¹⁹

Antall „szabadsága” a gondolkodás terén is szembeötlő volt – azon kevesek számára, akik közel álltak hozzá. Egykori piarista osztálytársai vagy felesége mellett (húszéves korában, 1952-ben nősült) ezek közé tartozott egyetemi kollégája, Lukács György²⁰ tanítványa, Fehér Ferenc. „[...] az ő személyében találkoztam életemben először egy *valóban* konzervatív liberális meggyőződésű magyar emberrel – írja Fehér –, akiben mind a két mozzanat, a *konzervatív* is és a *liberális* is őszintén átélt volt, és aki ugyanakkor egy tökéletesen világos nyelvet tudott és – velem – mert használni a kommunizmusról.”²¹ Ebből az időből származó dolgozata, amelyet ő maga, s nyomában egyik életrajzírója is a pesti egyetem első szamizdatjának nevezett, nem éppen konzervatív nézeteket tükröz. *A történelem iróniája* című írás a liberális kapitalizmus és a marxi (eredeti) szocializmus közös vé-

gát volt (lett volna) hivatott aláhúzni. Az önéletrajzírás korabeli gyakorlatáról lásd Mark (2005).

19 Antall József önéletrajza, d. n. BFL XXIII. 113. 151.631/957. sz.

20 Lukács Györgyöt Antall majdnem annyira fontos viszonyítási pontnak tekintette, mint a valódi Lukács-tanítványokat. Fényi Tibornak adott 1989. végi interjújában a magyar politizálás „törzsi gyökereiről” szólva mondta: „Ha leegyszerűsítsem, azt mondom, hogy az Illyés Gyula baráti köréhez tartozók vagy Lukács György tanítványai.” Antall (1994) 2. köt. 424. A demokratikus ellenzékétől őt elválasztó távolságot azzal magyarázta, hogy „ez részben korosztályi kérdés, részben pedig annak a függvénye, hogy én Lukácshoz akkor sem álltam közel, amikor egyetemre jártam”. (Uo. 429.) Hasonlóan érvelt a nyolcvanas évek elején is, lásd a *Homályban* című fejezetet.

21 Fehér (1991).

gét jósolja meg, s ily módon valóban bírálja az Oroszországban (és a csatlós országokban) megvalósulóban lévő „kommunizmust”, de leginkább harmadikutasnak nevezhető alapon.²² Egy meritokratikus állam értelmiségi vezetés (és nem uralom) alatt álló társadalma – ez olyan vízió, mely inkább az egykori Nemzeti Parasztpárthoz, Bibóhoz áll közel.

Antallnak nem okozott különösebb nehézséget az állásszerzés,²³ a korabeli állásviszonyok már inkább. Letöltött gyakornoki évét követően kinevezték segédlevéltárosnak, majd szinte azonnal, 1955. július 15-én a második gyakornoki évre áthelyezték Székesfehérvárra, az ottani Állami (megyei) Levéltárba. Ott kellett volna hagynia a családi otthon, apját, feleségét – ezért inkább kilépett, és vállalta az alkalmi tudományos segédmunkát (gyakorlatilag cédulázott). Mentessítette magát a szakmai gyakorlat második éve alól, s mivel tanári diplomáját már levelező hallgatóként kapta kézhez, szabadon, újabb miniszteri engedély nélkül elhelyezkedhetett. Tudta, hogyan kell a lehető legszabályosabban kijátszani az irányított elhelyezkedés merev rendszerét – tanárként levéltáros gyakornoki időre távozott, amikor pedig ott kommandírozták volna, gyorsan visszavedett tanárrá. Munkahelyein egyébként a legjobb véleménnyel voltak róla. Wellmann Imre kiemelte önállóságát, dicsérte felkészültségét, és a szakma komoly ígéretének nevezte.²⁴ 1955 novemberében kezdett el helyettesíteni a lakásuktól ötven lépésre lévő Eötvös-gimnáziumban mint óradíj-átalányos tanár.²⁵ Amikor 1955 végén véglegesítését kérte, Donászy Ferenc igazgató, sőt Szalay Béla párttitkár véleménye is roppant pozitív volt: „Bár kezdő tanár – első évben tanít rendszeresen –, minden szempontból komoly rátermettséget tanúsít. Mint szaktanár lelkiismeretesen készül óráira, tanítványai elé komoly követelményeket állít, tanítványait pozitív világnézetre neveli. Mint osztályfőnök jó osztályközösséget alakított ki osztályában, közvetlen a kapcsolata osztá-

22 Antall (1994) 1. köt. 474–481.; Debreczeni (1998) 25–26. Antall írásával kapcsolatban inkább Révész Sándor elemzésére támaszkodtam, Révész S. (1995) 17–18.

23 Az ellenkezőjét állítja Debreczeni (1998) 26., de ezt sem Antall visszaemlékezései, sem korabeli iratok nem támasztják alá.

24 Wellmann Imre jelentése a Levéltárak Országos Központjának, 1955. júl. 20. MOL XIX-I-18-a, VKM Levéltárak Országos Központja, 94. d. Antall József személyi anyaga.

25 BFL XXIII. 113. 151.631/957., uo. 14/A/36/1955.

lyával és ezek szüleiével. Az iskola minden közösségi munkájában részt vesz és bekapcsolódik (DISZ-munka, kirándulások, ifjúsági lap szerkesztése). Az iskolai és osztályértekezleteken hozzászólásaiban meglepően világos és határozott ítéloképességről tesz tanúságot.”²⁶ Az igazgató és a párttitkár szerették volna, ha a fiatal Antall az Eötvösben tanít, ennek megfelelően a kor nyelvi kliséiben fogalmaztak. Antall – ez bizonyos – jó benyomást tett. Persze nem biztos, hogy ez elég lett volna ahhoz, hogy végzés után révbe érjen, akár a tudományos pályán, akár tanárként.

Azonnali véglegesítése a merev szabályozás, a munkaerő-tervezgádkodás miatt lehetetlen lett volna: a jogszabályok kizárták státusa tanév közbeni megváltoztatását. De 1956 elején felmerült egy másik akadály is, amely ötödöt papírra ceruzával firkantott feljegyzés formájában maradt az utókorra: „Tisztázandó. 1. Antall J. életrajza. Apja állítólag miniszter volt. (Ez később jutott tudomásomra).”²⁷ Hogy a Fővárosi Tanács Oktatási Osztálya személyügyi előadója mit akart tisztázni, nem világos, hiszen Antall önéletrajza pontosan tartalmazta apja miniszterségének tényét és idejét. Az előadó főnöke, Temesi Alfréd osztályvezető hamar, 1956. március 31-én választ kapott kételyeire a Fővárosi Tanács VB elnökhelyettesének fejlécével ellátott, hasonló méretű cetlin: „Temesi et.! Mellékelek 2 írást, amelyből kiderül, hogy Antall József óradíj-átalányos tanár véglegesíthető, kinevezhető az Eötvös Gimnáziumban megürült helyre.”²⁸ A cédulát Pesta László VB-elnökhelyettes, id. Antall József egykori képviselőtársa, aktív társutas kisközgazda írta alá.²⁹ Antallt 1956. augusztus 1-jei hatállyal nevezték ki az Eötvösbe. A következő lett volna az első teljes tanéve – de „közbejött” a forradalom.

Az „ötvenes években” az Antall család komoly, de *viszonylagos* hátrányokat szenvedett – elsősorban távlatait veszítette el. A még igencsak mun-

26 Feljegyzés a Bp. Föv. Tanács Oktatási Osztálya Személyzeti Csoportjának, 1956. ápr. 7. BFL XXIII. 113. 151.631/957. Debreczeni által idézett egyetemi jellemzései is inkább pozitívak, persze a kötelező „hibák” felsorolásával. Debreczeni (1998) 26.

27 BFL XXIII. 113. 151.631/957.

28 Uo.

29 Pesta László közbenjárását megerősíti a „Bodrogi” fn. ügynök 1956. dec. 1-jei jelentése, ÁBTL O-11386/1. 129.

kaképes korú apa köztisztviselői pályafutása véget ért, és 1953-tól kikerült a politikai elit megtúrt peremvidékéről is. Megőrizte viszont reprezentatív pesti lakását, ingóságait, háromholdnyi Somló-hegyi szőlőjét, nyugdíjat is kapott, amit már ekkor nyelvéraadással („jobb napokat látott úriemberek” e tipikus fő- vagy mellékfoglalkozásával) egészített ki. Fia befejezhette középiskolai és egyetemi tanulmányait, a vele kapcsolatos kényszereket mintegy interiorizálhatta, a vágyott jogi (politikai) pálya helyett bölcsészetet tanult. Lényegében problémák nélkül jutott álláshoz, magabiztosan lavírozott a bürokratikus rendszerben. A család együttesen hasznosította az apa három rendszerben összegezett kapcsolati tőkéjét és a köztisztviselői életpálya során felhalmozott kulturális tőkét, a hivatali kijárási fogásait. A konfliktuskerülő magatartás, a defenzív életstratégia és id. Antall József ellenállási érdemein alapuló nemzetközi (el)ismertsége, az ebből adódó különleges védettséggel együttes eredménye a hátrányok-vesztések relatív minimuma.

1956

Az Antallok szerepe a forradalomban elsősorban a Független Kisgazdapárt újjászerveződéséhez kapcsolódik; ez a történet fő vonalaiban feltárt.³⁰ Id. Antall József október 31-ig a Somlón tartózkodott, fia ekkor ment érte autón. Mielőtt hazautaztak volna, több településen (Doba, Devecser, Borszörcsök) nagygyűlést tartottak, ahol jobbára a fiú szerepelt. Id. Antall Budapesten csak a forradalom bukása előtti napokban, s a „közvetítő”, a kiegyenlítő szerepében tűnt fel a rendkívül éles ellentétek megosztotta pártban. Járt a parlamentben Tildy Zoltánnál (fia visszaemlékezése szerint belügyminiszteri tárcát ajánlottak fel neki, ami kevéssé valószínű, de előfordulhatott éppen erre utaló megjegyzés), neve szerepelt a Varsói Szerződésből való kilépésről tárgyaló delegáció névsorában,³¹ melynek utazására végül ismeretes

30 Vida (1996); Kende–Mink (1997). Lásd még Pártay Tivadar, Vörös Vince, Horváth János, Futó Dezső visszaemlékezéseit Kőrösi–Tóth (1997) 25–96.; Kővágó (1981); Palasik (2002).

31 Legalábbis a kormány 1956. november 2-i határozatában, lásd Glatz (1989) 49. A szovjet kormányhoz intézett jegyzék szövegéből id. Antall neve kimaradt, helyette a szociáldemokrata Zentai Vilmos szerepelt. Varga L. (1989) 409. Igaz, a kabinet határozatában az is benne volt, hogy egy munkástanács tag is kell a küldöttségbe, akire Tildy tesz javaslatot. Lehet, hogy ez Zentai (aki ugyan nem volt munkástanács tag, de Tildy a koalíciós

módon nem került sor. A Tildyvel nem éppen rokonszenvező, még id. Antall Budapestre érkezése előtt választott Ideiglenes Intézőbizottság ugyanakkor – a pártelnökké választott Kovács Béla javaslatára – Antallt megválasztotta pártigazgatónak. A kiscgazdák gazdasági és pénzügyeivel azonban nem ő, hanem helyettese, Szolnoki István, illetve más személyek foglalkoztak.

Valódi kulcsfigurává id. Antall József a november 4-e utáni napokban vált. Kovács Béla, a Kiscgazdapárt elnöke s legtekintélyesebb vezetője rövid intermezzo után – az amerikai követség csak egy napra fogadta be – Antallék Egyetem utcai lakásán szállt meg, és december elejéig itt tartózkodott. A lakás ekkor a budapesti politikai élet egyik központja volt, sokkal inkább, mint korábban bármikor. Itt ülésezett a Kiscgazdapárt vezetősége, hozták-vitték a különféle kibontakozási tervezeteket, a többpárti jegyzésű dokumentumok mind megfordultak itt aláírásra. Kovács Béla innen ment tárgyalni Kádár Jánossal, két ízben is, november közepén és végén. Id. Antall Kovácshoz közeli emberként, Kovács politikai tanácsadójaként tevékenykedett, figyelemre méltó bizalomtól övezve. Vele kapcsolatban nyilvánosan fel sem merült a „kollaboráció” kérdése – mint még Tildynél is, az egyértelműbb esetekről nem szólva. Elfogadottsága a múltból eredt – az 1949–53-as epizódot, a (miniszteri, képviselői) nyugdíjat ekkoriban nem emlegették. Az adott helyzetben Kovács Bélához fűződő közeli viszonya felértékelte (id. Antall már szabadulása után meglátogatta Kovácsot a Pajor szanatóriumban).³² Kítűnő kapcsolatokat ápolt katolikus egyházi körökkel, elsősorban a piaristákkal (Sík Sándorral, Tomek Vince rendfőnökkel).³³ De még ennél is fontosabbnak tűnik két további tényező. Id. Antall november 4. után is jó viszonyban maradt minden kiscgazda irányzattal, Dobi Istvántól Pártay

időkből jól ismerhette az akkori honvédelmi államtitkárt). – „Fragó” fn. ügynök 1957. febr. 2.-i jelentése szerint id. Antall azt mondta, hogy november 4. után Kádár János felajánlotta neki a belügyi tárcát, de a kormánylistát „az oroszok nem hagyták jóvá”. ÁBTL O-14820/2. 24.

32 BM IV. o. Értékelő és Tájékoztató csoport jelentése, 1956. jún. 5. ÁBTL O-14820/1. 56.

33 Az ÁVH id. Antallról szóló első ismert jelentésében (Jelentés dr. Antall Józsefről, 1952. febr. 2., ÁBTL O-14.820/2. 7.) említést tett János nevű bátyjáról, aki a „szalézi rend magyarországi tartományfőnöke” volt, és 1948 óta Torinóban élt. Ez az adat hamis, Antallnak nem volt bátyja, Béla nevű öccse (1898–1953) sem volt szerzetes, és Magyarországon élt.

Tivadarig. Ezt pedig úgy tette, hogy a lehető legóvatosabban maradt a lehető legderülátóbb. A kisgazdák november 4. után nem helyezkedtek intranszigiens álláspontra, programtervezetük napokon belül „de facto” elismerte a Kádár-kormányt. Miközben a kormány némi huzavona és áltatás után 1957. január 6-i nyilatkozatában egyértelművé tette, hogy semmiféle formában nem tervezi a többpártrendszer visszaállítását, id. Antall még 1957 áprilisában, sőt később is bízott benne, hogy kisgazda politikusokat „behívna a parlamentbe”, s részt vehetnek a kormányzásban is.³⁴ Sőt Kádár Jánosban is reménykedett – nyilván Kovács novemberi benyomásai alapján: „Bizonyosan igen erős magyar szíve van, ha kommunista is, mert a magyar népet szereti és jót akart. Nem az ő hibája, hogy így történt. Amikor Kádár átvette a hatalmat, koalíciót akart.”³⁵

A forradalom után a Kisgazdapárt vezetése – túlzás nélkül állítható – hemzsegett az állambiztonság ügynökeitől, egy részük már 1956 előtt is hasonló szerepet alakított. Egyesek jelentéseiket (is) a hatalommal folytatott kétoldalú kommunikáció egy formájának hitték, s a maguk részéről ezeken az utakon küldték kibontakozási javaslatukat – hitük szerint – a kormánynak, az MSZMP-nek, vagy akár Kádár Jánosnak.³⁶ Antall neve ezekben is szerepelt, de rendszerint azzal az ingerült felhanggal, ami a jelentésírókhoz képest integer személyiségnek „természetszerűleg” kijár. „A Tildy–Oltványi-csoport teljes megegyezése, melyben Antallt, a közvetítőt mindkét fél másodrendű szereplőnek tartja – magától értetődően kívánná a párt másik részén a Dobi és Pártay csoport összefogását” – határozta meg id. Antall helyét nagyvonalúan az Intézőbizottság egyik tagja a Belügyminisztérium belsőreakció-elhárító osztályának adott jelentésében.³⁷ „Antall József katolikus kergességében keveri és zavarja a dolgokat. [...] Ő meg van győződve, hogy nagyon ravasz diplomata, valójában elég ostobán csinálja.”³⁸ A vezetőől kicsit távolabb álló, de azért beavatott másik ügynök véleménye né-

34 „Bodrogi” fn. ügynök jelentése, 1957. ápr. 6. ÁBTL O-11386/1. 144.

35 „Fragó” fn. ügynök jelentése id. Antallal folytatott beszélgetéséről, 1957. febr. 22. ÁBTL O-14820/2. 24.

36 Erről lásd a *Kapcsolati háló(zat)* című fejezetet.

37 „Budai” fn. ügynök jelentése, 1957. jan. 24. ÁBTL O-14820/2. 115.

38 „Budai” fn. ügynök jelentése, 1957. jan. 7. Uo. 113.

miképp differenciáltabb: „Nagyon népszerű, mert szolgálatkész és az embereket meg tudja nyerni. [...] A proletárdiktatúra szempontjából nem megbízható, és mégis megfelelő ellenőrzés mellett nagyon hasznos segítséget tud adni.”³⁹ Az adott pillanatban feltehetően legtalálhatóbb jellemzést egy az előbbinél is kissé perifériusabb helyzetben lévő informátor adta róla: „A kisgazdapártban általában úgy tekintették, mint aki a realitások embe- re, azaz mindig tudja, hogy mit és meddig lehet tenni és elmenni.”⁴⁰

Ifjabb Antall József részvétele az 1956-os forradalomban ugyancsak viszonylag jól ismert.⁴¹ Eötvös-gimnáziumbéli kollégája, Sós Júlia révén (de talán más szálakon is) ismerte a pártellenzék forradalmat megelőző tevékenységét, barátaival együtt élénk figyelemmel kísérte az eseményeket, az *Irodalmi Ujságot*, s mindenekelőtt a Petőfi Kör vitáit. Figyelemre méltó, hogy ifj. Antall mennyire világosan meghatározta saját pozícióját ez utóbbiakkal szemben: „Nem tartotta elég radikálisnak és célravezetőnek a Petőfi Kör célravezetését [sic!], mégpedig abból a megfontolásból, hogy ő a többpártrendszerű polgári demokrácia talaján állt és áll jelenleg is, és a Petőfi Kör vitái ezt a problémát nem vetették fel.” Sőt Antall már 1956 tavaszán vagy nyarán bizonyos lépéseket is tervezett álláspontja érvényesítése érdekében. „Antall azt tervezte, hogy vendéglői sörözés közben meghívják társaságukba Tamási Áron író és Bibót, Kovács Béla volt kisgazda politikust. [...] A megbeszélés céljával Antall azt jelölte meg, hogy megegyezzenek ezekkel a politikusokkal az ún. kibontakozás formájában.”⁴² A forradalom alatt elsősorban a Kisgazdapárt vezetésének perifériáján tevékenykedett. Október 23-án részt vett a tüntetésen, ott volt a Rádió ostrománál, s ezután ideje

39 „Róka” fn. ügynök javaslata a Kisgazdapárt és egyes politikusai foglalkoztatására, [1957. jan.] Uo. 89–98.

40 „Polgár Pál” fn. ügynök jelentése, 1957. febr. 4. ÁBTL O-11386/1. 97.

41 Révész S. (1995) 18–21. elsősorban Antall 1989 után elmondott személyes történeteit tette kritikai elemzés tárgyává – ez felment az alól, hogy az itt vázoltakat Antall különféle emlékezéseivel összevesszem. Debreczeni (1998) 27–31. sok tekintetben Révésszel egyezően foglalja össze Antall 1956-os szerepét, a visszaemlékezésekkel való szembesítést tapintatosan mellőzve.

42 Kiss György Sándor kihallgatási jkv. 1960. aug. 5. ÁBTL O-11386/2. 457. – Kissről lásd *A jó barát* című fejezetet.

java részét vagy a budapesti utcákon, vagy különféle lakásokon töltötte, ahol barátaival vitatta az eseményeket. Távollétében beválasztották ugyan az Eötvös-gimnázium forradalmi bizottságába, sőt egyes források szerint annak elnöke lett, de Antall ez idő tájt alig tartózkodott az iskolában. November 4-ig részvétele négy jelentősebb eseményben dokumentált: október 30-án megszervezte a Kisgazdapárt Semmelweis utcai székházának fegyveres őrsgét (ez lényegében nemzetőr-egységet jelentett), amely részben volt osztálytársaiból, barátaiból, részben Eötvös-beli végzős diákjaiból állott. Másnap a párt által rendelkezésére bocsátott autóval a Somló-vidékre utazott, hogy Budapestre hozza apját, az FKgP egyik vezető posztjának várományosát. A már említett Somló-környéki falvakban ő tartotta a fontosabb és hosszabb beszédeket. A későbbi vizsgálatok elég megbízhatatlan adataiból az derül ki, hogy a forradalom eseményeit ismertette – elsősorban személyes tapasztalatai alapján –, és kezdeményezte a helyi kisgazda pártszervezetek megalakítását.⁴³ November 2-án vagy 3-án a legközelebbi barátaiból álló, Tar Pál vezette fegyveres csoport tagjaként Antall is megjelent a Magyar Országos Levéltár Bécsi kapu téri főépületében, hogy „lefoglalja” a levéltár állományát, s megakadályozza a kommunistákra nézve „kompromittáló” 1945 utáni anyagok megsemmisítését. (Más verzió szerint az október 23-a körüli követelések egyik pontjához kapcsolódva a magyar-szovjet külkereskedelmi szerződésekre, a jóvátételre vonatkozó dokumentumokat keresték.) Antall 1954–55-ben a levéltárban dolgozott, s így tudhatta, hogy az ötvenes évek elejétől valóban levéltári őrizetbe kerültek fontos 1945 utáni iratok.⁴⁴ Egyes adatok szerint az egész akció az ő kezdeményezésére indult.⁴⁵ Végül még október utolsó vagy november első nap-

43 E két mozzanat részletesen szerepel az Antall József ügyében készült 1957-as állambiztonsági összefoglalókban, ÁBTL O-11386/1. 32–40., 49–55.

44 Így például a német kitelepítésről szóló belügyminisztériumi iratok, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, a Gazdasági Főtanács, a Jóvátételi Hivatal és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság iratai stb. Ezek 1956. november 4-én a szovjet csapatok tüzérségi támadása következtében fellépett tűzvészben elpusztultak. – Itt köszönöm meg G. Vass Istvánnak, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főosztályvezetőjének erre vonatkozó értékes közlését.

45 Kiss György Sándor kihallgatási jkv. 1960. aug. 5. ÁBTL O-11386/2. 455. – Tar Pál, a fegy-

jaiban a Piarista Gimnázium Mikszáth Kálmán téri épületében részt vett egy O'sváth György kezdeményezésére tartott értekezleten, ahol a Magyar Keresztény Ifjúsági Szövetség megalakításáról folytattak vitát. Az egyik résztvevő négy évvel későbbi ügynöki jelentése szerint a tucatszai jelenlévő részben a cserkészlet újjászervezését, részben az ifjúság „keresztényszocialista nevelését” tartotta az új szervezet feladatának. Ugyane forrás szerint ifjabb Antall ezzel nem értett egyet. Ő kifejezetten politikai szervezet alapítását szorgalmazta – vagy a Kisgazdapárt, vagy a Kisgazda- és Parasztpártot tömörítő egységes, megalapítandó *polgári demokrata párt* égisze alatt.⁴⁶ A kereszténydemokrata ifjúsági szervezet, ha egyáltalán létrejött, nem játszott különösebb szerepet a forradalomban. Rámutat viszont Antall politikai gondolkodásának önállósodására, az apától való „leválására”.

November 4. után az ifjú Antall apjához hasonlóan – életkorának megfelelő szinten – segítséget, asszisztenciát adott azokhoz az eszmecserékhez, amelyek politikai kiutat kerestek a helyzetből, diplomáciai közvetítést szorgalmaztak, s a Kisgazdapárt koalíciós részvételének lehetőségeit latolgatták. Kelemen Sándor visszaemlékezése szerint „általában a kis Antall József volt az, aki a kisgazdapárt és a Petőfi Párt között hordta-vitte a különböző kibontakozási terveket”.⁴⁷ Azok pedig, amelyeket nem ő hozott és vitt, szinte házhoz jöttek, apjához, a nagy közvetítőhöz és Kovács Bélához. Antall mindenütt ott volt, mindenkit ismert (akit *von Haus aus* addig nem, azokat megismerte), mindenbe besegített. Tisztában volt a politikai pártok 1956. decemberi közös nyilatkozatának keletkezéstörténetével és az úgynevezett indiai közvetítés részleteivel is.

Amikor 1957. január elején úgy tűnt, hogy a politikai kibontakozás és diplomáciai közvetítés tervei végképp zátonyra futnak, Bibó Istvánban és

veres osztag vezetője 2008-as levélbeli közlése szerint az akciót Horváth József egykori rendőrtiszt kezdeményezte. Horváth az ötvenes évek közepén maga is a levéltár munkatársa volt, s Antall barátai közé tartozott. Tar emlékezete szerint Horváth egyszerűen a Magyar Országos Levéltár „forradalmi átalakulását” akarta segíteni (forradalmi bizottság megválasztása, káderlapok kiosztása stb.), s ez sikerült is. Tar Pál közlést ezúton köszönöm. Horváthról és a levéltári akcióról lásd *A jó barát* című fejezetet.

46 „Kátai György” fn. ügynök jelentése, 1960. aug. 15. Uo. 464–465.

47 Kőrösi-Tóth (1997) 133.

Göncz Árpádban, az ellenállás e két motorjában felmerült valamiféle illegális koordináció lehetősége. Bibó vallomása szerint: „Mint hogy továbbra is abban a feltevésben voltunk, hogy Magyarországon vagy egy világpolitikai megegyezés vagy egy belső fejlődés belátható időn belül olyan helyzetet fog létrehozni, melyben a pártok szabad működése újból lehetségessé válik, a kérdés úgy vetődött fel, hogy egyrészt van-e oka és lehetősége a közbülső időben illegális politikai munkát végezni, másrészt kik az egyes pártokban azok a fiatalabbak és a mi elgondolásainkhoz, melyek nagyjából a nyilatkozatban voltak lefektetve, közelebb álló emberek, akiket a továbbiakban esetleg szükségessé váló egyetértő állásfoglalások számára számításba kell venni.” E fiatalok közé sorolták – a szociáldemokrata Révész András, a kereszténydemokrata Keresztes Sándor, a pártellenzéki kommunista Kardos László mellett – ifj. Antall Józsefet, a kisgazdák képviselőjében.⁴⁸ A dologhoz Bibó eleve meglehetősen szkeptikusan viszonyult, Antall és Göncz azonban néhány alkalommal találkoztak. Beszélgetéseik nyomán Antall részt vett külföldi újságírók tájékoztatásában, köze volt letartóztatottak segélyezéséhez, és közreműködött az emigrációval való kapcsolattartásban. Ebben nemcsak az apja révén megismert politikusok segítettek, hanem volt gimnazista osztálytársa és legjobb barátainak egyike is. Tar Pál hosszas vívódás után, 1957 februárjában döntött az emigráció mellett. Magával vitte az itthoniak üzenetét – s alighanem ezzel vonta magára a magyar állambiztonság különféle részlegeinek több évtizedes figyelmét.⁴⁹

Antallék szerepvállalása a sikertelen forradalomban egy pillanatra felvillantotta azt a veszélyes kilátást, hogy az ötvenes évek ellenségképének három rájuk vonatkoztatható elemét (horthysta, nyugatos ellenálló, kisgazda) egy negyedik, mindegyiknél fontosabb erősíti fel: az „*ellenforradalmár*”. 1956 veszélyeztette a korábbi, hatékony védelmi stratégia eredményeit. Ám a helyzet nem fordult kritikusra. Idősb Antall József biztosan

48 Bibó István kihallgatási jkv. 1958. ápr. 24. ÁBTL V-150.003. 384. Lásd még Bibó ügyészi kihallgatásának jegyzőkönyvét, in Huszár (1995) 502. A Bibó-per ítéletében (uo. 507–532.) Antall neve nem szerepelt.

49 Göncz Árpád kihallgatási jkv. 1957. júl. 26. ÁBTL O-11386/1. 79–93., Kiss György Sándor kihallgatási jkv. 1960. aug. 5. ÁBTL O-11386/2. 456–457., „Kátai György” fn. ügynök jelentése, 1960. aug. 15. Uo. 464–466.

nem tartozott a megtorlás jellegzetes célcsoportjai közé (fegyveres felkelők, fegyveres testületek „átálló” tagjai, volt pártellenzéki értelmiségiek, kormánytagok, önkormányzati funkciókat ellátó bizottságok tagjai, nagyüzemi és regionális munkástanácsok tagjai és vezetői). Forradalmi részvétele kizárólag az egyik, október 30-án hangsúlyosan legitimált, sőt de jure sem 1956 előtt, sem azután be nem tiltott koalíciós párthoz kapcsolódott. Végig fenntartotta kapcsolatát az aktív kollaboráns kisgazdák emblematisz alkájával, Dobi István államfővel. A Kádárral való (persze nem feltételek nélküli) együttműködés lehetőségét ki nem záró kisgazda vezetők 1957 tavaszáig a berendezkedő hatalom kívánatos partnerei maradtak, és utána is számoltak velük. Köztük idősb Antall-lal, aki semmilyen okot nem szolgáltatott arra, hogy a potenciális együttműködők csoportjából kizárják. Ami veszélyessé tette, az inkább személyiségének egysége volt, a stílus, ahogyan tette, amit tett – vagy ahogy valamit nem tett.

Fia helyzete kissé bonyolultabb volt. Alapvetően ő is a Kisgazdapártban, vagy akörül mozgott (iskolai forradalmi bizottsági tagsága önmagában nem vont maga után súlyos retorziót). A Semmelweis utcai párttörséggel viszont a fegyveres tevékenység, a Gönczcel való találkozásokkal az illegális szervezkedés irányába tért le erről a *viszonylag* biztonságos területről. Még veszélyesebbnek ígérkez(het)ett a külfölddel való kapcsolat – a „hűtlenség” büntette bármivel kombinálva a legsúlyosabb büntetésekre ad(hat)ott okot. Antall szerencséjére a „felmerült adatok” – nem kis mértékben a később le tartóztatottak ügyes vallomásainak hála – bizonytalanok voltak. Ráadásul csekély számúak: az országos levéltári fegyveres akció és az ifjúsági szervezkedés csak 1960-ban jutott a rendőrség tudomására.

A forradalomban való részvétel büntetése a berendezkedő Kádár-rendszer első éveiben elsősorban politikai kérdés, a „büntetőpolitika” kérdése volt. Az állambiztonság a párt felső vezetésében kidolgozott elvek végrehajtója, s csak kisebb mértékben alakítója volt. Ideológiai szempontból a „horthysták”, hatalomtechnikai szempontból az „ellenállók” (a forradalom eszméihez demonstratív módon hűségesek) számítottak első számú ellenségnek, üldözésüket párthatározatok írták elő.⁵⁰ Ezekből a normaszövegekből meghatározni, ki milyen büntetésre számíthat, könnyű – lenne. Oda-

50 Huszár-Szabó (1999).

lent, a szervekre várt a feladat, hogy megszemélyesítsék az irányelvek kli-séit, megalkotva az azokból kirajzolódó „ellenforradalom-történeteket”. Antallék sorsa attól függött, hogy a *horthysta* és *ellenforradalmár* képletet a hatalom szemében ellensúlyozzák-e olyan tényezők, amelyek elsőbbséget adnak az Antall család más recepcióinak. 1956 előtt működött a neutrális, bár bizalmatlanul kezelt kiscgazda képe. Kérdés, hogy érvényben marad-e 1956 után, amikor a Kiscgazdapárt (Tildy és Kovács révén) része volt előbb Nagy Imre október 27-i MDP-kormányának, majd a forradalmi kormány-nak, de nem zárkózott el teljesen a Kádár-kormánytól sem. Kérdés maradt továbbá, hogy ifj. Antall József, családi háttérével és saját 1956-os múltjával, elfogadható-e annak az értelmiséginek, aminek 1956 előtt indult.

KIHALLGATÓSZOBA

Idősb Antall József 1956-ban még ereje teljében lévő, egészséges ember volt. A körülményeket mindenkor gondosan mérlegelte – a forradalom után mégsem adta fel a reményt, hogy belátható időben politikai szerepet játszhat. Mintája valószínűleg a Baranyába visszavonuló Kovács Béla lehetett, aki megfogadta Kádár János még 1956 végén adott tanácsát: igyekezett „el-szűrkülni”. Id. Antall igyekezett kivárni azt a pillanatot, amikor vagy kiscgazdapártiként, vagy „egykori kiscgazda politikai személyiségként” hivatja a hatalom, hogy a közt szolgálhassa.

A forradalom nemcsak az ő számára villantotta fel ezt a reményt, de a családi tradíció folytatásának lehetőségét is felkínálta: a fia ott volt mellet-te és mindazok mellett, akik id. Antall hite szerint Magyarország sorsa job-bításán fáradoztak. 1957 tavaszán először ez utóbbi remény szállt el: már-cius 13-án ifj. Antall Józsefet őrizetbe vették. Öt nap múlva kiszabadult ugyan, de április 4-e előtt pár nappal ismét keresték. Ekkor elkerülte a le-tartóztatást,⁵¹ ami ettől kezdve azután jó darabig ott lebegett a feje felett.

51 Ifj. Antall József közbiztonsági őrizetbe vételére vonatkozó javaslat ÁBTL O-11386/1. 24., 26. Áprilisban a rendőrség ismét kereste, de mivel igazolványában nemesi előneve (is) vezetőnévként szerepelt (Kisjenői Antal József), a letartóztató közeg nem azonosította, és elengedte – ezt követően néhány napig bujkált. Kiss György Sándor kihallgatási jkv. 1960. aug. 5. ÁBTL O-11386/2. 456.

Tapasztalt emberként – és az ötvenes éveket a fél-peremhelyzet és a fenyegetettség légkörében végigélvén – id. Antall József nyilván érzekelte, hogy az állambiztonsági szervek nemcsak a fia iránt, hanem iránta is intenzíven „érdeklődnek”. 1951 vége óta úgynevezett személyi dossziéban gyűjtötték a reá vonatkozó, a bizalmas nyomozás során beszerzett adatokat. Annak idején valószínűleg eljárást készítettek elő ellene, 1957 elejétől viszont a BM II/5-a alosztálya (a Politikai Nyomozó Főosztály Belső Reakció Elhárító Osztálya alosztálya, amely – egyebek mellett – a volt koalíciós pártok politikusaival foglalkozott) be akarta szervezni ügynöknek.⁵² A „cél-személy” természetesen nem tudta, hogy a vele kapcsolatos elképzelések megváltoztak. Úgy láthatta, a politikai rendőrség azon a tavaszon intenzívebben kutat a fia körül, akit márciusi őrizetbe vétele alkalmából két dolgról faggattak: az Eötvös-gimnázium forradalmi bizottságáról (ennek alapja egyszerű kartársi feljelentés volt), illetve apja 1956. november–decemberi politikai tárgyalásairól. Az ifj. Antall elleni intézkedések ez idő tájt nem (vagy nem kizárólag) saját tevékenységének felderítését, s ennek nyomán az ő szankcionálását célozták, hanem az apa szervezési tervének egy elemét (is) képezték. („Az apjára – aki őt nagyon szereti – komoly hatást érhetünk el őrizetbe vételével. [...] Adataink szerint, ha a fiatal Antall őrizetbe vételét helyesen politizálva használjuk fel id. Antall felé, segítségünkre lesz a beszerzésben.”⁵³) Természetesen id. Antall ezt sem tudhatta.

Az *apa* a fiát fenyegető veszélyre úgy reagált, ahogyan 1956 előtti tapasztalatai diktálták: feljegyzésben fordult Dobi Istvánhoz. Dobi 1957. április 5-én válaszolt id. Antall József levelére, s közölte, hogy Biszku Béla belügyminiszternél járt el az ügyben. (Az Elnöki Tanács elnökének küldeményét a BM II/5-a alosztály operatív úton szerezte meg, vagyis kiemelték Antall – vagy éppen Dobi! – „levélszekrényéből”.) Biszku helyt adott az Elnöki Tanács elnöke kérésének, ezért engedték ki ifj. Antallt öt nap után, s törölték azok listájáról, akikkel szemben adott esetben preventív intézkedé-

52 Ennek első jele egy ügynöki jelentésre írott tartóiszti megjegyzés, mely szerint id. Antallal „alosztályunk beszerzés céljából foglalkozik” („Polgár” fn. ügynök jelentése, 1957. febr. 4. ÁBTL O-11386/1. 33.) A jelentést Bodrogi László őrnagy vette, az írásos jelentést helyette Kállai Lili százados írta alá – a későbbi, ifj. Antall elleni nyomozás irányítója.

53 Összefoglaló jelentés ifj. Antall József ügyében, 1957. nov. 21. Uo. 40.

seket (őrizetbe vételt, internálást) kell fogatosítani. Horváth Gyula ezredes Radványi Dezsőnek, a II/5. vezetőjének írott levelében (nyilván Biszku utasítása alapján) úgy rendelkezett, hogy „preventív intézkedést nem kell vele [ifj. Antallal] szemben a jövőbe[n hozni], ha újabb okot nem ad rá”.⁵⁴ Ez a formula a későbbiek során meglepően életképesnek bizonyult, ám erről id. Antall ugyancsak nem tudhatott. Fia ügyének különböző szakaszaiban újra és újra felhasználta a koalíciós időkből származó személyes kapcsolatait. 1959-ben Kállai Gyula és Szakasits Árpád, 1962-ben ismét Szakasits Árpád közbenjárását kérte azért, hogy ifj. Antall József a középiskolai tanári pályán maradjon, illetve – a második esetben – hogy oda visszakérülhessen. Kállai fogadta is, és megvizsgálta az ügyet, holott annyit id. Antall folyamodványából is kivehetett, az állambiztonság nem akarja, hogy fia a Toldy-gimnáziumban tanítson. Segíteni azonban nem segített.⁵⁵ Ez az intervenció legfeljebb közvetett eredménnyel járt: ifj. Antallt eltávolították a tanári pályáról, de értelmiségi maradt. Szakasits közbenjárása 1962-ben azonban sikeres volt, mert lehetővé tették, hogy újra tanítson. Szakasits – abban az időben az újságíró-szövetség elnöke – ezúttal nem is a KB kulturális ügyekért felelős titkárának írt, hanem „csak” Ilku Pál művelődésügyi miniszternek, s csupán annyit: ezzel az emberrel (vagyis id. Antall Józseffel) „nem bántunk valami jól”.⁵⁶

Id. Antallt eközben 1957 nyaratól kezdve többször beidézték a Politikai Nyomozó Főosztály II/8. (Vizsgálati) Osztálya Gyorskocsi utcai épületébe, ahol tanúként hallgatták ki többek között Tildy Zoltán, Bibó István és Péntek István⁵⁷ ügyében. Kihallgatója nem a vizsgálatiak közül került ki. Első alkalommal, 1957 júliusában Tildy ügyében Bodrogi László rendőrnagy

54 Id. Antall beadványa, Dobi levelének másolata és Horváth feljegyzése Radványinak uo. 153–156.

55 MOL M-KS 288. f. 49. cs. Kállai Gyula KB-titkári iratai, 2. ő. e. – Köszönöm dr. Tóth Bélának, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főigazgató-helyettesének, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

56 MOL XIX-1-4-zs Művelődésügyi Minisztérium Ilku Pál miniszterhelyettesi (miniszteri) iratai, 20. d. 1254/1962. sz., MOL XIX-1-4-s Művelődésügyi Minisztérium Miniszteri Titkárság iratai, „A” 1679-1962. sz.

57 Tildy a Nagy Imre-per vádlottja volt. Bibó István és társai (Göncz Árpád és Regéczy-Nagy

őrnagy, az újjászerveződő állambiztonság egyik kiscgazda-, illetve „koalíciós”- szakértője, a II/5-a alosztály operatív tisztje hallgatta ki. Bodrogi a kihallgatások iratait először főnökének, Agócs István százados (majd őrnagy) alosztályvezetőnek továbbította.⁵⁸ Bodrogi tagja volt az „ellenforradalom fő felelősei” ügyét vizsgáló, Rajnai Sándor alezredes vezette különleges csoportnak is. Agócs alosztályvezető azonban azért kapta meg elsőként a jegyzőkönyveket, mert ő irányította volna idősb Antall beszervezését.

A kihallgatás, írta egy bő évvel későbbi jelentésében Bodrogi, „6-7 óráig tartott. Dr. Antall József a kihallgatás során magas kora ellenére igen élénk, gyors észjárású, s igen jól tájékozott emberként viselkedett. A kihallgatás alkalmával a feltett kérdésekre részletes válaszokat adott és igen részletesen beszélt az FKP felszabadulás utáni tevékenységéről. [...] A kihallgatás alkalmával több esetben ajánlatot tett arra, hogy ő egy választás vagy más hasonló alkalommal szívesen megjelölné nekem azokat a személyeket, akiket ő az FKP-ban rendes »magyar« embereknek tart. [...] Én az ajánlatát nem utasítottam el, s ígéretet tettem arra, hogy úgy ajánlatát, mint esetleges segítségét [sic!], ha igénybe vesszük, teljes diszkrécióval fogom kezelni.”⁵⁹

Bár az idézet egy 1958. szeptemberi feljegyzésből való, Bodrogi természetesen azon nyomban, 1957 nyarán tájékoztatta főnökeit id. Antall szokatlan ajánlatáról. 1957 decemberében összefoglaló jelentés készült id. Antallról, akinek beszervezését – fiával kapcsolatos 1957. áprilisi, sikeres „akciójától” nyilván nem függetlenül – addig láthatólag „jegelték”. Az állambiztonságiakat is gondolkodóba ejthette id. Antall sikeresen működtetett kapcsolatrendszere. Agócs százados, miután terjengősen előadta id. Antall előéletét, 1956-os szerepét, kifejtette: „Dr. Antall József részéről az utóbbi időkben komoly közeledés mutatkozik a Hazafias Népfront felé. Látszatra mindent elkövet, hogy valamilyen társadalmi állást kapjon. Szeretne a Hazafias Népfrontba bekerülni, és ott szerepet vállalni. Ebben véleményét

László ügyéről lásd Kenedi (1996b); Huszár (1995). Péntek István „nemzeti szocialista” szervezkedéséről lásd Tabajdi-Ungváry (2008) 233–261.

58 A Kiscgazdapárt objektumdossziéja 1956-ban megsemmisült, s csak egy részét sikerült rekonstruálni. Az id. Antall személyi dossziéjából megmaradt két 1956 előtti irat egyikét, az 1955-ben kelt összefoglaló jelentést Agócs írta alá.

59 Javaslát, 1958. szept. 4. ÁBTL O-14820/2. 162.

Tildy Zoltán és társai bűnügyében történt tanúkénti kihallgatásakor, kihallgatójának fel is vetette.” Agócs ezek után a következő jellemzést adta Antallról: „Antall József régi burzsoá politikus, igen képzett, magas általános műveltségű, olvasott ember. Magas kora ellenére igen élénk, gyors észjárású. Megjelenése tipikus polgári, életmódja is az. Mint régi politikus magára szedte az összes ezzel járó jellemvonásokat. Környezetéhez igen ravasz, kétkulacsos. Mindig szem előtt tartja saját érvényesülését, karrierista jellemű. Igen vallásos, szinte bigott katolikus. Politikai helyzetet mindig tartózkodóan értékeli, baráti körben azonban nyíltan tesz kijelentéseket. Beszélgetések során igyekszik mindenkit kitapogatni, és állásfoglalásában arra törekszik, hogy az illetők nézetétől ne legyen távol, ezzel is biztosítani akarja baráti kapcsolatait. Széles ismeretsége van. Jelenleg is kapcsolatot tart fenn valamennyi volt jobboldali és baloldali beállítottságú képviselővel. Látszatra centrista állásfoglalású.” Agócs úgy látta, a szervezés „fokozatosan, de terhelő adatok alapján” lehetséges, s engedélyt kért, hogy „erre való tekintettel” foglalkozzon id. Antall Józseffel.⁶⁰

Agócs valószínűleg sohasem találkozott azzal, akiről összefoglalót írt. A jellemzés Bodrogi tájékoztatója alapján, titkosrendőri tolvajnyelven készült. Mégis nyilvánvaló, hogy az idősebb Antall mély benyomást gyakorolt rá is, akár Bodrogira. A kádernek imponált az úriember, a polgár, a kihallgatónak a nehezen megfogható ellenfél, az operatív tisztnek a reménybeli kvalifikált hálózati személy.

1958. szeptember elején valami (vagy valaki) arra készítette Bodrogi őrnagyot, hogy javaslat formájában utaljon vissza az 1957. júliusi kihallgatásra. Az idősebb Antall szervezése még mindig nem történt meg. Pedig amúgy az állambiztonság étvágya kielégíthetetlen volt, a látókörükbe került emberekről, kivált az ötvenes évtized végén, többnyire két dolog jutott eszükbe: letartóztatni vagy szervezni. Bodrogi mindenesetre ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy javasolja: hallgassák meg id. Antall József 1957 júliusában beígért „személyi javaslatait” a Kisgazdapárt „rendes magyar embereiről”. Bodrogi őrnagy semmit sem írt a szervezésről. Agócs sem, aki csak feltétlen támogatását jegyezte kézzel az iratra. Felettesük nem győzte támogatásáról biztosítani a Bodrogi–Antall beszélgetés ötletét, hozzáátéve –

60 Összefoglaló jelentés dr. Antall Józsefről, 1957. dec. 16. ÁBTL O-14820/2. 143.

mintha addig mi sem történt volna –: „később döntünk beszerzésének lehetőségéről fokozatos alapon”. Bodrogi átküldte javaslatát Hollós Ervinnek, a BM II/5. osztályvezetőjének is: „Javasolnám, és helyesnek tartanám, ha Te is részt vennél egy-két ilyen beszélgetésen.”⁶¹ Hollós azonban mindössze kézjeggyével látta el az iratot.

1958. november 7-én idősb Antallt újra kihallgatásra idézték a Gyorskocsi utcába, ezúttal Péntek István ügyében. Bodrogi őrnagy ezt az „alkalmat” használta fel a beszélgetés lefolytatására. Az erről készült öt és fél oldalas, sűrűn gépelt feljegyzésből világossá válik, mi juttatta az állambiztonságiak eszébe Bodrogi László korábbi jelzését a Nagy Imre-per után: a novemberre kitűzött országgyűlési választások, amelyeket Kádár János a konszolidáció újabb lépésének szánt. A választások egyik politikai üzenete a súlyos beteg Kovács Béla képviselővé jelölése volt. Antall ajánlata, hogy a politikai rendőrségen keresztül továbbítja az ország vezetésének a „rendes magyar emberek” nevét, 1957 nyarán, amikor a megtorló gépezet teljes fordulatszámom működött, nem volt aktuális. Egy bő évvel később, amikor a nagy pereket lezárták, már igen. Kovács vonakodva egyezett bele jelölésébe, azt pedig az állambiztonság tudta, mennyire bizalmas viszonyban van id. Antall-lal. Ő tudhatott Kovács szándékairól, s ha valakinek, neki lehetett némi befolyása rá. Az állambiztonság ezúttal nem politikai nyomozást folytatott politikai ellenséggel szemben, hanem a párt megbízásából (vagy csak saját szakállára) politikai szövetségeseket keresett korábbi ellenségének köreiben. A „beszélgetés” mindazonáltal a kihallgatósobában folyt.

De mit akart Antall? Bodrogi és Agócs szerint id. Antall politikusi hiúságának szüksége volt arra, hogy szürke eminenciás legyen, tanácsot adhasson, még ha csak titokban is, és azoknak, akikkel szemben áll; illetve egyszerűen fél, s főleg félti a fiát, akinek „ügyei” nem szűnnek, ezért „jó pontokat” akar szerezni.

Nem állítható, hogy ezek a meglátások minden alapot nélkülöztek. A feljegyzés alapján azonban, amelyet Bodrogi az 1958. november 7-i beszélgetésről készített, kissé más eredményre juthatunk. Id. Antall mindenekelőtt tájékozódni kívánt. A beszélgetés egy része Kovács Béláról folyt, akinek jelöltségét ekkor már nyilvánosságra hozták. Antall azt szerette volna meg-

61 Javaslát, 1958. szept. 4. ÁBTL O-14820/2. 163.

tudni, vajon valóban komoly szándékai vannak-e vele a politikának. Hogy Kovács neve kell-e csupán, s a súlyos beteg kiscgazda politikust hagyják meghalni, vagy olyan helyzetbe kerülhet, hogy csakugyan el tud intézni néhány dolgot? Antall a saját nyugdíját említette példaként, de nyilván többre gondolt. Vajon Kovács jelölése tényleg nyitány, egy koalíció irányába való óvatos elmozdulás jele – még ha az a koalíció álkoalíció is csupán? „Antall ezen megjegyzéseire én válaszoltam, hogy Béla [sic!] szereplése ténylegesen helyes, mert ő alapvető kérdésekben a népi demokratikus rend alapján áll, és fog segíteni a szocializmus építésében. Antall erre megjegyezte, hogy ez az alapvető kérdés és mi – mármint ők – Bélával értenek egyet. [sic!]”⁶²

Ez a kínosan zavaros mondat a feljegyzés elején némileg rávilágít arra a furcsa politikai és kommunikációs helyzetre, amelyben Bodrogi őrnagy találta magát, s amelyet, talán akarva, talán akaratlanul feljegyzése is érzékeltetett. A „mi” és az „ők” valóban kissé összekeveredett. Az őrnagy és a nyugdíjas miniszter beszélgetése nagyrészt Vidor Miklós *Idegenek* című könyve körül forgott, amely a lengyel menekültek háború alatti mentéséről szólt. „A könyvvel kapcsolatban megjegyeztem – írta Bodrogi –, hogy a könyv hangja nem elég bátor, korántsem használja ki azt a gazdag lehetőséget, amelyet a kor társadalomrajz és korrajza [sic!] biztosít, nem tudja megrajzolni azt a társadalmi feszültséget sem, amely ebben az időben a magyar politikai életet jellemezte.” A bátorságról és kor társadalomrajzáról tehát a nyomozó beszélt így. Antall egyetértett, s megjegyezte, „milyen érdekes emberek vagyunk mi, hogy minden új könyvet ismerünk, és érdeklődünk *barátaink* iránt.” (Kiemelés – R. M. J.) Ezután részletesen elmesélte a háború alatti Belügyminisztérium, illetve az ő embermentő tevékenységét; azt, hogy milyen kitüntetésekkel kapott; kitért más akkori ellenzéki politikusokkal való kapcsolatára (Kéthly Anna, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szakasits Árpád). Az őrnagy emlékiratai megírására biztatta a vonakodó Antallt (hozzátéve, hogy az esetleges publikáció „felsőbb szervek állásfoglalásától függ”); nem akarta elfogadni a tegeződést, amit azonban Antall „elvárt”. De „amikor észrevette, hogy bizalmasabb adatokat vagy eseményeket kell elmondania, megállt, és különböző kitérőket keresett [...]. Tekintve, hogy a

62 Jelentés Antall Józseffel folytatott beszélgetésről, 1958. nov. 10. Uo. 176-18. A további idézetek is innen valók.

beszélgetés elég feszélyezetlen [sic!] volt, így megjegyeztem neki egy esetben, hogy ez az igazi Antall-magatartás, erre ő nagyot nevetett, és megjegyezte, úgy látom, nagyon jól ismeresz engem...”

A szervező kötelező bizalmassága egyszerű szakmai rutin, gondolhatnánk, ha két mozzanat nem másra vallana. Bodrogi László ezúttal nem egy évvel, hanem csupán három nappal a beszélgetés után vetette papírra feljegyzését, mégis furcsa „amnéziában” szenvedett. Antall említett néhány embert, akik „demokraták és hazafiak”, írta, akik „Bélával együtt és a Béla mellett készek az együttműködésre”, „akik nevére azonban – folytatta Bodrogi – visszaemlékezni nem tudok”. Ahhoz képest, hogy a *kihallgatásból* éppen *emiatt* lett *beszélgetés*, eléggé érdekes az őrnagy emlékezetének elhatalmasodott zavara. Elhangzott annak a tisztnek a neve is, aki 1939-ben a lengyel hírszerzést vezette, s Magyarországra menekült, „azonban ezt megjegyezni nem tudtam”. Ez utóbbi az idegen hangzás miatt esetleg hihehető is. Az már aligha, hogy a kiscgazdák Gyorskocsi utcai referense elfelejtette néhány olyan politikus nevét, akiknek dossziéja esetleg abban az íróasztalban lapult, amelyen a jelentést írta. Bodrogi a jelentést záró javaslatában tulajdonképpen meg is vizsgálta feledékenységének okát. „Véleményem szerint – írta – Antall József beszervezése nem lehetséges”, ugyanakkor, „mivel alapvető politikai megnyilvánulásai demokratikusak, [...] fel lehetne használni”. Bomlaszthatná az FKGP jobboldali elemeinek egységét, s szerepelhetne a Népfrontban, a Magyar–Lengyel Társaságban vagy másutt. Bodrogi javasolta id. Antall nyugdíjának felemelését, s a beszélgetések folytatását. Felettesei ezzel lényegében egyetértettek.

Id. Antall József túlesett már egy-két kihallgatáson. Úgy érezhette: 1958 késő őszen a kádári hatalom Nagy Imre és Tildy Zoltán pere után Kovács Béla képviselői jelölésével – illetve Bodrogi őrnagy „képében” személyesen is – dialógust kínál. Ha nem is azon az alapon, ahogyan ő akár még 1957 nyarán elképzelte, de valahogy mégis. Hosszú története a lengyel menekültekről és az ellenállási mozgalomról pedig nem volt más, mint a lehetséges partner „bemutatása”. Ebben id. Antall József nem egyszerűen egykori koalíciós, kiscgazda politikus. Életútjának szerves része az 1944. március 19-e előtt viselt magas közhivatal, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter barátsága, az ellenállás – az Anders-hadsereg felállításában való részességtől a zsidómentésig –, tágabb értelemben pedig minden, a Piarista Gimnázium

ziumtól és a katolikus hittől a kiszegza pártigazgatóságig, az 1953-ig tartó képviselőségig, része még az 1956-os Kiszegzapárt és Kovács Béla is.

A dialógus id. Antall szándékai szerint többek között arra szolgált volna, hogy a másik oldal „elfogadja” őt és a hozzá hasonlókat. Ezért azután a maga módján, bizonyos határok között, további gesztusokra is késznek mutatkozott. 1960 őszén fontolóra vette például, hogy cikket írjon a *Magyar Nemzetbe* az ENSZ Közgyűléséről – erre Ortutay Gyula kérte. Az ügyből családi konfliktus támadt, végül fia, aki ellenezte a publikálást, de elfogadta azt, hogy nem tanácsos a felkérést elutasítani, olyan szöveget készített, amiről előre látható volt: túlságosan semmitmondó. Nem is közölték.⁶³

Id. Antall-lal kapcsolatot tartott a lengyel, sőt a szovjet nagykövetség is.⁶⁴ Nem vállalt szerepet a Népfrontban – mert erre nem kérték, s maga nem ajánlkozott –, de kedvezően értékelte az ötvenes-hatvanas évek fordulójának változásait.⁶⁵

Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján Bodrogi őrnagy javaslatai nem realizálódtak. A kihallgatósobában kezdett *beszélgetésnek* nem lett folytatása. Idősebb Antall sem kezdeményezett többet, s ahogy múlt az idő, mind kevésbé izgatta a félbemaradt dialógus. Nem úgy immár emlékké vált egyes életútmozzanatainak felidézése. Az ellenállás, a menekültügy mintegy gyűjtőpontba sűrítette az úgy-ahogy megkapaszkodott, de „felülről” nyíltan végül soha el nem fogadott élet problémáit. 1968-ban a *Magyarország* című hetilap végre megszólaltatta id. Antall Józsefet, a tervezett cikksorozat első része meg is jelent, de a továbbiakat az állambiztonság és/vagy a szerkesztőségekben működő informális cenzúra leállította.⁶⁶

Dobit, Kállait, vagyis a Kádár-rendszer politikai elitjét, illetve Bodrogi László őrnagyot id. Antall egyaránt a hatalommal folytatott vagy folytatandó sajátos kommunikációja és játszmái szereplőjének tekintette. Valószínű,

63 „Egri Gyula” fn. ügynök jelentése, 1960. szept. 22. ÁBTL O-11386/2., 544-547., okt. 4. ÁBTL O-11386/3. 64-65.

64 „Egri Gyula” fn. ügynök jelentése, 1959. jan. 15. ÁBTL O-11386/ 1. 399-401.

65 Összefoglaló jelentés az FKP vonalán folyó elhárító munkáról a tömegkapcsolatok szempontjából, 1959. nov. 16. ÁBTL O-14820/1. 232., 237.; Egyes FKP politikusok a Hazafias Népfrontról, [1960]. Uo. 255.

66 ÁBTL O-14820/2. 103-113., 116-117. – Erről lásd az *Életjelek* című fejezetet.

hogy kiegyensúlyozottabbnak és kiszámíthatóbbnak tűntek számára, mint elődeik 1956 előtt. A játszma tétjét hol a minimális változatban határozta meg (maga és családja, elsősorban fia túlélése), hol feljebb helyezte, egészen a politikai együttműködés valamiféle változatáig. Leginkább azt szeretne volna tudni, meddig mehet el. Ez a pont már közvetlenül 1956 után és később is változott. Inkább a minimálishoz közelített, feljebb menni ugyanis túlságosan kockázatosnak tűnt: túl sokat kellett volna adni. Politikus „ismerőseivel” id. Antall hol sikeresen operált fia ügyében (1957, 1962), hol nem (1959). Bodrogi őrnaggyal el lehetett beszélgetni, de az állambiztonság sem tudta elérni, hogy nyugdíjügye elintéződjön. Pedig ez, ahogyan egy összefoglaló megjegyezte, „alapot adott volna a vele való további foglalkozásra”. Vagyis Bodrogi javaslatait parancsnokai is fontolóra vették. Erre azonban feljebb kedvezőtlenül reagáltak, így alant csak a rezignált következtetést vonhatták le: „azonban, mivel problémáit megoldani nem tudtuk, nem volt erkölcsi alapunk a tárgyalások tovább folytatására”.⁶⁷ Az állambiztonság „erkölcsi” alapokra hivatkozott, és elismerte, hogy nem tudott elintézni egy kiemelt nyugdíjat. Ettől függetlenül 1965-ig viszonylag intenzíven gyűjtötte az adatokat id. Antallról. Figyelődossziéját pedig még csaknem egy évtizeden át, gyakorlatilag haláláig vezették.

BIZALMAS NYOMOZÁS IFJABB ANTALL JÓZSEF ELLEN

Ifjabb Antall József 1956 előtt – amennyire tudható – nem jelent meg az államvédelem horizontján. Az állambiztonság figyelme a forradalom után is elsősorban az apa *fiának* szólt, az Egyetem utcai lakásban folyó tárgyalások, a kisgazda pártszervezés bennfentes tanújának. Ezen túl felmerült ugyan a gyanú, hogy ifjabb Antall fegyverrel vett részt a forradalomban, de nagyon bizonytalan adatok alapján. Az erről szóló első ügynöki jelentések nyomán a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya 1956–57 fordulóján vette tervbe beszerzését – vagyis „ügye” az apa esetéhez hasonlóan indult.⁶⁸ 1957 februárjában egyik Eötvös-gimnáziumi kollektanője tanúvallomást tett Antall „fegyveres csoportjáról”. Valójában a Kis-

67 Összefoglaló jelentés az FKP vonalán folyó elhárító munkáról a tömegkapcsolatok szempontjából, 1959. nov. 16. ÁBTL O-14820/1. 237.

68 „Polgár” fn. ügynök jelentése, 1956. dec. 13. ÁBTL O-11386/1. 130. A tartói megjegyzésben

gazdapárt Semmelweis utcai székházának őrségéről volt szó, de ezt a valóság nem tartalmazta, mivel nem személyes tapasztalatokon, csupán szóbeszéden alapult. Antallt mindenestre ezért vették 1957. március 12-én közbiztonsági (preventív) őrizetbe.⁶⁹ Az őrizetbe vételi javaslatokban már szó esett arról is, hogy Antall magatartása „igen nagy befolyással van” a diákságra, s hogy annak „jobboldali elemei” erősen rokonszenveznek vele. A rebellis diákság az állambiztonság és a felső politikai vezetés szerint 1957 tavaszán is „veszélyeztette a népi demokratikus államrendet”, hasonlóképpen népszerű tanárai, kiváltképpen, hogy közeledett március 15-e.

Az Antall-lakásban ez alkalommal házkutatást is tartottak, de sem ez, sem a kihallgatások nem jártak (állambiztonsági szempontból) érdemleges eredménnyel. Antallt így jegyzőkönyv felvétele nélkül engedték szabadon március 18-án. 1957. április 1-jei hatállyal a Fővárosi Tanács „szolgálati érdekből” áthelyezte az Eötvösből az I. kerületi Toldy Ferenc Gimnáziumba.⁷⁰ Antall áthelyezésének politikai indoka teljesen nyilvánvaló volt, ugyanakkor az iratokban ennek semmi nyoma nincsen. A reá vonatkozó adatokat, (egyelőre) alkalmi ügynöki jelentéseket tovább gyűjtötték, de még mindig főképpen az apával kapcsolatos tervek egyik elemeként.

Antallt persze *elsősorban* azért engedték szabadon, mert apja – amint erről már szó esett – közbenjárt érdekében Dobi Istvánnál. Egyelőre megmenekült a hosszabb vizsgálattól, a biztos állásvesztéstől, az internálótáborban való (valószínű) beszerzési kísérlettől. A Biszku Béla inspirálta mondatot (*ha nem ad rá okot, ne bántsák*) úgy is lehetett volna értelmezni, hogy hagyják őt békén a továbbiakban. Az állambiztonság azonban „nem adta fel”. Presztízsét természetesen sértette, hogy a politika kivett a kezéből egy prominens családból származó „ellenforradalmárt”. Különösen sértő volt, hogy ezt egy másik „célszemély” járta ki az Elnöki Tanács elnökénél, akit felső káderekörökben (s az állambiztonsági tisztek kétségkívül

szerepel, hogy „ifj. Antall tanulmányozását folytatjuk, beszerzés céljából”. A jelentést Kállai Lili rendőr százados, a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának beosztottja írta alá.

69 BM II/3-a alosztály. Javaslat ifj. Antall József preventív őrizetbe vételére. Uo. 22.; Javaslat közbiztonsági őrizetbe vételre, d. n. Uo. 24.; Bárányos Istvánné tanúkihallgatási jkv. 1957. febr. 27. Uo. 65.

70 BFL XXIII. 113. 151.631/957. sz.

annak tartották magukat) soha sem tartottak sokra. Antallra vonatkozóan tehát tovább gyűjtötték az adatokat, most már nem csupán a forradalom napjaira, a Kisgazdapártra és az Eötvös-gimnáziumra, hanem a forradalom utáni ellenállásra és – újabban – a Toldyra vonatkozóan is.

Ifjabb Antall József ügyében 1957. november végén készült az első összefoglaló, amely egyben letartóztatását is javasolta. A BM II/5-a osztályán Agócs István százados vezetésével ekkorra „fésülték össze” a szálat. ⁷¹ 1957 nyarán a Veszprém megyei rendőrkapitányság politikai nyomozó osztálya kivizsgálta az 1956. októberi Somló-vidéki utazás során történeteket. Meghallgattak csaknem tucatnyi tanút Devecser, Doba és Borszörcsök községekből (többnyire tanácstagokat, helyi pártvezetőket és aktivistákat), akik egybehangzóan számoltak be ifj. Antall József beszédeiről. Az ügyben érintetteket (a két Antallt) nem idézték Veszprémbe, csak a felvett jegyzőkönyveket küldték fel Budapestre. 1957 novemberére rendelkezésre álltak Bibó István és Göncz Árpád vallomásai az ellenállás és az indiai közvetítés kisgazda vonalairól is, amelyekben fel-felbukkant ifj. Antall neve. A különféle ügynöki jelentésekből kirajzolódott Antall kapcsolatrendszere, benne néhány olyan személlyel, akik a következő években tartósan az állambiztonság figyelmét „élvezték”. Ilyen volt Antall egykori piarista gimnáziumi osztálytársa, az 1957 elején emigrált Tar Pál, akiben az állambiztonság ekkor az itthon maradt „ellenforradalmárok” (köztük Antallék) emigrációs megbízottját látta. Az összefoglalóban a Toldy-gimnázium és Antall tanári működése aránylag kisebb súllyal szerepelt. Ez annál érdekesebb, mert 1957. október 23-án a Toldyban országos viszonylatban is csaknem példátlan tüntetés zajlott le az úgynevezett nagyszünetben. A tanulók a folyosón néma vigyázásban töltötték el negyedórát; elnémult az iskolarádió is, mert valaki elvágta a hangszórókhoz vezető kábelt. A sebtében megejtett nyomozás Antall osztályához vezetett. ⁷² A BM II/5-a osztálya célkeresztjében azonban a fiatal *politikus* állt – részint önmagában, részint a már em-

71 A letartóztatási javaslat két változatban is elkészült, az első november 21-én, a második (valószínűleg a felterjesztett) november 28-án kelt. ÁBTL 11386/1. 37-40., 32-36.

72 Feljegyzés a budapesti középiskolákkal kapcsolatos intézkedésekről, [1957. dec. 2.]. Uo. 161-163.

lített sajátos kombináció részeként: letartóztatásával az apjára akartak nyomást gyakorolni, hogy beszervezhessék.

A letartóztatásra vonatkozó javaslatot a BM II/8. Vizsgálati Osztálya 1957. december 12-én rövid úton elutasította. Szalma József őrnagy, osztályvezető és beosztottjai indoklása szerint a rendelkezésre álló adatok nem voltak elégségesek büntetőeljárás megindításához. Az 1956 utáni hasonló eljárások valamelyes ismerete alapján megkockáztatható, hogy Szalmaék (és kollégáik az országban) ennyi „cselekvősséggel” azért általában legalább a vizsgálatot megkezdték, s a letartóztatástól sem ódzkodtak. Antallt feltehetően ekkor is az apja, illetve a Dobi közbenjárására született formula mentette meg. A vizsgálatiak már ekkor azt javasolták, hogy a további adatgyűjtő munka Antall tanári tevékenységére összpontosuljon.⁷³

1958 februárjában a BM II/5. osztálya – furcsa, bürokratikus kerülő úton – ismét megpróbálta letartóztatni Antallt. A központ a Budapesti Rendőr-főkapitányság politikai nyomozóinak adataira épített – ők foglalkoztak a gimnáziumok tanáraival és diákjaival. A BM Tájékoztató és Sajtóosztály belügyminiszter számára készített 1958. február 15-i napi jelentésébe bekerült egy passzus, amely a budapestiek véleményét tolmácsolta: Antallt el kellene távolítani a tanári pályáról. Ugyanez a hír említést tett Dobi István közbenjárásáról Antall 1957. márciusi letartóztatásakor – erről Budapest aligha tudott, annál inkább a II/5. Ők próbálták a napi tájékoztatóban „üzenni” Biszku belügyminiszternek és környezetének, esetleg kipuhatolni, vajon Antall továbbra is érinthetetlen-e. Ez a taktikai húzás azonban rossz megérzésen alapult. Biszku miniszter ugyanis igazoló jelentést kért „a Dobi elvtársat ért rágalmak” tisztázására. Amikor megkapta, arra vezettette rá véleményét: „Az operatív osztály figyelmeztesse az illetőt [Antallt], és ha azután sem változik, járjanak el.”⁷⁴ A Dobi-féle intervenció nyomán kialakult formula némileg módosult, s nem Antall számára kedvező irányba. Immár abból indultak ki, Antall okot adott arra, hogy foglalkozzanak vele – ám letartóztatását maga a belügyminiszter vetette el. Közvetve, de lényegesen több információ birtokában, mint 1957 márciusában.

73 Jelentés ifj. Antall József ügyének véleményezéséről, 1957. dec. 12. Uo. 18–19.

74 Antall József gimnáziumi történelemtanáról, [1958. febr.]. Uo. 157–160. Idézet helye 157.

Az ügy gyorsan visszakerült a BM II/5-a alosztályra, további operatív tervek készítése céljából. Az 1958. február 7-én kelt tervezeten már érződött, hogy a politikus Antall helyett a Toldy-gimnázium tanára került az érdeklődés homlokterébe.⁷⁵ Április végére elkészült egy javaslat is, amely nem őrizetbe vételt, hanem csupán „előzetes ellenőrző dosszié” megnyitását (vagyis Antall szoros operatív ellenőrzését) javasolta.⁷⁶ Május végén minden korábrinál részletesebb összefoglalót készítettek ügyéről, amelyben ismét javasolták a letartóztatását.⁷⁷ Csupán pár nappal korábban hallgatták ki Antallt tanúként Bibó István és Göncz Árpád ügyében. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a szó szoros értelmében semmit sem mondott, épp csak hogy nem tagadta meg a vallomást.⁷⁸ Május végén „külső figyelést” is alkalmaztak ellene (követték, fotózták stb.),⁷⁹ amit bizonyára érzékelt. Valószínűleg ezt értette Biszku az operatív szervek „figyelmeztetésén”. Antall dossziéjában nyoma sincs annak, hogy a Vizsgálati Osztály foglalkozott-e egyáltalán a letartóztatására vonatkozó újabb javaslattal. Még az előzetes ellenőrzés bevezetését is ismételten kellett kérnie a II/5-nek 1958 júliusában. Egy kézzel írott felettesi feljegyzés újra a budapesti 5. alosztállyal való együttműködést ajánlotta, megemlítve a „gimnáziumi vonalat” is, amelyen azok „bedolgoznának” az ügybe.⁸⁰ Közvetlenül a Nagy Imre-per befejezése utáni napokban, úgy tűnik, a *fiatal politikus* (egyáltalán újabb *politikusok*) őrizetbe vétele nem volt időszerű.

A budapesti nyomozók eleve nem a politikusra, inkább a (fiatal) értelmiségire összpontosítottak. Antall, a történelemtanár és osztályfőnök is éppen elég nagy figyelmet keltett. Pedig az iskola nélküle is nevezetes volt. Igazgatóját 1957-ben éppúgy az Eötvösből helyezték át, s éppúgy forradalmi bizottsági ténykedés miatt, mint Antallt. Budapest a központhoz képest szűkebb perspektívában, ám hatékonyabban dolgozott. 1957 novemberében valószínűleg ők „tanácsoltatták” egy rákospalotai gimnáziumból a

75 Vizsgálati terv ifj. Antall József ügyében, 1958. febr. 7. Uo. 45–48.

76 Javaslat ifj. Antall Józsefről, 1958. ápr. 29. Uo. 16.

77 Összefoglaló jelentés ifj. Antall Józsefről, 1958. máj 27. Uo. 49–55.

78 Kis-jenői Antall József [sic!] tanúkihallgatási jkv. 1958. máj. 14. ÁBTL V-110003/5. 116–126.

79 ÁBTL O-11386/1. 171–179.

80 Javaslat, 1958. júl. 7. Uo. 14–15.

Toldyba, Antall osztályába a Kerekes János fedőnevű ügynököt. Eredetileg a budai gimnáziumok objektumdossziéját hízalta, de hamarosan szinte kizárólag Antall-lal foglalkozott.⁸¹ A következő év tavaszán megérkezett a Toldyba a budapesti osztály másik ügynöke, Egri Gyula orosz tanár. Aho- gyan Kerekes, Egri is hamar Antall bizalmába férközött, s ugyanúgy nem foglalkozott mással, mint a diák.⁸² A két ügynökre az ifjú Antall nagy hatást gyakorolt, akár apja Bodrogi őrnagyra. Ebből – különösen a nyomozás e kezdeti stádiumában –, úgy tűnt, elsősorban a nyomozók profitálnak.

A forradalom utáni első teljes tanév végén, 1958 júniusában a Toldy- gimnázium vezetéséből is támadás indult Antall ellen. Cihika Mihály igaz- gatóhelyettes igyekezett eltávolítani őt nemcsak a Toldyból, de az oktatás területéről is. Antall és szolidáris kollégái sikeresen védtek ki az akciót. Cihika „keze” csak az I. Kerületi Tanács Oktatási Osztályáig ért el, de Antall- nak ez sokkal több kellemetlenséget okozott, mint a politikai rendőrség. Cihika Mihályhoz Dobi államfő paradox módon nem „ért el” olyan köny- nyen, ahogy Biszku belügyminiszterhez vagy az állambiztonság vezetőihez.

A budapesti politikai nyomozók ettől természetesen nem mondtak le az „Antall-ügy realizálásáról”. Kállai Lili százados, a budai gimnáziumok ob- jektumdossziéjának gondozója, az Antall-ügy előadója 1957 ősztől éveken át próbálta ügynökeit, Kerekest és Egrit arra ösztönözni, keressenek újabb és újabb felhasználható adatokat Antall ellen. Első munkaevéjéről 1958. ok- tóber 9-én terjedelmes összefoglaló jelentés adott számot, amelynek immár háromnegyed része kizárólag Antall iskolai ténykedéséről szólt, s a rendsze- res ügynökjelentéseken alapult.⁸³ A nyomozók azonban Cihika igazgatóhe- lyettes vádjaihoz („pozitivist” nevelés, illetve „burzsoá-polgári” történe- lemszemlélet) csak azt tudták hozzátenni, amit Antall mindennapos, hosz- szas fejtegetései során a politikai helyzetről, saját véleményéről és „meg- érzéseiről” kollégáinak elmondott. Ez továbbra is meglehetősen kevés volt, ráadásul Antall hangulatától függően változott. Ha valaki a Hazafias Nép- front keretében tartandó, ám mégis valamiféle többpárti pluralizmussal jel- lemezhető választásban bízott (ahogy ez idő tájt Antall), de ennek kizáró-

81 „Kerekesről” lásd a *Tanítványok* című fejezetet.

82 „Egriről” lásd a *kolléga* című fejezetet.

83 Összefoglaló jelentés, 1958. okt. 9. ÁBT L O-11386/2. 11–19.

lag a közös lyukasórát együtt töltő három-négy kolléga körében adott hangot, nem terjesztett röpcédulát, nem firkált a falra – az 1958 őszén is nehezen volt kriminalizálható.

A roppant ambiciózus Kállai századost ennek ellenére tovább foglalkoztatta az Antall-ügy valamilyen „komolyabb” kimenetelének lehetőségére. Újabb operatív terveket készített, amelyekből kiviláglott, hogy a budapesti politikai osztály is szeretett volna „szervezkedésre” utaló nyomokat találni. A századosnő is felfigyelt Antall egykori osztálytársára, az emigrált Tar Pálra, akinek nevét a budapesti iratok is mind sűrűbben tartalmazták.⁸⁴ Tar és Antall nem leveleztek, hanem üzenetek formájában tartottak egymással közvetett kapcsolatot. Kállai százados megkereste a hírszerzést is, nem eredménytelenül. Tar az ő figyelmüket is felkeltette. Roger fedőnevű, igen bennfentes franciaországi emigráns ügynökük 1957-ben több jelentést adott, amelyekből kiderült, hogy a fiatal Tar jelen volt a magyar emigráció csúcvezetőinek egy sor tanácskozásán.⁸⁵ A Tar-kapcsolat vizsgálatának célja Antall ügyében sem ekkor, sem később nem teljesen világos: vajon a Franciaországban közgazdasági tanulmányokat folytató egyetemista, későbbi bankszakember volt-e a célpont? Vagy rajta és francia feleségének családján keresztül a francia gazdasági-politikai elit belső köreibbe reméltek bepillantást? Netán Antallon kerestek újabb fogást, régi beidegződés szerint ellenséges hírszerzői behatolást orrontva? A kapcsolat, amelyre vonatkozóan általános politikai tartalmú üzenetváltásokon túl soha semmilyen terhelő adatot nem sikerült találni, csaknem három évtizeden keresztül állt az álbiztonság figyelmének középpontjában.

1958. augusztus 11-én a budapesti nyomozók „Remény” fedőnévvel, szervezkedés gyanújával előzetes ellenőrző dossziét nyitottak Antallról.⁸⁶ Ezt a következő év nyarán „Árvaira” átkeresztelve személyi dossziévá minősítették át.⁸⁷ Ekkor, 1959-ben, már csak a tanári pályáról való eltávolítá-

84 Operatív terv, 1959. jan. 9. ÁBTL O-11386/1. 393–394.; Operatív terv, 1959. jan. 26. ÁBTL O-11386/2. 20–21.

85 Kivonatok „Roger” fn. ügynök 10-64211/51. sz. M-dossziéjából. Uo. 55–57.

86 Jelentés Tar Pálról, 1959. máj. 9. ÁBTL O-11386/2. 70.; Javaslat, 1959. júl. 11. Uo. 176–178.

87 ÁBTL O-11386/1., borító.

sáról volt szó. Ilyen javaslatot készített 1959. május 28-án a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának vezetője, Tihanyi Sándor alezredes az illetékes tanácsai és pártszervek számára.⁸⁸ Nyilvánvalóvá vált, hogy az állambiztonság saját intézményrendszerén belül, kizárólag saját eszközeivel nem tud elbánni Antall-lal. Ki kellett tehát lépnie zárt világából, jelzést adva a köz- és szakigazgatás intézményrendszereinek. Az üzenet lényege Antall száműzése volt a tanári, sőt az értelmiségi pályáról. Nem mellékesen érettségiző osztályának kollektív kizárása az egyetemi továbbtanulás lehetőségéből.

Az állambiztonsági iratok furcsa módon nem utalnak arra, hogy a kerületi közoktatás-igazgatás hogyan és mit válaszolt a „szignalizációra”. Annak sincsen nyoma, hogy Kállai százados vagy főnöke, Papp Imre százados, esetleg másvalaki járt-e a budai gimnázium épületében, hogy az üzenetet személyesen tolmácsolja az igazgatónak vagy helyettesének. Antall eltávolításának ismert története arra utal, hogy a jelzés kevés szerepet játszott benne – ha egyáltalán. Antallt ugyanis osztályának 1959. júniusi érettségijét követő „botrányos” viselkedése miatt függesztették fel. Az „ügy” Cihika igazgatóhelyettes spontán kezdeményezéséből eredt. Mások ugyanis az érettségi utáni népünnepélyt, a tankönyvek és dekoráció megrongálását inkább eltussolni igyekeztek. A rendőrségi vizsgálat a jelek szerint koordinálatlan maradt. Kállai százados, a gimnázium felelőse csak utólag szerzett tudomást róla, ahogyan arról is, hogy a máshonnan kiküldött politikai nyomozók kizárták a politikai motivációkat.

Antallnak így is mennie kellett – maradt a kérdés, hogy csupán munkahelyéről, vagy a tanári, esetleg az értelmiségi pályáról; s hogy mennyi időre. A válasz fél év után született meg, s ebben az állambiztonság közvetlen hatása most sem mutatható ki. Antall nem térhetett vissza a Toldyba, de az oktatásügyi szakapparátussal lefolytatott szabályos politikai-munkajogi *alku* nyomán 1960 januárjában elhelyezkedhetett a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár V. kerületi, Vadász utcai fiókkönyvtárában. Hamarosan visszatérhetett a középiskolai oktatásba is – igaz, csak annak „esti” perifériájára.

Kállai Lili és hálózata persze 1959 nyarán sem hagyott fel az adatgyűjtéssel. Mi több, ennek intenzitása egy ideig egyenesen fokozódott. Antall lakását és telefonját már az év elejétől többé-kevésbé folyamatosan lehall-

88. Javaslat, 1959. máj. 28. ÁBTL O-11386/2. 321–323.

gatták, levelezését ellenőrizték. Ugyanekkor figyeltek fel Antall volt középiskolai osztály- és egyetemi évfolyamtársára, egyik legközelebbi barátjára, egy középiskolai tanárra, aki Antall kérésére levelezésben állt Tar Pállal. 1960 nyarán a budapesti politikai nyomozók egy véletlen folytán tudomást szereztek Antallék 1956. november eleji országos levéltári akciójáról. A tanárt, aki – fegyverrel a kezében – maga is ott volt annak idején a Bécsi kapu téri épületben, 1960 augusztusában beszervezte a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya. Kátai György éppen a legjobb pillanatban érkezett. Egri a Toldyban maradt, s egy iskolai konfliktusban tanúsított magatartása miatt hamarosan összeveszett Antall-lal. Kerekes leérettségizett, s mivel a felvételi tilalom az ügynökre is vonatkozott, kénytelen volt fizikai munkásként elhelyezkedni a Danuvia gyárban. Kátai személyében viszont Antall, sőt az Antall család egyik régi barátja lett informátor. Ez a nagy operatív siker azonban – egyelőre – kihasználatlan volt. 1960 decemberében leszerelték a lehallgató berendezéseket, 1961 januárjában pedig javaslat született a személyi dosszié lezárására azzal, hogy Antallt a veszélyes ellenséges elemek kategóriájában továbbra is ellenőrzés alatt kell tartani. Az értékelés elismerte, hogy Antall nem fejt ki szervezkedési tevékenységet. Volt tanítványai közül néhányal ugyan alkalmoszerűen tartja a kapcsolatot, továbbra is ellenséges kijelentéseket tesz, de csak magántársaságban, ezért bíróság előtt nem lehet felelősségre vonni. A javaslatot 1961 márciusában a BM II/5. is jóváhagyta.⁸⁹ Ez persze nem azt jelentette, hogy Antallt szem előtt tévesztették – a budapesti nyomozók továbbra is gyűjtötték az adatokat róla. Kerekes János viszonylag rendszeresen látogatta egykori osztályfőnökét a könyvtárban, s elsősorban volt osztálytársairól tudakozódott: kapcsolatban állnak-e a tanár úrral? Az édesapját alkalmilag fel-felkereső régi kigazda politikusok között, mint mindig, most is akadt informátor. A legjelentősebb hírforrás pedig ekkor már Kátai György volt.

A Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály V/b csoportjának 1962 júliusában kelt feljegyzése szerint a Fővárosi Tanács Oktatási Osztályának személyzeti vezetője (egykori állambiztonsági tisz, aki annak idején Antall 1959-es fegyelmi ügyét lebonyolította) a politikai rendőrség tudomására hozta, hogy a Művelődési Minisztérium döntése alapján

89 ÁBTL O-11386/3. 197–202.

Antallt vissza kell helyezni tanárnak.⁹⁰ A döntés – mint tudjuk – magától Ilku Pál minisztertől eredt, akit Szakasits Árpádon keresztül idősb Antall József „ért el”. A feljegyzés szerint 1962-re Antall politikai érdeklődése csökkent, „társadalmi mozgása” szűkült, ám, „bár csökkentett formában, de a »belső emigráció« egyik fontos emberének tartja magát”.⁹¹ Anyagi gondjai miatt szeretne újra tanítani, s ezért még arra is gondolt, hogy felkeresi apja egykori kihallgatóját, Bodrogi László őrnagyot, aki szerinte (és valóban) a kisgazdákkal foglalkozik, hogy segítsen rajta. A javaslat szerint Tihanyi Sándor alezredesre, a BRFK osztályvezetőjére várt az a feladat, hogy „intézkedjen” a Művelődési Minisztériumban.

Az „intézkedés” tartalma nem ismert, de Tihanyi minden bizonnyal ekkor is azt szorgalmazta, hogy Antallt tartsák távol a tanári pályától. A politikai rendőrség buzgalma azonban már 1959–61-ben sem volt elegendő ahhoz, hogy igazi „ügyet” kreáljanak Antall körül, 1962 nyarán pedig, az MSZMP KB „törvénytelenések lezárásáról” szóló határozatának⁹² légkörében már ezt sem tudták elérni. 1962 nyarán Antall állást változtatott: a II. kerületi Jurányi utcai Dolgozók Gimnáziumában lett történelemtanár. Szűkebb térré szorult „aktivitása” is elegendő volt viszont ahhoz (vagy *csak* annyira volt elegendő), hogy az állambiztonság ismét „intézményesíthette” Antall iránti figyelmét. 1963 februárjában figyelődossziét nyitottak róla.⁹³ A rendszeresen érkező, de nem célzott nyomozás eredményeképpen keletkezett (vagyis: *rutin-*) jelentések nem merültek el az ügynökök munkadossziéiban és a tájékoztató részleg irattengerében. Egy F-dosszié mindig alapot szolgáltathatott arra, hogy – szükség esetén – az állambiztonság gépezetét egyetlen könnyed mozdulattal magasabb fordulatszámra kapcsolják.

90 ÁBTL O-14820/2-a. 13–14.

91 Uo. 14.

92 A határozatról lásd Sipos (1994); Baráth (1999).

93 BRFK III/III-1/b alosztály, Határozat külön operatív nyilvántartásba vételről. [1962] ÁBTL O-14820/2-a. 2–3. a/b. A dosszié megszüntetéséről szóló határozat szerint a figyelődossziét 1963. február 7-én nyitották meg. BM III/III/3-b alosztálya. Javaslat ifj. Antall József F-dossziéjának megszüntetéséről, 1972. szept. 25., uo. 6–8.

Az Antall család megfigyelése továbbra is a volt „jobboldali” kiszagda politikusok „vonalához” tartozott. 1962-ben, az állambiztonság helyzetét újraértékelő esztendőben, a Belügyminisztérium II/5. osztálya (az átszervezés után III/III. csoportfőnöksége) összefoglaló jelentéseiben jellemzően ellentmondásos képet rajzolt a kiszagda politikai személyiségekről. Megállapították, hogy a körükben „korábban megindult bomlási folyamat meggyorsult”, s hogy a „párt és kormány politikájával egyetértő volt jobboldali személyek egyre többen és aktívabban támogatják gazdasági és politikai célkitűzéseink végrehajtását”.⁹⁴ Ugyanekkor azonban 46 ügyben mintegy 140 főt „vontak feldolgozás alá” a „vonalon”. Amint elültek az 1962. augusztusi KB-határozat, majd a nyomában járó átszervezés okozta hullámok, az állambiztonság igyekezett nyomban visszatérni a régi kerékvágásba – ugyanazon év októberében a jobboldali kiszagdák „veszélyességéről” készült összefoglaló jelentés. Ennek élén éppenséggel id. Antall József állt, mint akitől társai „sok kérdésben ... várnak kezdeményezést”. Amíg ő korábban me-reven elzárkózott az ilyesmitől, az augusztusi KB-határozat óta „egyre gyakrabban vetődik fel náluk [id. Antallnál és „híveinél”] a bekapcsolódás »bé-kés« formája. Ezt azonban különböző feltételekhez kötik.”⁹⁵ Ilyen például az összefoglaló szerint a többpártrendszer engedélyezése. Ifj. Antall József megnyíló F-dossziéja egy olyan időszakban, amikor éppen nem a konfrontáció foglalkoztatta (s ezt a szervek is nagyon jól tudták), valószínűleg a konszolidálódó viszonyokkal kapcsolatos sajátos belüleges elégedetlenség kifejeződése is volt. Egyidejűleg akciók indultak különféle pesti kávéházakban és sörözőkben politizálgató egykori kiszagda képviselők, funkcionáriusok ellen: beidéztek, rendőri figyelmeztetésben részesítették őket.⁹⁶

1964–65 fordulóján a belügyminiszter parancsa nyomán felülvizsgálták az állambiztonsági operatív nyilvántartást. Antall (akárcsak apja) politikai tevékenységére ugyan az eltelt időben semmiféle újabb adalék nem

94 BM II/5-a alosztály, Összefoglaló jelentés a volt FKP jobboldali elemeiről, 1962. jún. 19. ÁBTL O-14850/1-a. 313.

95 BM III/III/1-a alosztály, Összefoglaló jelentés a volt FKP jobboldali elemeinek vonaláról, 1962. okt. 17. Uo. 327–328.

96 Ennek jellegzetes példája a Samu László egykori (1945–47-es) képviselő és asztaltársasága elleni eljárás, ÁBTL V-167.121.

merült fel, F-dossziéját, akárcsak apját, mégis tovább vezették (azzal a különbséggel, hogy id. Antall Józseffel a BM, fiával „csak” a BRFK foglalkozott). 1962 májusától 1966 őszéig dossziéjában egyetlen hálózati jelentést sem helyeztek el, jóllehet ezalatt egyedül Kátai György ügynök vagy negyvenet „termelt” róla. Ezekben az években a kiszagda „vonalról” készült öszszefoglalók nem is említették Antallék nevét.

1967 tavaszán Tar Pál hazalátogatott Franciaországból. Az Antall-lal folytatott beszélgetéseiről írt hálózati jelentés szerint a gazdasági mechanizmus reformjára készülődő magyar vezetés politikájából mindketten azt a következtetést vonták le, hogy ezúttal komolyan lehet számítani a rendszer „liberalizálódására”.⁹⁷ Antall és Tar között elhangzott az „árnyékkormány” szó – ez azonnal beindította az állambiztonsági szervezet fantáziáját. Államellenes összeesküvés alapos gyanújával ismét lehallgatták az Antall-lakás telefonját, kezdeményezték munkahelyének lehallgatását – minden kézzelfogható eredmény nélkül. 1968 elején külső figyelmet alkalmaztak: megfigyelőhelyet rendeztek be a házban, követték. Antall azonnal érzekelte a rendőri jelenlétet – s beadvánnyal fordult egyenesen Kádár Jánoshoz. Jellemző módon követését a pártközpont érdeklődésére nyomban leállították, de a nyomozást folytatták, most már Tar Pál 1968 nyarára tervezett hosszabb, három hónapos magyarországi látogatására összpontosítva. A tervezett három hónapból végül négy nap lett, s az „életbe léptetett rendszabályok” semmiféle eredménnyel nem jártak.⁹⁸ 1969 júliusában azután a „Muzeológus” fedőnevű „ügyjelzést” (az „ügyet” megelőző nyomozati stádium, kb. „alapos gyanú arra, hogy ügy forog fenn”) azzal szüntették meg, hogy Antall további ellenőrzése az F-dosszié keretében folytatódik. „Magatartása, megnyilvánulása a korábbiakhoz viszonyítva mérsékeltebb.”⁹⁹ Eközben Antall 1968-tól már az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatóhelyetteseként dolgozott. Talán éppen ezért vette át a BM (a központ) 1970-ben, a nyilvántartás előző évben elrendelt újabb felülvizsgálatát kö-

97 BM III/III/4-b alosztály, Hálózati jelentés, 1967. ápr. 13. ÁBTL O-14820/2-a.; „Kovács Jenő” ápr. 5-én kelt teljes jelentése, ÁBTL M-30561. 174–177.

98 Kilépésekor a határon alaposan átkutatták Tar autóját, „titkos iratokat” keresve. Az esetről lásd Tar (2003) 57.

99 ÁBTL O-14820/2-a. 30–59.

vetően Antall F-dosszióját a BRFK-tól. Az erről szóló jelentés is a rendszerrel való szembenállását emelte ki, jóllehet Antall – a szöveget fogalmazó Seres József őrnagy szerint is – „tartózkodik a jogilag értékelhető ellenséges tevékenység elkövetésétől. Ellenséges szembeállását – tette hozzá az őrnagy – nagymértékben befolyásolja apja politikai múltjából eredő jelenlegi mellőzöttségük.”¹⁰⁰

Bár a hazai és nemzetközi politika változásai erősen hatottak Antallra, aktivitása az egész évtized folyamán alig változott, kapcsolatai távolról sem voltak kiterjedtek. Magatartása nemigen indokolta a politikai rendőrség 1967–68-as felfokozott, szinte az ötvenes évek végére emlékeztető reakcióját. Sokkal valószínűbb, hogy a szervekre ugyanúgy a nemzetközi és – főleg – a hazai politikai helyzet változásai hatottak, mint magára a célszemélyre – csak talán sokkalta nagyobb mértékben. A volt jobboldali kisgazda „vonalról” szóló 1968-as összefoglaló hosszasan taglalta, milyen „figyelmén kívül nem hagyható változás” következett be helyzetükben. Hogyan váltak tevékenyebbé, hogyan nőtt bennük a remény, hogy változások következnek be, hogy a párt és a kormány vezetői „kénytelenek lesznek rájuk, volt politikusokra a korábbiaknál jobban támaszkodni”, hogy vezető pozíciókat kapnak, „mert mint mondták, csak az ő hozzáértésükkel van mód az országot a teljes csődtől megmenteni. – A személyek [sic!] a csehszlovák események előtérbe kerülése idején a párt és kormány politikájában bizonyos liberális vonásokat véltek felfedezni, és ennek vetületeként lehetőséget láttak és látnak arra, hogy fokozatosan ugyan, de a többpártrendszer megvalósulhat.”¹⁰¹

Az F-dossziét átvevő Seres őrnagy a BM III/III. csoportfőnökségen 1970-ben még viszonylag távlatos elgondolásokat fogalmazott meg Antall-lal kapcsolatban. A kisgazda „vonal” 1970. évi tervében több mint egy évtized után ismét megjelent Antall beszerzésének ötlete.¹⁰² Talán éppen ezért a lakásban ismét lehallgató készülékeket helyeztek üzembe. Beszervezni elősorsban azt volt kívánatos, aki ellen legalábbis egy ügyjelzésznyi (de még

100 BM III/III/3-a alosztály, Javaslat ifj. dr. Antall József F-dossziés ügyében, 1970. ápr. 22. Uo. 64.

101 BM III/III/3-a alosztály, 1968. évi összefoglaló jelentés az FKP jobboldali elemei vonaláról, 1968. dec. 10. ÁBTL O-14820/1-a. 396.

102 BM III/III-3-a alosztály, 1970. évi munkaterv, 1969. dec. 28. Uo. 447–452.

jobb, ha „ügynyi”) adat halmozódott fel, aminek „kimenete” a „normális” politikai rendőrségi logika szerint a letartóztatás vagy a beszerzés. Seres őrnagy azonban nem sokáig gondolkodhatott a beszerzési terven. A „kisgazda vonal” 1971-ben megszűnt, mert a politikai rendőrség más elvek alapján szervezte újjá munkáját. A megmaradt, mindössze féltucatnyi exkiszgazda F-dossziés között volt a két Antall is, de már nem sokáig.

1972-ben az Alkotmány napja alkalmából ifj. Antall József Móra Ferenc emlékérmét kapott.¹⁰³ Heteken belül – az állambiztonságnál ez gyakorlatilag azonnali intézkedést jelentett – javaslat született figyelődossziéja lezárásáról. Ez az irat is kiemelte, hogy az utolsó években telefonját folyamatosan lehallgatták, leveleit felbontották (az objektum-lehallgatásból csak azért maradt ki, mert 1971-ben családjával együtt elköltözött apja lakásából). „Értékelve nevezett utóbbi években tanúsított politikai magatartását, megállapítható, hogy társadalmi rendszerünkkel szembeni fenntartásait és egyes részintézkedésekkel kapcsolatos szembenállását jelenleg sem adta fel. Azonban egyrészt egzisztenciális okokból, másrészt a nyugati emigrációból való kiábrándultsága miatt tartózkodik az aktív politizálástól, a régi volt elvbárátaival való rendszeres találkozástól.” Ráadásul, folytatódott a magyarázat, Antall igen elfoglalt, tagja a Hazafias Népfront „történelmi bizottságának” (feltehetően a helytörténeti bizottságról volt szó), ő szerkeszti az „Orvostudományi Közleményeket” (helyesen: *Orvostörténeti Közlemények*). „Mint szakember arra törekszik, hogy jó munkát végezzen és »ne adjon alkalmat arra, hogy kikezdjék«.”¹⁰⁴ A javaslatot elfogadták, az F-dossziét lezárták, és a kisgazda jobboldal vonalának időközben ugyancsak lezárt és irrattározott dossziéjához csatolták. Hogy ez a folyamat mennyi ideig tartott, pontosan nem tudni – Antall lezárt dossziéjában azonban néhány 1975-ös jelentés jelzi, hogy a szervek gyanakvását az állami kitüntetés sem szüntette meg teljesen.

„Ügyének” hullámvázása a hatvanas években valószínűleg több összefüggést mutat az állambiztonság saját szerepének változásaival, mint Antall tevékenységével. 1961–62-ben a repressziós periódus vége és az ötvenes

103 *Esti Hírlap*, 1972. aug. 18.

104 BM III/III/3-b alosztály, Javaslat ifj. Antall József F-dossziéjának megszüntetéséről, 1972. szept. 25. ÁBTL O-14820/2-a. 8.

évek konstruált pereinek sajátos felülvizsgálata elbizonytalanította ugyan a szerveket, s egy sor ügyben kénytelen-kelletlen visszakozniuk kellett, de aki egyszer a látókörükbe került, azt nemigen akaródzott elengedniük. 1962–63-ban, majd 1967–68-ban, a kvázi-tisztogatás után gyorsan megszilárdult állambiztonság a belpolitikai liberalizálódásra fokozott aktivitással, a szocialista államrend valódi védelmezőjének szerepében reagált. Ebben a szerepben pedig keveset számított, hogy a feltételezett ellenfelek valójában hogyan is viszonyulnak a szocialista államrendhez. Sokkal lényegesebb volt, hogy a gépezetet kellő intenzitással működtethették, hogy az egész apparátus mozgásba lendülhetett (Antall 1968 eleji külső megfigyelésével kapcsolatban egyetlen napon féltucatnyi hivatásos munkatárs „dolgozott” – legalábbis az iratokban ennyi szerepel név szerint!).

Miközben az energia a régi volt, s a megfelelő személyi és dologi apparátus is rendelkezésre állott, az állambiztonság céljai láthatóan megváltoztak. A hatvanas évtized csúcspontjain sem került szóba még csak a nyílt nyomasztás bevezetése sem, nemhogy a letartóztatás. A beszerzés „ötlete” is csak nagyon későn vetődik fel, arra pedig semmi nyom, hogy komolyan foglalkoztak volna vele. A „célszemélyekkel” való sajátos gazdálkodásnak bizonyára megvoltak a maga törvényszerűségei. A „szemben álló személyek” számának csökkenése a rendszer erejét és legitimitását bizonyította, de mutathatott az éberség és az operatív munka hatékonyságának hiányára is. A testület szempontjából még az első, a pozitív megközelítés sem volt vesztélytelen: amennyivel nő az egész rendszer elfogadottsága, annival csökken az állambiztonság sajátos „legitimitása”.

Az állambiztonságnak két évtizeden keresztül nem voltak igazi politikai célpontjai Magyarországon, hiszen valódi politikai ellenzék nem létezett. A hetvenes évtized végére – 1956 óta először – megjelentek a tudatos, magukat politikai ellenzékként meghatározó csoportok. Antal állambiztonsági megítélése is megváltozott, jöllehet az ellenzékhez semmi köze nem volt. Megint Tar Pál „tehetett mindenről”, pontosabban egy ekkoriban eljött megjegyzése, miszerint nyugállományba vonulása után (e szavak elhangzásakor még ötvenéves sem volt!) könyvet írna Magyarországról a Nyugat számára, a valós helyzetről, beleértve a „visszásságokat” és a „kedvező dolgokat is”. Tart érdekelték az új ellenzéki mozgalmak és a szamizdat irodalom. Arra kérte barátait, Antallt és Kisst (Kátai ügynököt), hogy segít-

senek neki az „anyaggyűjtésben”. Ez heves reakciót váltott ki az állambiztonságból. Kátai információi nyomán 1980 októberében „Kopasz” fedőnévvel bizalmas nyomozást kezdtek, s hamarosan újra megnyitották Antall József figyelődossziéját.¹⁰⁵ Tar persze – aki még igencsak aktív volt francia bankvezetői állásában – semmiféle anyaggyűjtésbe nem kezdett, ezért Antallék sem segíthettek neki. Mi több, 1980 után néhány évig nem is jött Magyarországra, mert bankja Houstonba helyezte át. A nyomozást 1982 májusában le is zárták. Antall figyelődossziéját azonban tovább vezette a BM III/III. főcsoportfőnöksége. 1989-ig nem kezdeményeztek ellene újabb bizalmas nyomozást, de rajta tartották a szemüket. Exkluzív társaságban volt: 1981-ben, az újranyitás évében összesen 93 személy F-dossziéját vezették a központban, miközben a személyi dossziék száma legfeljebb néhány tucat, a csoportoké még ennél is kevesebb lehetett.¹⁰⁶

A nyolcvanas években folyó adatgyűjtő munkáról alig tudunk valamit. Csak az úgynevezett napi operatív információs jelentésekbe beszerkesztett információk (Antall esetében hálózati személyek jelentéseiből átvett vagy szerkesztett passzusok) maradtak fenn, amelyek Antall óvatos politizálásáról, s csak a Kádár-rendszer legutolsó hónapjaiban fokozódó aktivitásáról számoltak be. Ezeket gyaníthatóan mind Kátai ügynök (ekkor már titkos megbízott) szállította. Antall utolsó dossziéi, e történet lehetséges záródokumentumai éppúgy eltűntek, ahogy az apja ellen az ötvenes évek elején megkezdett nyomozás iratai is.

105 ÁBTL O-18402. Antall F-dossziéjának újbóli megnyitásáról lásd Tokaji Lajos rendőr hadnagy jelentése Antall Józsefről, 1981. febr. 25. Uo. 39–41.

106 Ezúton köszönöm Ungváry Krisztiánnak, hogy az erre vonatkozó kutatási eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

HÁLÓZATI EMBEREK

SZÖVEVET

A Kádár-kor állambiztonsági szolgálata szigorú katonai fegyelem alapján működő bürokratikus, funkcionális rendbe tagozódó szervezet volt.¹ Személyi állománya két fő csoportra oszlott: a hivatásosokra és a hálózatra. Az állambiztonsági szervezet belső kommunikációja a szervek titkos segítő-társainak összességét nevezte hálózatnak. Tagjai, a *hálózati személyek* a szervekhez fűződő munkakapcsolatuk jellege alapján minősíthetők. 1956 után három fő kategóriájuk létezett, a rezidenseké, az ügynököké és az informátoroké.

Ügynök az a titkos együttműködésbe bevont személy volt, aki tulajdonságai és hírszerző lehetőségei alapján alkalmasnak találtatott az ellenséges kör bizalmának megnyerésére, az „imperialista” ügynökség és a „népellenes elemek felderítésére, tevékenységük dokumentálására és megakadályozására”. Az ügynököt az ellenségesnek minősülő személyek, csoportok, szervezetek munkájának felderítésére, megelőzésére, megszakítására és bomlasztására használták. *Informátor*nak azt a titkos együttműködésbe bevont személyt nevezték, aki tulajdonságai és hírszerző lehetőségei révén alkalmas volt az ellenséges cselekményekkel gyanúsítható polgárok vagy csoportok tevékenységének külső felderítésében való részvételre, az operatív feldolgozó munka részfeladatainak végrehajtására. A *rezidens* az állambiztonság titkos munkatársa volt, aki egy operatív tiszt ellenőrzése mellett valamely intézményben foglalkoztatott állambiztonsági munkatársak (hálózati személyek és/vagy szt-tisztek) egy csoportját vezette. A rezidens és a hozzá kapcsolt informátorok alkották a rezidentúrát. (Ilyeneket elsősorban a hírszerzés és a kémelhárítás alkalmazott.)

1 Erről lásd www.abtl.hu és Tabajdi–Ungváry (2008) 17–192.

1972–73-ban a hálózatot átszervezték, ettől kezdve titkos munkatársakat, titkos megbízottakat és ügynököket különböztettek meg. A korábbi kategóriarendszert azért módosították, hogy meg tudják különböztetni egymástól az eltérő módon használható hálózati személyeket, valamint azért, hogy az „ügynök” kifejezést háttérbe szorítsák, mivel ennek „*megvető értelmezése is van, sokszor jellemtelen, pénzért mindenre kapható embert is jelölnek vele*”. Az informátorok, valamint a jól dolgozó, „hazafias alapon” beszerzett ügynökök válogatott csoportját ezután titkos munkatársnak (tmt.) nevezték. Ebbe a kategóriába az ügynökök kb. kilenc százaléka került. Meghatározásuk szerint „elvi, hazafias meggyőződésből fakadó hivatástudattal, magas fokú áldozatkészséggel és kezdeményezően” vettek részt a titkos együttműködésben. A „titkos megbízott” (tmb.) az állambiztonsági definíció szerint az a világnézeti nevelésben előrehaladt személy volt, aki az operatív technika kezelésére (lehallgató készülék, rejtett kamera) is alkalmazható volt, de rezidens már nem lehetett. Ebbe a kategóriába tartozott a hálózati személyek kb. 80–85 százaléka. Ügynöknek csak azokat minősítették, akiket „pressziós” alapon vagy anyagi érdekeltség alapján szerveztek be.

A hálózati személyek „szervezetszerű, tartós, folyamatos, tervszerű és titkos kapcsolatban állnak az állambiztonsági szolgálattal”,² vagyis hivatásos rendőrtisztekkel. E hivatásosok mellett más jellegű, rendszertelenebb és kevésbé vagy egyáltalán nem konspirált kapcsolati rendszereket is működtettek. Ezeket nevezték hivatalos, társadalmi vagy alkalmi kapcsolatoknak. Az állambiztonsági szervek hálózatának kiépítését és működtetését az ötvenes évek közepén még csupán különböző alsó szintű utasítások szabályozták,³ az oktatás jobbra szovjet tananyagok fordításaira épített, az átfogó (miniszteri szintű) szabályozásra csak jóval később került sor.⁴ Az alap-

2 Lakatos Sándor–Mulik László: *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése. Jegyzet a BM Tartalékoszt-képző Iskola hallgatói részére*. Budapest, 1988, BM Könyvkiadó. (Ezeket a könyveket annak idején belső kiadványként kizárólag a BM saját oktatási intézményeiben használták. Gyűjteményük ma az ÁBTL-ben található.) ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 51.

3 *Az ügynökség beszerzése*. 1955. ÁBTL ÁB anyag 1184. Az oktatási anyagokról lásd Jobst (2004) 304–307.

vető munkamódszerek, fogások, technikák és a terminológia azonban vajmi keveset változott. A hálózat elsősorban információforrásul szolgált. (Ritkábban valós vagy megtévesztő információk közvetítésére is felhasználták.) A beszerzésnek három „alapja” lehetett: „hazafias” (amikor az együttműködést a beszerzett politikai meggyőződése biztosítja), anyagi érdekelttség (fizetett informátor) és terhelő-kompromittáló adatok felhasználásával gyakorolt „presszió”, magyarul zsarolás.

A hálózati személy felépítésének első mozzanataként egy valóságos személy – tudatos keresés eredményeképpen vagy véletlenszerűen – az állambiztonsági szervek „látókörébe került”. A „jelöltet” ezután hosszabb-rövidebb ideig tanulmányozták, ellenőrizték. A kiválasztást ideális esetben négy alapfeltétel együttes megléte indokolta: a célirányosság (vagyis a hálózat bővítése valamilyen cél érdekében történik, s nem önmagáért, a statisztika javításáért stb.), a jelölt alkalmassága, megbízhatósága és a titkos együttműködés kialakításának megfelelő feltételei.⁵ A tananyagok szerint „a kiválasztás elvei dialektikus egységet alkotnak. Amennyiben a követelmények közül bármelyik is hiányzik, a beszerzéstől el kell állni.”⁶

Beszerzést az állambiztonság mindig a jelölt természetes környezetétől távol hajtott végre. Terhelő „alap” esetén az úgynevezett titkos őrizetbe vételt ajánlották, amikor az illető környezete nem szerez tudomást a letartóztatásról.⁷ Ebben az esetben a jelölt előzetesen nem készülhet fel, s

4 MNK Belügyminiszter 005/1972. sz. parancs. Az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelvei. Kiadva 1972. ápr. 5., Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei. 1–4. köt. BM Tanulmányi és Propaganda Főcsoportfőnökség, 1976.

5 Közülük az alkalmasságnak kulcsszerepe volt, mégpedig két vonatkozásban. Fontos volt, hogy a jelölt megfelelő „operatív lehetőségekkel” (kapcsolatokkal, beosztással stb.) rendelkezzen, illetve adottságai (intelligenciája, személyi-családi körülményei, egészségi állapota – beteg, ideggyenge személyt a szabályok szerint nem lehetett beszervezni –, világnézete – ellenséges világnézetűt csak kompromittáló vagy terhelő alapon lehetett beszervezni stb.) megfelelőek legyenek.

6 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 61.

7 *Titkos őrizetbe vétel*. Oktatófilm, 9'. BM Filmstúdió, é. n. ÁBTL 4. 9. 12. A belügyi-állambiztonsági oktató- és felvilágosító filmekről lásd Baracsi (2004).

mivel a vele történekről senki nem tud, biztonságérzete csökken, elszigeteltsége viszont „megvilágítja az állambiztonsági szervek előkészítő munkájának körültekintő voltát. Ez kedvező hatást kelthet benne” – vélte egy kései tankönyv, hozzátéve: garanciát nyújt arra is, hogy biztonságát szavatolni tudják.⁸ A jelöltet a vizsgálati eljárás lefolytatására jogosult állambiztonsági szerv hivatali épületének erre a célra előkészített helyiségébe szállították. Itt a személyi adatok felvétele után szabályos gyanúsított ki hallgatás vette kezdetét, amelynek célja a teljes és felderítő jellegű vallomás volt – a terhelő alapú beszerzés fő pillére. A kihallgató és a beszerző szerepét nem feltétlenül ugyanaz a tiszt játszotta – a beszerző gyakran csak jelen volt és figyelt, majd a beismerés megszületésekor, a várható következmények mérlegelésekor tette meg ajánlatát – vagy ahogy belső használatra fogalmazták: közvetítette a „meghívást”.⁹ Az ajánlat elfogadásában a legjelentősebb ösztönző nyilván a várható büntetés mértéke volt. A jelölttel közölhették, mennyit kaphat, ez azonban csak becslés lehetett, hiszen a politikai cselekmények megítélése számos tényezőtől függött. A lényeges itt valószínűleg éppen a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság – az egész szituációé, melynek a várható büntetés csak egy eleme.¹⁰ A beszerzéssel kapcsolatos pszichológiai tanulmányok feltételezték, hogy a hatóság elé jelöltként kerülő ember pszichés egyensúlya eleve megbomlott, hiszen a „bűn” elkövetése, a büntetéstől való félelem szorongást kelt. Az egyensúlyvesztést súlyosbítja a váratlan letartóztatás sokkja, az izoláció. Növeli a kihallgatótisztt, aki „cseppenként” adagolva, fokozatosan hozza tudomására a tanulmányozás során szerzett és addigra rendszerbe foglalt adatokat. A jelöltben kialakul az az érzés, hogy kihallgatói sokat (vagy mindent) tud-

8 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 61–67.

9 ÁBTL ÁB anyag 848. sz.; *Titkos munkatárs*. Oktatófilm, 82'. BM Filmstúdió, 1962. ÁBTL 4. 9. 11. (A játékfilmes eszközökkel készült „tantörténet” köztörvényes bűncselekmény elkövetésével presszionált ügynök beszerzését mutatja be, a módszerek azonban ugyanazok.)

10 Mindazonáltal a beszerzéssel kapcsolatos szabályzatok a terhelő alappal kapcsolatban megjegyzik, hogy legkésőbb a terhelő alapot képező bűncselekményért kiszabható büntetés elévülési határidejének lejárta előtt az operatív szerv köteles felülvizsgálni az együttműködést. ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 71.

nak, ő pedig semmit. Az érzelmi tűrőképesség határán végül teljes orientációs zavar keletkezik, egyben spontán törekvés lép fel az egyensúly visszanyerésére. Ezt próbálja kihasználni a beszervező úgy, hogy a jelölt az együttműködés vállalásával nyerje vissza pszichés és környezeti stabilitását. A beismerő vallomás után (melynek véglegesítése során a korábbiakhoz még az emlékezeti reprodukció kiváltotta feszültség is hozzájárul) általában rövid relaxációs szünet következik, majd a beszervező újra növelni próbálja az emocionális feszültségeket (összefoglalja azt, amit mindketten megtudtak), és feloldásként bedobja a beszerzés lehetőségét. A korábbiakhoz most a súlyos belső motivációs konfliktus kiváltotta feszültségek is hozzáadódnak – ezután következik a döntés.¹¹

Ha a jelölt megtagadta az együttműködést, vagy a beszervező megítélése szerint nem mondott el mindent, a beszerzés folyamata megszakadt, az aktus meghiúsult.¹² Ha a beszerzés sikerült, a jelölt aláírta kihallgatási jegyzőkönyvét, saját kezűleg papírra vetette beszerzési és titoktartási nyilatkozatát, közölték vele feladatait általánosságban és a (következő napokra vonatkozóan) konkrétan, megkapta (vagy maga választotta) fedőnévét. A beszerzést végző tiszt írásba foglalta a történeteket, s néhány napon belül kitöltötték a hálózati személy nyilvántartó (6-os) kartonját.

A beszerzés után először ismét felmérték a hálózati személy operatív lehetőségeit. Ügynök és tartótisztje közösen építették fel a hálózati ember új világát, amelyet immár nem kollégák, barátok, ismerősök népesítettek be, hanem különféle osztályokba sorolt potenciális célszemélyek. A hálózati személy saját mikrovilága az állambiztonság fogalmi és nyelvi kategóriáiba rendeződött, új jelentéseket kapott. Kapcsolati rendszere új szereplővel bővült, a tartótiszttel, akinek személye időről időre változhatott. A találkozások átrendezték a hálózati ember életének idő- és általános rendjét.

11 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 68–71.; Láng György: *Büntetőeljárást megelőző felderítés eszközei, felhasználásuk nyomozástaktikai és lélektani problémái. (A terhelő alapon történő beszerzés taktikájának lélektani sajátosságai.)* Budapest, 1973. ÁBTL ÁB anyag 471. sz. (A több száz beszerzési eset tanulmányozásán és interjúkon alapuló kutatás köztörvényesekből verbuvált ügynököket vizsgált.)

12 Uo. 69. A beszerzésekről sok visszaemlékezés ismert, bár elsősorban többségben meghiúsult próbálkozásokról szólnak. Kőrösi-Molnár (1999); Molnár A. (2004) 148–163.

Eleinte két-, később háromhetenként nyilvános helyen (leggyakrabban presszókban, vendéglőkben) vagy erre a célra használt (netán erre szolgáló) T-(titkos) lakáson találkozott az állambiztonság tisztjével. Erre készülnie kellett: a feladatoknak megfelelően emlékezetében rögzíteni egyes eseményeket, beszélgetéseket, szavakat, olykor leírt szövegeket. Családtagjai, környezete elől eltitkolva a találkozóra két-hat oldalas, időnként hosszabb jelentést kellett készítenie, gyakran többet is – attól függően, hány különféle feladatot kapott –, általában kézírással. A találkozó alkalmával beszélgetést folytatott tartójával a jelentéssel kapcsolatban is, melyet a tartó ott helyben elolvasott, szóban és írásban (az eredeti kéziratot, ugyancsak kézírással) értékelt, kommentált, akár egy beadott iskolai dolgozatot. Egyéb kérdésekről is eshetett szó (beleértve az ügynök munkájával összefüggő problémáit, magánéleti és egyéb gondjait¹³), továbbá a feladatokról, illetve azok tágabb összefüggéseiről. („Ma még kevésbé tudjuk felkelteni az újabb feladatok iránti érdeklődést a meglévő feladatok mindenoldalú megvilágításával” – jegyezte meg egy a kérdéssel foglalkozó titkos tanulmány sajnálkozva...¹⁴) A hálózat építéséről szóló (igaz, későbbi) parancs előírta, hogy a tartótiszt „a hálózati személy munkájával szemben türelmes, de igényes, emberi problémáival szemben megértő, segítőkész és humánus legyen”.¹⁵ Még a hálózat pszichológusai is tisztában voltak vele, hogy ha az operatív tiszt érzelmileg akarja szembefordítani az ügynököt saját korábbi világával, szorongásos állapotot, stresszhelyzetet idéz elő. A tartónak tehát oldania kell az ügynöke életében szükségszerűen bekövetkező konfliktushelyzetet. Máskülönben szakmai munkája látja a kárát: az ügynök igyekszik saját, már előzőleg kialakított álláspontját megőrizni, ennek megfelelően válogat az információkban.¹⁶

13 A szabályzatok szerint az ügynök „huzamosabb együttműködés esetén [...] méltányos mértékben segítséget kérhet lényeges anyagi, egzisztenciális problémáinak megoldásához”. ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 71.

14 Balázs Tibor–Sziklai István: A belső reakció elhárítási területén foglalkoztatott ügynök vezetésének és nevelésének néhány pszichológiai sajátossága. *Állambiztonsági tanulmány* 1975. 2. sz. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1975. ÁBTL ÁB anyag 722. sz.

15 MNK Belügyminiszter 005/1972. sz. parancs.

16 ÁBTL ÁB anyag 722. sz.

Az informátor a megfigyeltről a megbízó elvárásrendszerének megfelelően szolgáltatott adatokat. Előfordultak azonban rendkívüli helyzetek, események, amikor a hálózati személy saját kezdeményezésére, „feladaton kívül jelentett”.

Minden egyes hálózati személy jelentései számára munka- (M-)dossziét nyitottak.¹⁷ Ebben helyezték el minden kézzel írt eredeti jelentését (rajtuk a tartótiszt kézzel írt értékelésével, megjegyzéseivel, illetve az általa megszabott új feladatokkal), valamint a jelentésekről általában pár nappal később készült gépiratot, amely csak bizonyos kiegészítő adatokkal lett bővebb. Így tartalmazhatta a tartó felettesének kézzel margóra rótt, esetleg a jelentés vétele után géppel hozzátett megjegyzéseit. Minden esetben feltüntették viszont, milyen számot kapott a jelentés, hány példányban készült a gépirat, hová továbbították őket, készült-e kivonat, s ha igen, ki kapta. A gépírt jelentés egy példánya *mindig* a munkadossziéba került, egy másik *általában* annak az ügynek a dossziéjába, amelyen az ügynök dolgozott (számos jelentés viszont nem került ide), egy példány *gyakran* a tájékoztató részleghez, különféle időszaki és tematikus összefoglalók alapanyagául. Gyakran kaptak példányt társosztályok, referensek, a BM központ illetékes osztálya, szovjet tanácsadók (a jelentésen ezzel a megjegyzéssel: „tadó et.”). Rendkívüli esetben (ha a jelentés a hálózati személlyel kapcsolatos fontos adatot tartalmazott, vagy az értékelés számottevően eltért a normálistól) a hálózati személy beszerzési (B-) dossziéjába is leraktak egy példányt. A hatóság a nyert adatokkal sajátos „gazdálkodást” folytatott. Számos kézírt jelentést nem gépeltek le, s igen gyakran kihagyták a jelentések egyes részeit. Előfordult, hogy a kihagyott részeket egyidejűleg vagy később olvashatatlaná tették.¹⁸ A szervezetben belül tehát létezett szűrés, afféle belső cenzúra, ahogy a hálózati személynek is maradt bizonyos játéktere, folytathatott játszmákat a hatósággal.¹⁹

17 A különféle hálózati dossziékról lásd Petrikné (1999) 49–50.

18 A hatvanas években kihagyták például Kádár János és a Politikai Bizottság tagjainak nevét, esetenként a szovjet párt vezetőire vonatkozó szövegrészeket stb. Az ilyen neveket nem vették fel a dossziékhoz készített névmutatókba.

19 Mint minden hasonló tevékenységet folytató ember a történelem során, például a nagy francia forradalom idején, lásd Cobb (1970) 5–8.

1957-től a nyolcvanas évek elejéig idősb és ifjabb Antall József körül csaknem harminc hálózati személy tevékenykedett. Közülük legalább huszonnégyen ügynökök, illetve később, a hetvenes évek második felétől többen titkos megbízottak voltak. Több ügynevezett operatív kapcsolat, hivatalos kapcsolat is adott információkat, azonban Antallék dossziéiban mindössze három fő egy-egy jelentését helyezték el. Ennél valószínűleg többen lehettek, de nem jelennek meg az anyagokban.

Ahogy a huszonnégy ügynök és teljes munkásságuk sem. Amennyire rekonstruálható, az Antallék nevén irattározott figyelő-, illetve személyi dossziék anyaga a beérkezett jelentések felét sem tartalmazza. Vagy eleve el sem helyezték ott – például mert érdektelennek tartották –, vagy utólag sejtetették ki őket, mert idővel haszontalanná váltak. Az említett huszonnégy hálózati személy összesen csaknem négyszáznolcvan szöveget írt Antallék-ról. Többnyire kifejezetten róluk, de nem minden esetben: ide számítottam azokat a jelentéseket is, amelyek megjelölt tárgya ugyan más volt, de valamelyik Antallra vonatkozó, érdemi és viszonylag részletes közlést is tartalmazott. A négyszáznolcvan szöveg nagyobb része ügynöki munkadossziékból, esetleg más ügyek aktáiból áll össze. Antallékat, amennyire ez a kutatás jelen állása szerint megítélhető, viszonylag intenzíven és hosszan figyelték. Az apa esetében ennek első nyoma 1952-ből való, s haláláig, vagyis huszonnégy év alatt egyszer sem indult ellene büntetőeljárás. Fia esetében ugyanaz az időtartam – 1957 és 1989 között – harminckét év. Az ellenük folyó bizalmas nyomozati munkából adódóan semmilyen *közvetlen*, kimutatható és a hálózati munkának betudható hátrányt nem szenvedtek. Az ügynöki jelentések száma, „felhasználásuk”, az Antallék elleni hálózati aktivitás időtartama és „eredményei” együtt bizonyos fényt vetnek a Kádár-korszak titkosrendőrségi munkájának mélységére és hatékonyságára. Antallék aktív rendszerellenes tevékenységet nem folytattak, az ötvenes évek végétől húsz éven át viszonylag visszavonultan éltek, mégis veszélyesnek, potenciális ellenségnek számítottak. A körülöttük mozgatott csapat által felszínre hozott információkkal azonban lényegében semmit nem kezdtek.

Antallék esete tehát sajtóságos fényben mutatja a hálózat hatékonyságát. A szervezet *munkáját* valamelyest általában is jellemzi, ahol a „kitermelt” információk felhasználásáról számos esetben kívül, a vezérlő rendszerben döntöttek. A *szöveget* nem volt képes teljességgel „beburkolni” a po-

tenciális megfigyelteket. Sőt előállításuk során is akadtak kudarcok szép számmal. Megfelelő számú adat hiányában csak valószínűsíthető, hogy a sikertelen beszervezések száma jelentősen felülmúlta a sikereseket. Az Antallék körül mozgó harminc hálózati személy túlnyomó többségének beszerzésére vonatkozóan semmilyen irat nem maradt fenn, még nyomok is alig. Ahol azonban mégis – ezek elsősorban a budapesti politikai nyomozók 1957–60-as hálózatépítő „erőfeszítéseire” vonatkoznak –, ott mindig akadtak olyan kiszemelt hálózati személyek, akik visszautasították az együttműködést. Kállai Lili százados később legeredményesebbnek bizonyult ügynökei, Egri Gyula és Kátai György sem az *első* jelöltek voltak a szerepre. Az elsőként számításba vettek közül legalább négyen – Horti József, Tóth Ferenc, Horváth József és Pataki Zoltán – elutasították az informátori szerepet. Horti József még az állambiztonsággal való nyílt konfrontációt s ennek következményét (állásvesztés, rendőri felügyelet) is vállalta.²⁰ A másik három a *dekonspirációt* választotta: azonnal elmondták ifj. Antall Józsefnek, mire „kérték” fel őket, s így sikerrel szakították meg a beszerzési folyamatot. A hálózat szövetébe bekerültek történetéhez szereplőként, megértésükhöz viszonyítási pontként szorosan hozzátartoznak azok is, akik kívül tudtak maradni.

KAPCSOLATI HÁLÓ(ZAT)

Az Antall Józsefről jelentő hálózati személyek egy népes csoportja Antall édesapja, idősb Antall József kapcsolati hálójából rekrutálódott. Id. Antall, az egykori köztisztviselő és politikus, rengeteg embert ismert, akikhez elsősorban közös tevékenységek és ügyek kötötték, 1956 után többnyire már inkább ezek emlékezete. A hálózati személyeket nem az Antall családra, apára és fiára „építették”, velük kapcsolatosan többnyire nem „ügyekben” használták őket fel. Ellenőrző funkciókat láttak el, alkalmasszerűen adtak jelentéseket a velük folytatott beszélgetésekről, Antallék politikai hangulatáról, aktuális kérdésekben alkotott véleményükről. Beszerzésük körülményei és hálózati tevékenységük egésze a legtöbb esetben ismeretlen, mert az erre vonatkozó iratok nem – vagy csak töredékesen – maradtak fenn.

²⁰ Hortiról lásd *A kolléga*, Tóthról és Horváthról *A jó barát*, Patakiról a *Tanítványok* című fejezetet.

Képviselőtársak

Id. Antall Józsefet 1956 után elsősorban volt kisgazdapárti politikusként tartották számon, a körülötte mozgó ügynökök egy része is a párt köreiből ismerte. Közülük a legtekintélyesebb a Budai fedőnéven működő Pártay Tivadar (1908–99) volt.²¹ Már 1934-től a Kisgazdapárt vezetői közé tartozott, innen ismerhette id. Antall Józsefet, részt vett lengyelmentő tevékenységében is.²² A háború után országgyűlési képviselőként dolgozott, a Kisgazdapárt centrumához, majd ennek 1947-es szétverése után jobboldalához tartozott. Mandátumáról 1948-ban lemondott. Budai első ismert jelentése 1956. november 25-én kelt,²³ ezért nagyon valószínű, hogy már a forradalom előtt beszervezték. Pártay 1986-ban készült hosszú életútinterjújában nem beszélt 1956 utáni ügynöki tevékenységéről. 1948–49 fordulójáról szólva azonban említett egy esetet, amikor az Államvédelmi Hatóságon történt kihallgatását követően – Szücs Ernővel beszélgetve – lényegében vállalta az informátor szerepét.²⁴ Ennek ellenére letartóztatták, és Kistarcsára, majd Recskre internálták. Pártayról egyes ismerősei még a hatvanas évek végén is úgy tartották, hogy a „rendőrség embere”, aki már Recskén is besúgott, és 1953-as szabadulása után is többször látták ot-

21 Pártay életrajzát lásd Marelyn Kiss-Vida (2005) 312–313. Fedőneve a jelentésekben hol „Budai”, hol „Buday”. Miután nem maradt fenn egyetlen eredeti kézírt jelentése sem, nem tudható, hogy voltaképpen melyiket használta. A továbbiakban „Budainak” nevezem.

22 Pártay Tivadar-interjú, készítette Hegedűs István, 1986. OHA 85. sz. 73–74., Pártay Tivadar-interjú, készítette Révész Sándor, 1994. OHA 85. sz. 1–2.

23 Kivonat „Budai” fn. ügynök jelentéseiből, ÁBTL V-150.000/4. 28–29.

24 E kihallgatás során „hosszú viták [folytak] politikai magatartásról, jobbról-balról, de nagyon udvariasan. A végén kilyukadtunk oda, hogy én adjak egy nyilatkozatot, hogy nem fogok disszidálni. [...] És ígérem meg neki, hogy ha valamilyen államellenes, felforgató dolgot tapasztalok, akkor őt [Szücs Ernőt] felhívom. Jó, ezen ne múljkék. Kérjem csak a cégvezetőt. Jó. Én nem hívtam, ő se hívott engem. Egyszer megjelent, hozott magával egy vékony, fekete pasast, akire azt mondta, hogy ő a Varga. [...] Akkor is egy pár mondat után, hogy hogy érzem magamat, és mi a politikai álláspontom, elmentek.” Pártay Tivadar-interjú, készítette Hegedűs István, 1986. OHA 85. sz. 336–337. – „Budainak” nem maradt fenn sem beszervezési, sem munkadossziéja, s nem szerepel a hálózati nyilván-tartásban sem. Azonosítása a fennmaradt jelentések tartalomelemzésével történt.

tani operatív tisztekkel.²⁵ Szabadulása után, majd 1956-ot követően fizikai munkás volt.

Egyelőre megállapíthatatlan, meddig is nyúltak vissza Pártay állambiztonsági kapcsolatai, s hogy a vele kapcsolatos gyanú mennyire terjedt el. 1956-ban, a forradalom alatt mindenesetre beválasztották a Kisgazdapárt intézőbizottságába, és a párt főtitkárhelyettese lett.²⁶ November 4. után Kovács Béla és Tildy Zoltán mellett tagja volt a párt háromtagú elnökségének is (Tildy helyét utóbb Dobi Istvánnal töltötték be, aki azonban nem vett részt a párt munkájában). Pártay így jelen volt az egykori koalíciós pártok vezetői körében november 4. után zajló megbeszéléseken, ahol arról folyt a vita, hogy ha Kádár János kormányát többpárti koalíciós kormányzás váltja fel (a résztvevők többsége meg volt győződve erről), milyen feltételek mellett lehetséges az együttműködés. *Budai* feladata ezekben a hetekben elsősorban az volt, hogy naprakészen informáljon a Kisgazdapárt vezetőségében folyó vitákról, másodsorban, hogy a párt forradalom alatti tevékenységéről beszámoljon. Mivel Kovács Béla ezekben a hetekben éppen Antalléknál lakott, idősb Antall pedig a forradalom alatt ismét pártigazgatói tisztséget kapott, mint tekintélyes kisgazda személyiség, *Budai* szövegeinek egyik fontos szereplője lett.²⁷

Budai ismert jelentései arról árulkodnak, hogy az állambiztonsági szerveket a Kádár-kormánnyal való politikai kommunikáció sajátos csatornájának tekintette. Önnön politikai súlyát kívánta ily módon növelni – és mivel elvbarátai előtt ezt a viszonyt természetesen titokban tartotta, kizárólag a másik oldal szemében. *Budaitól* származtak az első részletes leírások a Kisgazdapárt 1956. október–novemberi belső történetéről. Ő adta át tartótisztjének a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom 1956. decem-

25 „Vadász” fn. ügynök jelentése, 1969. máj. 29. ÁBTL M-33168. 194. „Vadász” adatközlője, Kelemen Sándor volt parasztszövetségi vezető, ebben az időben „Keleti” fedőnéven maga is hálózati személyként tevékenykedett, lásd a *Másodvonalbeliek* című részben.

26 Pártay 1956-os szerepéről Vida (1996), lásd még saját visszaemlékezését, in Kőrösi–Tóth (1997) 25–58.

27 A volt kisgazdapártiakról már 1956 előtt is külön objektum dossziét vezetett az államvédelem, ez azonban a forradalom alatt megsemmisült. Az újat 1957. április 20-án nyitották, ÁBTL O-14.820/1–6. „Budai” jelentéseit ezek a kötetek tartalmazzák.

ber elején kidolgozott kibontakozási javaslatát.²⁸ 1957. január 5-én a Kisgazdapárt nevében valószínűleg saját „elvi álláspontját” írta le arról, hogy kész részt venni „a szocializmus építésében” – már nem is említve a forradalmat és követeléseit.²⁹ Hosszú személyes jellemzéseket, politikai árnyalatok szerint csoportosított névsorokat készített a fővárosi és vidéki kisgazda vezetőkről. Javaslatokat tett, hogyan lehetne a párt vezetését erőssé és szilárddá tenni annak érdekében, hogy a „különböző csoportok működését részben ellenőrizni, részben befolyásolni lehessen”.³⁰ Valamennyi szövegének központi, gyakran egyetlen pozitív szereplője ő maga volt, s Kovács Béla kivételével mindenkit kedvezőtlen színben tüntetett fel. A jelentősebb személyiségek – Pártay politikai ellenfelei, köztük id. Antall József, akit nyolc ismert jelentésében említ – különösen rosszul jártak. Megállapításai, például hogy „katolikus kergességében keveri és zavarja a dolgokat”, „meg van győződve, hogy ravasz diplomata, valójában elég ostobán csinálja”, vagy hogy „leghőbb vágya, hogy fiát belopja egy csapásra a politikai életbe, méghozzá vezető helyre”,³¹ meglehetősen értelmetlenné, de főleg indifferensnek tűnnek a politikai rendőrség szempontjából, s inkább Pártay indulataira vetnek fényt.

Budai egy 1957. januári jelentése átadásakor tartótisztjén, Bodrogi László őrnagyon keresztül (tehát szóban) találkozót kezdeményezett Kádár Jánossal. Ugyancsak szóban tette hozzá: jelenlegi célja tizenöt–húsz „karrierista és levitézlett” kisgazda politikus kizárása a pártból, aminek eredményeképpen „a szocializmus talaján álló FKP-t szeretnének” – nyilván koalíciós partnerül – az MSZMP-nek. Az őrnagy rávezette az iratra személyes véleményét, miszerint „helyes lenne Budai-val Kádár elvtárs részéről egy beszélgetés, tárgyalás lefolytatása”.³² A jelentés azonban egy nappal azután kelt, hogy megjelent a Kádár-kormány többpártrendszerrel kizáró nyi-

28 „Budai” jelentése, 1956. dec. 13. ÁBTL O-14.820/1. 68–75. A szöveget közli Bibó (1981–84) 3. köt. 900–906.

29 Pártay szerzősége mellett szól az 1943. szeptember 12-i miskolci nagygyűlésre való hivatkozás, amelyen Pártay elnökölt. „Budai” jelentése, 1957. jan. 5. ÁBTL O-14820/1.

30 „Budai” jelentése, 1957. jan. 24. Uo. 115.

31 „Budai” jelentése, 1957. jan. 7. Uo. 113/v.

32 „Budai” jelentése, 1957. jan. 7. Uo. 114/v.

latkozata. Bodrogi főnökei elutasították Budai kezdeményezését, mondván, az „fokozza az FKP szervezését, és nem a szétbomlását segíti elő”.³³ Budai 1957 tavaszától tét és remény nélkül, de hasonló szellemben folytatta tevékenységét, míg május 23-án – Pártayként – le nem tartóztatták.

Kihallgatták Nagy Imre és társai ügyének vizsgálata során, majd tanúként fel is léptették a perben. Nem állították bíróság elé, hanem 1958. július 1-jén szabadlábra helyezték. Hamarosan folytatta hálózati munkáját is. Decemberben már összefoglalót írt az „FKP 1958-as tevékenységéről”. A következő években elsősorban volt kiscgazda politikusokkal találkozgatott (Győr Zoltán, Mátéffy Géza, Zeőke Pál). Olykor elvetődött id. Antall Józsefhez – ahogy másokkal, vele is többnyire arról beszélgetett, hogy amennyiben politikai enyhülés következik be (kimennek a szovjet csapatok), hogyan kapcsolódnának be a politikai életbe. Budai jelentéseinek Pártay-központúsága mit sem változott. „Amikor [Antall] lekísérte Pártayt, a kapu alatt azt mondotta neki, hogy mivel senki más nem alkalmas adott esetben a FKP vezetésére, mint ő [Pártay], nagyon kell most vigyáznia. Mert saját köreinkből abban a pillanatban megindul ellene a fúrások özöne, amint szerepeltetése aktuális lenne.”³⁴ „Túl sokat jelent magáról!! [sic!]” – jegyezte egy 1961-es jelentése margójára Geréb Sándor alosztályvezető; a jelentés ismét egy lehetséges kormányátalakításról szólt, és a nyolc idézett egykori kiscgazda közül hárman is Pártayt tartották a leginkább „posszibilis” személynek.³⁵ Tartói többször leleplezték, elhallgatásokat és „hazugságokat” vetettek a szemére. 1962 októberében egy összefoglaló jelentés szerint „megszabott feladatától és magatartási vonalától eltérően gyakran jobboldali nézeteknek ad hangot, fenntartja politikai ambícióit. Tartása során [sic!] ezért több esetben figyelmeztettük eredménytelenül.”³⁶ Valamikor 1963 ősze és 1965 szeptembere között végül kizárták a hálózatból.

Pártay „politikai ambíciói” közvetlenül a forradalom után – amikor a Kiscgazdapárt valódi politikai erőt képviselt, és egyes vezetőinek jövőbeni

33 „Budai” jelentése, 1957. jan. 7. ÁBTL O-14820/1. 114/v.

34 „Budai” jelentése, 1959. szept. 7. ÁBTL O-11.386/2. 229.

35 „Budai” jelentése, 1961. okt. 10. ÁBTL O-14.820/6. 98.

36 Összefoglaló jelentés a volt FKP jobboldali elemeinek vonaláról, 1962. okt. 17. ÁBTL O-14.820/1-a. 329.

szerepe sem volt tisztázott – a hatóság kezére játszottak. 1957–58-ban viszont úgy tűnt, játszmája súlyos veszteséggel ér véget, hiszen mindent odaadott, de semmit sem kapott, sőt egy időre szabadságát is elvesztette. Mégsem szakított az állambiztonsággal, s láthatóan meg volt győződve róla, hogy 1957. januári tárgyalási ajánlatára egyszer pozitív választ kaphat. Az állambiztonság továbbra is igényt tartott Budai rosszindulattól fűtött jellemzéseire, de mindinkább zavarta, hogy Pártay, legalábbis részben, megőrizte politikai profilját. A párt bomlasztását befejezettnek tekintették, feladatuknak a fennmaradt laza csoportok ellenőrzését tartották csupán. Pártay pedig maga is csoportképző tényező maradt, de nem az intencióknak megfelelően, ezért hamarosan célszeméllyé változott. A hatvanas években időről időre összehívott három-négy embert, akiket a Kisgazdapárt „valódi”, „érdemi” vezetőinek nevezett, hogy az éppen küszöbön álló politikai fordulat nyomán kialakuló helyzetről, a követendő politikai magatartásról tárgyaljon velük. Pártvezetői legitimitását egyrészt 1956-ban elnyert tisztségeire alapította, másrészt arra, hogy „ő maradt egyedül tiszta”, aki „nem feküdt le soha”. 1966-ban kicsempészett levelek útján felvette a kapcsolatot Nagy Ferencsel. Szerencsétlenségére a csempész az állambiztonság ügynöke volt, s a szűk körhöz is általában legalább egy hálózati személy tartozott,³⁷ aki természetesen „felerősítette” Pártay aktivitását. De írt politikai leveleket Kádár Jánosnak és Dobi Istvánnak is.

Az állambiztonság 1968-ban kísérletet tett a lejárására. Újra felvették vele a kapcsolatot, s a sűrű, Pártay kedvenc helyein megtartott találkozókkal megpróbálták rendőrügynök hírébe keverni.³⁸ Ez a bizarr elképzelés (a szervezet az igazságot szerette volna sugallni – jóllehet egy valamikorit, ami már nem állt fenn –, visszamenőleg le akarta leplezni önmagát) kudarcot vallott. Pártay – időnként egykori hálózati fedőnevén, Budaiként – célszemély lett, és az is maradt a rendszerváltásig. Továbbra is politikai tényezőnek tartotta magát, és – a körülötte sürgölődő hálózati személyek számából és munkájuk intenzitásából ítélve – az állambiztonság is annak tekin-

37 „Erdélyi” (Szentiványi József – ő továbbította Pártay levelét Nagy Ferencnek), „Vadász” (Szolnoki István), „Varga Sándor” (Dömötör László), „Somló” fn. társadalmi kapcsolat (Simonyi Sándor), hogy csak az általam ismerteket említsen.

38 Javaslat, 1968. máj. 30. ÁBTL O-14.820/1-a. 312–313.

tette. A megfigyelésének „eredményeit” tartalmazó, utolsó pillanatig vezetett figyelődosszié, benne a Kisgazdapárt újjászervezése körül kifejtett tevékenységének dokumentumaival, feltehetően eltűnt az 1989-es iratmegsemmisítés sülylesztőjében – a Budai fedőnevű hálózati személy dossziéival együtt.

Pártayhoz hasonlóan vezető kisgazdapárti politikus volt Vadász, az Antallékról (is) rendszeresen jelentő Szolnoki István (1908–86). Már a háború előtt belépett a pártba, részt vett az ellenállásban, 1945-től országgyűlési képviselő, a budapesti törvényhatósági bizottság tagja volt, és ő is 1948-ban mondott le tisztségéről. A Kisgazdapárt gazdasági ügyeinek intézőjeként Szolnoki volt idősb Antall József pártigazgató helyettese. Napi munkakapcsolatukból adódóan tehát – ellentétben Pártayval – Szolnoki elég jól ismerte az Antall családot. Az ötvenes évek elején alacsony beosztású tisztviselőként dolgozott. 1956-ban részt vett a párt újjászervezésében, újra a gazdasági ügyeket intézte, s november 3-án az ideiglenes intézőbizottság ismét megválasztotta helyettes pártigazgatónak.³⁹

Vadász beszerzéséről sem maradt fenn semmiféle dokumentum, a fennmaradt nyilvántartásokban egyáltalán nem szerepel. Mivel fedőneve a leggyakoribbak közé tartozott,⁴⁰ első felbukkanása sem perdöntő. Egy 1949-es ÁVH-jelentés Szolnokit több korábbi képviselőtársával együtt illegális kisgazdapárti szervezkedés résztvevőjeként említi.⁴¹ Társainak (köztük Perr Viktornak, Taksonyi Jánosnak, Balogh Györgynek) nem lett komolyabb baja, esetében azonban elképzelhető, hogy ez volt a beszerzés „terhelő alapja”.⁴² Az első általam ismert jelentés Vadásztól 1953 júliusából való, Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenállási mozgalmáról szól, amelybe a szöveg írója „Pfeiffer Zoltánon keresztül kapcsolódott be”. Ez egybevág Szolnoki ismert életrajzi adataival. Vadász 1954–55-ben Bajcsy-Zsilinszky öz-

39 Szolnoki életrajzát lásd Marelyn Kiss-Vida (2005) 408–409.

40 Gyarmati (2007) 7.

41 ÁBTL O-10.128. 303.

42 „Erdélyi” fn. ügynök 1960. okt. 10-i jelentése szerint Szolnoki 1954 körül elpanaszolta Bajcsy-Zsilinszky Endrénének, hogy az ÁVH-n „nagyon megverték”. ÁBTL M-22.879. 157. A Szolnokiról készült jellemzésre írt tartói megjegyzés szerint „Vadász» ellenőrzése végett készült a jelentés”. Uo. 158.

vegyéről adott több jelentésének ugyancsak valószínűleg ő a szerzője, mert más jelentések szerint időnként összejárta vele.⁴³ Vadász is jelentett a koalíciós pártok 1956. decemberi kibontakozási tervezetéről, bár ő nem a szöveget prezentálta, csak rövid ismertetést adott róla.⁴⁴ A Kisgazdapárt forradalmi vezetőségének tagjaként ugyanarra használták, mint Budait, de Vadász kevés fennmaradt szövegében semmiféle politikai ambíció sem fedezhető fel. Megelégedett a hallottak tárgyyszerű közlésével.

Szolnoki Istvánt 1957. július 17-én közbiztonsági őrizetbe vették (internálták), de mielőtt Tököltre került volna, legalább két hónapig vizsgálati fogságban tartották Budapesten.⁴⁵ Fél év elteltével, 1958. február elején szabadlábra helyezték, s ezután 1971-ig dokumentálhatóan ügynökként tevékenykedett. Az időszak első tíz évéből csak néhány jelentése ismert különféle ügydossziékból, az 1968 és 1971 között adottakat viszont egy munkadosszié megőrizte. Ez a kötet a negyedik volt a valószínűleg Solnoki szabadulása után kezdődő sorban.⁴⁶

Idősb Antall József és Vadász többnyire Antallék lakásán találkoztak, 1958-ban például havi rendszerességgel, és természetesen politikáról is beszélgettek. A beszámolók általában a nemzetközi élet aktuális híreire való reakciókat, az idősebb Antall eszmefuttatásainak lényegét foglalták össze. Vadász tartózkodott attól, hogy saját megjegyzéseit a jelentésekbe foglalja. Leírásai (huszonegy maradt fenn az Antall családról) az idősebb Antallt rendkívül megfontolt, óvatos és az 1956 utáni Kádár Jánossal szemben bizonyos megértést, sőt rokonszenvet tanúsító emberként jellemzik. Jó viszonyt alakított ki ifjabb Antall Józseffel is, a hatvanas évek végén többször külön is felkereste munkahelyén, az Orvostörténeti Múzeumban. Ezek a találkozások ritkábbak voltak, mint a Kárpátia-házban tett látogatások, de Vadász gyakran készített róluk a szokottnál jóval hosszabb leírásokat. Szem-

43 „Bodrogi Kálmán” jelentése, 1954. febr. 17. ÁBTL 2. 1. VII/2. 165. „Vadász” ekkori jelentései uo. 161–162., 168–171.

44 „Vadász” jelentése, 1956. dec. 21. ÁBTL O-14.820/1. 76. A jelentés szerint Kővágó József és Kovács Béla felkérése alapján Solnoki bízta meg Varga Istvánt és Rác Istvánt.

45 ÁBTL 2. 5. 7. 4002/Tököl. Solnoki István közbiztonsági őrizettel kapcsolatos anyaga., uo. 2. 2. 1. Solnoki István operatív nyilvántartó kartonja.

46 ÁBTL M-33.168.

beötlően rokonszenvezett ifjabb Antall-lal, akinek véleményét eredetinek és fontosnak tartotta.

Az állambiztonsági szervezet Vadász feladatát a hangulatjelentéseken túl a volt kiskgazda politikusok befolyásolásában látta.⁴⁷ Tekintélyes vezetőnek tartották, „jó képességűnek”, aki azonban „túl óvatos”, nem kezdeményez, és csak utasításra dolgozik. Az 1969. évben a „kiskgazda vonalon” dolgozó hat hálózati személy közül hárman is százhusz-százhatvan jelentést szállítottak – Vadász mindössze harminchatot.⁴⁸ Óvatosságának egyik oka minden bizonnyal megfigyeltjeinek gyanakvása volt. Bajcsyné bizalmatlan volt vele szemben. Nem sokkal azután, hogy Tökölről kiszabadult, éppen egy Antallékkal folytatott beszélgetés nyomán velük kapcsolatban is hasonló következtetésre jutott tartója, Nagy Mózes hadnagy, s javasolta, hogy Vadászt „állítsák le Antallról, és általában az itthon élő nevesebb politikusokról”.⁴⁹ A hatvanas évek közepén számos egykori kiskgazdapárti politikus – köztük elsősorban Pártay Tivadar – állította, hogy Szolnoki „gyanúsán viselkedik”, valószínűleg „a BM embere”, esetleg „többfelé dolgozik”.

1958-ban Nagy Mózes hadnagy abból következtetett a Vadással szembeni bizalmatlanságra, hogy Antallék egy több oldalról (például más ügynöki jelentésekből) ismert esetet – a Toldy-gimnáziumban tartott 1957. október 23-i néma demonstrációt – eltorzítva meséltek el neki. Tény, hogy Vadász szövege szerint Antall nem tudott előre a tanulók akciójáról.⁵⁰ Nem kizárt, hogy Antallék „üzentek”, vagy éppen vallomásnak fogták fel a feltételezett besúgóval folytatott beszélgetést – mint ahogy az egész lehetett Vadász mentő manővere, vagy éppen más ügynökök rosszindulata. A hatvanas évekbeli gyanú azonban más jellegű volt. Egykori elvbarátai ellenérzését Szolnoki István sajátos karrierje, „konszolidációja” hívta ki.

Az ötvenes évek közepén egy kisipari szövetkezetben dolgozó Szolnoki 1958-tól 1965-ig a Budapesti Vásárrendező Irodánál, utóbb a Földművelésügyi Minisztérium Mezőgazdasági Kiállítási Irodáján dolgozott. Munkahe-

47 Összefoglaló jelentés. Az FKP vonalán folyó elhárító munka a tömegkapcsolatok szempontjából, 1959. nov. 18. ÁBTL O-14.820/1. 239.

48 ÁBTL O-14.820/1-a. 441.

49 „Vadász” jelentése, 1958. márc. 27. ÁBTL O-11.386/1. 135.

50 Uo. 135–136.

lyein hivatalból kapcsolatba került külföldi cégekkel. Szolnoki jogot végzett, de tanult közgazdaságtant és kereskedelmet Berlinben és Grenoble-ban is, több nyelven beszélt. 1965-ben a soroksári Vörös Október Termelőszövetkezetbe került, ahol – saját beszámolói szerint – hamarosan az elnök, Dóra Béla bizalmi embere lett. Áruforgalmi előadóként a zöldségelosztással foglalkozott, emellett azonban évente többször is utazott, elsősorban Németországba és Ausztriába. A Mannesmann cég egyik útja alkalmával egy új gépkocsit ajándékozott neki, amit erősen kedvezményes vámtétel kifizetése ellenében behozhatott az országba. 1968-ban Szolnoki a Vörös Október és a Sasad Termelőszövetkezet Mezőgazdasági Ipari Közös Vállalkozásának – az új gazdasági mechanizmus e jellegzetes formációjának – vezetője lett, amely nevével ellentétben elsősorban külkereskedelmi tevékenységet folytatott. E minőségében munkalehetőségeket, sőt állást tudott szerezni elvbarátainak, így például Pártay Tivadarnak is.⁵¹

A hangulatjelentések, amelyeket Vadász Antallékkal, Pártayval, Futó Dezsővel, Pongrácz Aladárral, Balogh Györggyel folytatott beszélgetéseiről adott, leértékelődtek. A mennyiség az ő esetében nem számított. Seres József őrnagy, Vadász tartótisztje sokkal többre értékelte minőségi jelentéseit külföldi útjairól, ottani találkozásairól, borversenyekről, a Mannesmann vezetőiről, nemzetközi mezőgazdasági gépkiallításokról – és Vadász rendszeres bécsi útjairól. Ez alkalmakkor felkereste a *Bécsi Magyar Híradó* szerkesztőjét, Klamár Gyulát, valamint az Europahaus nevű magántulajdonú nemzetközi kulturális intézmény vezetőjét, Varga Józsefet. Nyugati újságírók, közgazdászok és politológusok társaságában részt vett és felszólalt a Ház kelet-nyugati dialógust előmozdító szemináriumán – a kelet-nyugati kereskedelem jelentőségét méltatta. Hazatérve jelentést készített róla, amelyet Seres őrnagy a kémelhárításnak továbbított. De ha Németországban járt, nem mulasztotta el a találkozást Kovács K. Zoltánnal, a Szabad Európa Rádió munkatársával, Franciaországban pedig Auer Pállal.

Ahogy Szolnoki István – a két világháború közötti nagypolgár és 1945 utáni jobboldali kiscgazda politikus – 1956, s kivált 1968 után sikeresen pozicionálta újra önmagát szövetségi gazdasági-külkereskedelmi

51 Az adatokat „Vadász” fennmaradt munkadossziéja (ÁBTL M-33.168.) alapján állítottam össze.

szakemberként, Vadász is váltott. 1956 után a „kisgazda vonal” hasznos, de mégis csökkenő jelentőségű informátora volt. Ügynöki tevékenysége alig-ha volt előfeltétele társadalmi és anyagi előmenetelének, de valószínűleg jelentett bizonyos védettséget – vagy legalább ennek tudatát. Gazdasági és emigráns kapcsolatai új területeket nyitottak az állambiztonság számára, és emelték fontosságát. Rajta keresztül melleleg szemmel tarthatták a gazdasági mechanizmus kis magyar Gründerzeitjének néhány intézményét és szereplőjét is, hiszen ha kellett, Vadász jelentett Dóra elnökről is. Amikor 1969-ben támadás indult a téészek melléküzemági vezetői ellen, vesztegetés vádjával Szolnokit is eljárás alá vonták. A nyomozást bűncselekmény hiányában megszüntették. Hogy ebben segített-e Seres őrnagy, esetleg valaki feljebb, nem ismeretes. Ahogyan egyelőre Vadász hálózati életútjának további alakulása sem.

Másodvonalbeliek

A Kisgazdapárt vezetésének másodvonalához tartozó Szentiványi József ügyvéd (1911) viszonylag lazább kapcsolatban volt az Antall családdal. Az Erdélyből származó jogász (innen kaphatta fedőnevét) jóval 1956 után, 1960-ban lett hálózati személy, jelentései egészen 1975-ig hiánytalanul fennmaradtak.⁵² Beszervezésére vonatkozó iratai nem ismeretesek, úgy tűnik, 1956-os szereplése miatt foglalkozásától egy időre eltiltották – a hálózati szerep jelenthette a visszatérést. Állambiztonsági adatok szerint tagja volt a Magyar Közösségnek, és 1945-től a Kisgazdapárt központjában dolgozott. Jó személyes viszonyban volt Kővágó Józseffel és Kovács Bélával. 1956-ban Kővágó javaslatára lett a párt ideiglenes titkárságának tagja, Kovács pedig Budapestre jövelele után néhány napig nála lakott. Kapcsolatban maradtak november 4. után is, amikor Kovács hetekig Antall Józseféknél tartózkodott a Kárpátia-házban.⁵³ Szentiványi megítélése szerint Antall „karrierizmusból” fogadta be Kovács Bélát – az Antallékkal szemben enyhén rosszindulatú későbbi jelentéseket saját jelentőségének érzékelhető csökkenése motiválhatta.

52 ÁBTL M-22.789 és 1-4. (1960-64), M-31.420 és 1-4. (1964-69), M-36.386. (1969-75).

53 Vida (1996).

Szentiványi neve a „kiszgazda vonal” ügynökjelöltjeként már 1958-ban felbukkant a belsőreakció-elhárítás dokumentumaiban, 1960-as beszerzése azonban elsősorban volt parasztpárti értelmiségiek körének megfigyeléséhez kapcsolódott. A Zsigmond Gyula és Püski Sándor körüli politizáló (Standeisky Éva tanulmányában „nemzeti demokrataként” jellemzett⁵⁴) társaság egyik tagjához, Bodor Györgyhoz régi ismeretség fűzte. Ő lett Erdélyi ügynök fő célszemélye 1960–61-ben, a többiekről (Bajcsy-Zsilinszky Endréné, Futó Dezső, Samu László, Mátéffy Géza és id. Antall József – róla kilenc jelentése maradt fenn) csak rövid hangulati jelzéseket adott. Időnként más hálózatiak (így Budai és Vadász) politikai nézeteinek és jelentéseik megbízhatóságának ellenőrzésére is felhasználták. Erdélyi jelentésfolyamában később Pártay Tivadar vette át a letartóztatott és elítélt Bodor főszerepét – ezzel Erdélyi visszatért a „kiszgazda vonalra”, legalábbis tartalmi szempontból (mert a hatvanas évek közepétől a vonal hálózatában nem tartották többé számon).

A politikai autonómiáját hálózati szerepében is fenntartó, a hálózattal és azon kívül is politikai játszmákban gondolkodó Budaival és az apolitikus (de más játszmáiban hálózati szerepét is felhasználó) Vadással szemben Erdélyi a hálózatot társutas politikai attitűdjének demonstrációjára használta fel. Nem annyira kiszabott feladataiban – amelyeket igyekezett megfelelően teljesíteni –, inkább feladaton kívüli jelentéseiben. Hosszú beszámolókat készített a különféle munkahelyein tapasztalt gazdasági visszaélésekről, a munka- és vezetői erkölcs kérdéseiről, egészen a tudomására jutott üzemi lopásokig.⁵⁵ Szövegeit a „szocializmusért” érzett, őszintének tűnő aggodalom hatotta át, nyelvezetén is nyomot hagyva. Többnyire ellenforradalomnak nevezte 1956-ot (ezt Budai soha le nem írta, és Vadász is csak elvétve). A Magyar Közösségről még 1960-ban írott összefoglalójában is átvette az ügy 1947-es koncepcióját. Nem tűnik színleltnek az a szenvedély, amellyel elítélte a szerinte 1945–47-ben az egész Kiszgazdapártot „elnyomó”, ugyanakkor „irányító” Közösséget. Bár ezt a jelentést utasításra készítette, úgy állította be, hogy 1956 után saját maga és Kovács Béla kezdeményezésére valóságos nyomozást folytatott a Közösség 1956-os szere-

54 Standeisky (2005) 387–413.

55 Lásd pl. a Magyar Kábel Művekről adott jelentését, 1963. nov. ÁBTL M-31.420/2. 133–136.

pének tisztázására.⁵⁶ (Nyomozásának eredményeként egyébként azt állapította meg, hogy a forradalomban nem játszottak semmiféle szerepet.) 1965-ben önként hosszabb feljegyzést készített „az ideológiai terület jelenlegi időszzerű feladataival kapcsolatban”. Ebben először a munkaerőkölcs és a bürokrácia problémáiról írt – amíg az előbbi hanyatlik, utóbbi áthatja a mindennapokat. „A pénzharcsolás kispolgári elve átítatta a közvéleményt” – jelentette ki többek között, s adminisztratív intézkedéseket sürgetett a bürokratákkal szemben. Írása nagy részét a nacionalizmus kérdésének szentelte. Megpróbálta különválasztani a gyűlölködő jelszavak nacionalizmusát az igazi patrióta nemzeti érzéstől – amelynek alapján ki lehetne beszélni például a trianoni nemzeti sérelmet –, de a hálózat nyelvi kereteiben nemigen talált megfelelő kifejezéseket mondandójához. A patriotizmust így „jóhiszemű nacionalizmusnak” nevezte, 1945 utáni „elnyomását” a „kétségtelenül jogfosztást szenvedett kisebbség diktatúrájának” – magyarán a zsidóság intencióinak – tulajdonította. Végezetül hosszasan értekezett a „sekélyes kispolgári giccs”, a „cinikus szatirizálás” kulturális jelenségéről – feltehetően az újjáéledő politikai kabaréről beszélt –, amely „eltereli a figyelmet” a fiatal kommunista írók műveiről és Szirmai István KB-titkár beszédéről egyaránt (amelyről még a kommunista írók sem beszélnek...).⁵⁷ A lojális népi írói körök a nyilvánosság előtt is hangot adtak a szocializmus „elkispolgárosodása” miatti aggodalmuknak („frizsiderszocializmus”-vita). Erdélyi szövegében a népi-társutas aggodalom szűrődött be a hálózati diskurzusba. Agócs István alezredes, aki tartóként másfél évtizeden át maradt Erdélyi társa a hálózatban, a jelentést mindenesetre kommentár nélkül továbbította a tájékoztató részlegre, illetve az ügynöki dossziéba.

A hatvanas évek vége felé Erdélyi munkaintenzitása is csökkent. Jelentőségét mégis megőrizte, sőt feltehetően növelte, pontosan úgy, mint Vadász. Ő is utazni kezdett Nyugatra, de nem egyszerűen az emigráció hanglejtésének felmérése céljából. 1966-ban továbbította Pártay Tivadar Nagy Ferencnek küldött levelét, majd egy másik útján Bécsben Klamár Gyulától átvette Nagy válaszküldeményét. Erdélyi az egész postát lelkiismeretesen

56 „Erdélyi” jelentése a Magyar Közösségről, 1960. szept. 19. ÁBTL M-22.789. 109–112.

57 „Erdélyi” jelentése ideológiai kérdésekről, 1965. okt. 13. ÁBTL M-31.420/1. 364–368.

beszolgáltatta a BM-nek.⁵⁸ 1969 nyarán az Egyesült Államokban személyesen is találkozott a magyar emigráció vezetőivel (Kővágó Józseffel, Nagy Ferencsel, Varga Bélával, Kiss Sándorral), s tapasztalatairól csaknem másfél száz oldalon számolt be Agócsnak. Hazahozta leveleiket, s azokkal ugyanúgy járt el, mint korábban.⁵⁹ Útja visszhangját a hálózat más pontjai is őrzik – Vadásznak egyik célszemélye, egy egykori kisgazda emigráns, Lénárt Iván testvére számolt be róla, aki bátyját látogatva Amerikában jelen volt egy találkozón. A vacsora során „Szentiványi többször mondta mindkettőjüknek [Lénártnak és Nagy Ferencnek], hogy nektek többet kellene [tenni] a magyarság érdekében, sokkal látványosabban kellene mozognotok és az amerikai kormány felé tenni valamit, hogy erről a magyarság tudjon, mert a magyarság benneteket hazavár, és töledek várja, hogy valamit tegyetek. Lénárt Iván húga egy olyan szókimondó asszony, és ahogy elmondja nekem [Vadásznak], kicsit felizgatta magát ezen, és azt mondta: én is most jövök otthonról, bizony semmit sem várnak se Ivántól, se Feritől és haza se várják őket, senki ma már róluk nem beszél.”⁶⁰ Más szövegeiből kiderül, hogy Erdélyi nemcsak saját kinti viselkedésében tartotta magát aggályosan a kapott utasításokhoz, de még a közvetített üzenetek tartalmát is megszűrte. 1966-ban Pártay egyik üzenetét olyan „primitívnek, személyeskedőnek” minősítette, hogy megírta Agócsnak: ezeket nem továbbítja. Kérte, hogy őt „ezen ügyből kibocsátani szíveskedjenek”, illetve a „mélyebb és tartalmasabb” nyugati kapcsolatokat bonyolítottassák vele.⁶¹ 1969-ben tehát aligha Szentiványi kívánta a magyar emigráció vezetőit aktívabb fellépésre biztatni, sokkal inkább Agócs alezredes kollégái a III/I-ből beszélgették Erdélyit. A hetvenes években erre is mind ritkábban került sor, s miután jelentéseinek kilencedik kötetét 1975 májusában lezárták, Erdélyi további hálózati életútja (vagy lezárultának módja) a homályba vész.

58 „Erdélyi” jelentése, 1966. dec. 12. ÁBTL M-31.420/3. 231–235.

59 Az M-36.386. sz. munkadosszié első másfél száz oldala mind az erről szóló jelentéseiből áll. A küldeményeket a munkadosszié nem tartalmazza, nyilván a hírszerzés és/vagy a kémelhárítás emigráns-dossziéiba kerültek.

60 „Vadász” jelentése, 1969. szept. 24. ÁBTL M-33.168. 227.

61 „Erdélyi” jelentése, 1966. dec. 23. ÁBTL M-31.420. 212–213.

A generációs különbség ellenére az 1917-ben született Kelemen Sándor – Keleti fedőnéven adott jelentéseiből megítélhetően – inkább a nála tizenöt évvel fiatalabb ifj. Antall Józsefhez állt közel. (Róla hat szövege ismert, apjáról egy sem.) Kelemen a harmincas években a népi mozgalom lapjainak munkatársaként dolgozott, 1945 után a Nemzeti Parasztpárt tagja és a Paraszt szövetség egyik vezetője volt. 1947-ben, a Magyar Közösség elleni perben három év hat hónap kényszermunkára ítélték, bár későbbi iratok szerint az állambiztonság sem tartotta a közösség tagjának. A forradalomban a Petőfi Párt és a Paraszt szövetség vezetőségi tagjaként vett részt.⁶² 1956 után vízvezeték-szerelő, majd 1968-tól műszaki fordító volt.

Keleti beszervezéséről sem maradt fenn egykorú dokumentum, a nyilvántartásban is csupán véletlenszerűen, az ügynökök kapcsolatairól vezetett másodlagos regisztrációban szerepel. Tevékenysége kezdetéről nem lehet biztosat tudni. Egyetlen fennmaradt munkadossziéja 1967 és 1971 közötti jelentéseit tartalmazza.⁶³ Mivel ez hetedik volt a sorban, valószínű, hogy Keletit a forradalom óta foglalkoztatták, de lehetséges, hogy már korábban is. Antall Józsefről szóló első jelentése 1962 májusából való⁶⁴ – ekkor Keleti is a Zsigmond–Püski-féle „szervezkedés” „vonalán” dolgozott, legtöbb jelentése később is Püski Sándorról szólt. A hatvanas évek második felében rajta kívül főleg kisgazdákról, parasztpártiakról és Magyar Közösség-tagokról jelentett, leginkább politikai tartalmú beszélgetésekről adott a hálózati szóhasználat szerint „hangulati értékű” tájékoztatást. Erdélyihez hasonlóan Keleti is készített feladaton kívüli feljegyzéseket, amelyekben lojális politikai nézeteit fejtette ki. Még 1967-ben hosszabb tanulmányt írt a gazdasági reform bevezetéséről. Kéziratát le sem gépelték, így csak a mun-

62 1956-os tevékenységéről Kelemen hosszan megemlékezett életútinterjújában (készítette Körösnéyi András, 1988. OHA, 172. sz.). Hálózati tevékenységéről nem szólt. Részlete megjelent Körösi-Tóth (1997) 97–136. Kelemen életrajza uo. 97. és Benkő (1996) 194–195.

63 ÁBTLM-33.167.

64 „Keleti” jelentése dr. Antall Józsefről, 1962. máj. 29. ÁBTLM O-11.803/27. A jelentés az „Ellenállók” fedőnevű, vagyis a Zsigmond–Püski-ügy operatív dossziéjában található. Kelemen már 1960-ban találkozott ifj. Antall Józseffel, akinek beszámolt róla, hogy „bizonyos fokig belekeveredett egy szervezkedésbe”. („Egri” jelentése, 1960. ápr. 22. ÁBTLM O-11.386/2. 384.) Lehetséges, hogy ez alkalommal Antall már „Keletivel” találkozott.

kadossziba lerakott kézirát példány maradt meg. A „szocialista hazafiság kérdéseiről” szóló értekezéséről már gépirat készült (bár felhasználására utaló megjegyzés nélkül), akárcsak a Magyar Közösség hatvanas évek végi helyzetéről szóló terjedelmes elemzéséről. Keleti megőrizte kapcsolatait Arany Bálinttal, a Közösség-per egyik fő vádlottjával, s rendszeresen tudósította tartóisztjeit (kilenc év alatt heten váltották egymást) Arany társasági életéről. Olykor találkozott Szent-Iványi Domokossal és Göncz Árpáddal, akit még a Parasztszövetségből ismert. A Bibó-perben 1958-ban életfogytiglanra ítélt Gönczöt 1963-as szabadulása után állandó ellenőrzés alatt tartották. Ezért került Keleti alkalmilag kapcsolatba az ifjabb Antall-lal – rajta keresztül kapott képet az állambiztonság a forradalom alatt politikai és személyes barátságba került két ember eltávolodásáról.

„Keleti” hálózati karrierje, szerepvállalásának kényszerű elemei és más motívumai még annyira sem ismertek, mint az eddig említetteké. Amennyire mégis, leginkább Erdélyi képletére emlékeztetnek. Kelemen Sándor ugyancsak fontosnak érezte, hogy a „normál” ügynöki munkán túl e csatornán keresztül „üzeneteket” küldjön arról, hogy azonosítja magát a szocializmus hatvanas években kialakult formáival, s kritikáját ezen belül fogalmazza meg. Szentiványi József azonban mindvégig folytathatta ügyvédi praxisát. Kelemen viszont 1968-ig fizikai munkás volt, és semmi nyoma, hogy a szervek segítették volna fordítói álláshoz a Csepel Vas- és Fémműveknél.

Az eddig ismertetett, esetenként akár másfél évtizedes hálózati életutakhoz képest is sokkal hosszabb és „eseménydúsabb” Erdősi ügynök (később titkos megbízott) állambiztonsági karrierje. Kálmán Szilviusz György (1916) első hálózati nyomai még abból az időből származnak, amikor az államvédelem ügynökei nem fedőnéven, hanem kódszámon adták jelentéseiket. Az idáig említettek közül valószínűleg Kálmán ismerte legrégebben id. Antall Józsefet – joghallgató korában Magyar–Lengyel Társaságot szervezett, s a világháború elején így kapcsolódott Antall lengyelmentő tevékenységéhez.⁶⁵ Ügynöki karrierje során célszemélyei között az Antall család 1957-től a hetvenes évek elejéig szerepelt, de ennek fontossága eltörpül Erdősi más feladatai mellett. Ahogyan Kálmán Szilviusz György lengyel érdeklődése, nyelvismerete is (amelyhez feltehetően házassága is hozzájár-

65 Antall, id. (1997) 134.

ult – egyes adatok szerint felesége „lengyel grófnő” volt) csupán mellékes, bár nem lényegtelen eleme maradt hálózati profiljának. Ügynöki tevékenységének kezdete és vége ugyanúgy ismeretlen, mint eddig megismert társaié – neve a fennmaradt nyilvántartásban nem szerepel, ugyanolyan véletlenül maradt nyom róla a periférián, mint Keletiről. Annyi azonban biztosan tudható, hogy 1949 és 1984 között, vagyis harmincöt éven át folyamatosan dolgozott. Erdősi szerepét mindvégig a legszorosabban meghatározta Kálmán Szilviusz György, a *legitimista* identitása, függetlenül attól, hogy éppen kiket akart rajta keresztül elérni az állambiztonság.

A harmincas években a joghallgató Kálmán a Szent István Bajtársi Egyesület tagja, sőt vezető alakjainak egyike volt, így kapcsolódott a legitimista politikai pártokhoz és szervezetekhez.⁶⁶ 1936-tól a három évvel korábban alakult Nemzeti Legitimista Néppárt ifjúsági csoportjának vezetője lett.⁶⁷ A csoport egyben a párt rendezőgárdájának (Kálmán kései fogalmazása szerint egyben „élgárdájának”) szerepét is betöltötte, és a legitimista mozgalom szociális „frakciójának” befolyása alatt állt. Bár valószínű, hogy Kálmán szerepe e mozgalomban nem volt annyira jelentős, mint ahogy évtizedekkel később ő maga állította, bizonyos, hogy a legitimizmus tarka keresztmetszetét (arisztokraták, nagypolgárok, köztisztviselők, katonatisztek, egyházi személyek stb.) jól ismerte, és az ifjabb nemzedék körében ő maga is ismert volt. Része volt ebben családi kapcsolatainak is: Payr Hugó ipari vállalkozó és keresztény párti törvényhatósági és országgyűlési képviselő keresztfia és afféle titkára volt.⁶⁸ A Lengyel Segítő Akció Kálmán leírása szerint a legitimisták németellenes, függetlenségpárti és szociálisan érzékeny köreinek meggyőződéséből táplálkozott – Kálmán egyébként jelentéseiben id. Antall Józsefet gyakran sorolta a legitimisták közé.

66 Erről lásd Gergely J. (1993).

67 Kálmán legitimista politikai tevékenységének részleteit legbővebben saját, ügynökjelentés formájában megírt tanulmánya tartalmazza: „Erdősi” összefoglalója a legitimizmusról, 1958. júl. 19. ÁBTL O-11.701. 97–108. Megjegyzendő, hogy a dosszié („Legitimista pártok”) más, hasonló összefoglalóiban Kálmán neve egyáltalán nem fordul elő. Az 1945 utáni, legitimisták elleni államvédelmi vizsgálatok anyagaiban azonban gyakran felbukkan, s az ottani adatok megerősítik „Erdősi” állításait.

68 Payr Hugó kihallgatási jkv. 1951. máj. 3. ÁBTL V-103.458/4. 175–178.

A háború után a magyar legitimisták a kommunista irányítás alatt álló államvédelem első célcsoportjai közé tartoztak. Már 1946. június elején részletes összefoglaló készült „szervezkedésükről”, amelyet népi demokrácia elleni illegális tevékenységben, külföldi (nyugati) kapcsolatokban próbáltak kimutatni.⁶⁹ A megszálló szovjet hadsereg elhárítása – lehetséges, hogy a magyarok adatai és jelzései alapján – le is tartóztatta a jelentés főszereplőit, Pallavicini Györgyöt, Pálffy Gézát és Lajos Ivánt.⁷⁰ Ebben az időben Kálmán még politikai tevékenységet folytatott: az 1945-ös választáson a Polgári Demokrata Párt, 1947-ben a Balogh István-féle Független Magyar Demokrata Párt listáján szerepelt, de nem jutott parlamenti mandátumhoz.⁷¹

A Mindszenty József elleni vizsgálatokkal, majd bírósági eljárással a „legitimista vonal” átkerült a magyar államvédelem felségterületére. Erre az időre eshetett Kálmán Szilviusz György beszerzése,⁷² „22/24” kódszámmal jelzett jelentései 1949 elejétől szerepelnek az állambiztonsági aktákban. 1949 és 1951 között 22/24 élénk társasági életet élt, rendszeresen látogatta egykori társait a Szent István Bajtársi Egyesületből, és más hasonlóan gondolkodó, vagyis a szovjet rendszerrel szemben álló érzelmű, nála többnyire fiatalabb embereket. Az ÁVH megbízásából Kálmán több olyan politizáló baráti körben kezdeményező és vezérszerepet játszott, amelyek – esetleges világháború vagy más fordulat nyomán – rendszerváltásra készültek. Politikai összefoglalókat tartott, emberek között teremtett kapcsolatot, terveket dolgoztatott ki az „átmenet” időszakára, beleértve – „elkerülendő a zűrzavart” – fegyveres karhatalmi alakulatok szervezését is.⁷³ A társaságokba be-

69 ÁBTL O-11.701. 39-47.

70 Murányi (2006); „Erdősi” jelentése, 1957. okt. 2. ÁBTL O-11.701. 93.

71 Balogh-párti jelöltként elsősorban Barankovics István (Demokrata Néppárt) lejárásával tűnt ki. Csapody (2004) 193. Alapító tagja volt az 1945-ös, Pálffy-féle Demokrata Néppártnak is, uo.

72 A „legitimista vonal” másik értékes ügynökét, „Magasházit” (vagyis Kray István báró egykori felsőházi tagot, a királyi javak vagyonkezelőjét) szintén ekkor szervezték be – ő többévi megszakítással legalább 1958-ig működött, amikor is a magyar állambiztonság megbízásából Münchenben találkozott Habsburg Ottóval. ÁBTL O-11.701.

73 „22/24” e tevékenységét dokumentálják: ÁBTL Cs-89 „Fegyveresek” csoportdosszié, V-82.935 és /1-3. vizsgálati dosszié (Zavadszky Iván és társai), V-103.458/1-7., ill /11-12.

vezetett néhány idősebb legitimista politikust, leginkább Payr Hugót, de másokat is, például Friedrich Istvánt. Ismerte a későbbi Grósz-per és a hozzá kapcsolódó perek legtöbb vádlottját, talán csak a fővádlottat kivéve.⁷⁴

A Zavadszky Iván tisztviselő lakásán találkozó csoport egyes tagjainak még néhány fegyvere is maradt a háború idejéből. Kálmán útmutatásai nyomán ezekre – néhány pisztolyra, egy másik csoport pedig egy muzeális vadászfegyver-gyűjteményre – akarták alapozni a háború esetére szervezendő karhatalmat. A Zavadszky-csoport fennmaradt operatív anyagából kiténik, hogy az államvédelem kizárólag 22/24 jelentéseiből szerzett tudomást erről a körről. Több mint egy éven át azonban még az ÁVH sem vette komolyan tervezgetéseiket. 22/24 magatartási „vonala” nem tartalmazta az *agent provocateur* feladatát, de Kálmán – a csoport tagjainak egybehangzó vallomásai erre mutatnak – pontosan ezt a szerepet játszotta el. Jelentései alapján 1951 februárjától csaknem félszáz ember vettek őrizetbe. A nyáron tartott tárgyalásokon a katonai és polgári bíróságok négy perben legalább harminchét embert ítélték el, közülük ötöt halálra, a többieket súlyos börtönbüntetésre.⁷⁵ Kálmán Szilviusz György neve valamennyi per vizsgálati anyagában számtalanszor szerepelt, ezért az ÁVH külön tervet dolgozott ki „fedésére”, nevét az ügy előrehaladtával az iratokban mind kevesebbet emlegették, a foglyok körében pedig azt híresztelték, hogy „illegalitásba vonult”. A teljes hírzárlat következtében csak a tárgyaláson derült ki, hogy Kálmán valóban nem ül a vádlottak padján, és bár a vádiratokból kihagyták, az ítéletekben az egybehangzó vallomások miatt szerepeltetni kellett a nevét. Szinte hihetetlen, de Kálmán még 1951 tavaszán is ugyanabban a körben mozgott, amelyből egyedül ő maradt szabadon. Rendszeresen látogatta a letartóztatottak családtagjait, híreket szállított róluk – ezek nyomán

vizsgálati dosszié (Bozsik Pál és társai). A 180 oldalas Cs-89. sz. dosszié tülnyomó része „22/24” jelentéseiből áll, amelyeket átlagosan négy-hat naponta adott 1949 szeptemberre és 1951 februárja között.

⁷⁴ Lásd Gergely J. (2001); Balogh-Szabó (2002).

⁷⁵ Az ítéletek ÁBTL V-82.935/3. Ebben az ügyben Zavadszky Ivánt ítélték halálra. Az ügy tápiósülyi szereplőit külön perben ítélték el, amelyben két halálos ítélet született, lásd Koltai-Tóth (2003). Kálmán neve felbukkan Przibislawsky Ferenc és társai ügyében is, amelyben két halálos ítéletet hoztak, lásd Balogh-Szabó (2002).

„mellékesen” tartóztatták le azt az ügyészt, aki időnként tudatta az asszonyok egyikével, hogy a lefogottak egyáltalán élnek-e (Szentpétery Gábort először a Zavadszky-perhez csapták, később külön ítélték hosszabb börtönbüntetésre).

Hogy mit csinált Kálmán, illetve 22/24 ezután 1956-ig, azt egyelőre csak évekkel később keletkezett iratokból sejthetjük. 1951-ben megismerkedett Mérei Ferenc pszichológussal és kiterjedt baráti-ismerősi körének jó néhány tagjával (többnyire kommunista és szociáldemokrata értelmiségiekkel). „[Mérei] velem mint »a klerikálisok egy csoportjának fejével« tárgyalt – írta Kálmán Erdősiként, 1958 januárjában. – A vele való kapcsolat tette lehetővé, hogy a »párton belüli ellenzék« terveire idejében felhívhassam a figyelmet, bár a mozgalom jelentőségét annak idején feletteseim nyilván lebecsülték.”⁷⁶ Kálmán tehát követte Mérei (s rajta keresztül más kommunista értelmiségiek) eszmei és politikai fejlődését az ortodox sztálinizmus-tól a titoizmuson át egészen a Nagy Imre-féle ellenzékiességig, vagy ahogy Erdősi 1956 utáni jelentéseiben szinonimaként szerepel, a revizionizmusig. Ezek a szövegek gyakran tartalmaztak utalásokat a Méreiről és társairól 1956 októbere előtt adott gyakori és részletes jelentéseire. Sőt ezek szerint Kálmán mindent előre látott. Amikor Mérei elmesélte neki, hogy a pártellenzék Rákosi leváltását követeli, akkor írja: „jelentettem [...], hogy a Pártonbelüli Ellenzék [sic!] szerepe és Rákosi esetleges gyors leváltása beláthatatlan következményekkel, esetleg nyílt felkeléssel is járhat”.⁷⁷

A forradalom alatt P. Ábrahám Dezsővel, Vásáry Józseffel és másokkal együtt kezdeményezője volt a Szabadságpárt újjáalakulásának. November első napjaiban együtt jelentkeztek Nagy Imre titkárságán, hogy átadják a párt programját a miniszterelnöknek. Nagy nem fogadta őket, politikai terveik a forradalom bukása nyomán időszerültlenné váltak.⁷⁸ Hogy pártszervezői buzgalma ügynöki szerepének része volt-e, nem tudni. Jelentéseket mindenesetre írt róla. Hogy mennyire gyorsan felvette a fonalat, arra megint egy későbbi írása utal. „Az ellenforradalom egyik vezetője, a rend-

76 „Erdősi” jelentése Mérei Ferencről, 1958. jan. 27. ÁBTL O-10.986. 150/a.

77 „Erdősi” összefoglalója Mérei Ferenc és társai tevékenységéről, 1958. ápr. 18. Uo. 271.

78 P. Ábrahám Dezső kihallgatási jkv. 1957. nov. 7. ÁBTL O-14820/2. 232–233. A Szabadságpárt 1956-os programjáról Vida (1998) 493–494., 516–520.

őrség által keresett Gyimes-nek [sic!] hollétét, aki sógoránál tartózkodott, Mérei tudta, velem közölte, és valóban ott tartóztatták le.”⁷⁹

Az állambiztonsági szervezet forradalom utáni újjászervezése során a legitimista „vonal” iratait is rendezték. Erdősi bizvást nevezhető e munka kulcsfigurájának. 1957 októberében száztizenegy fős listát készített szervezeti hovatartozással, az élők esetében címmel, telefonszámmal – a magyar legitimizmus rögtönzött személyi kataszterét –, hangsúlyozva, hogy csak az általa személyesen ismerteket említi. A következő évből származó összefoglaló tanulmányában is csaknem száz név fordult elő. 1958 októberében és novemberében Agócs István őrnagy újrairatta a névsort *Erdősivel* – az ily módon több részletben készült lista mintegy százhetven élő személy nevét tartalmazta, hercegtől plébánoson át trafikosig, ugyancsak lakcímmel, munkahellyel, esetenként előzékenyen feltüntetve, hogy korábban melyik perben ítélték el az illetőt. Erdősi a magyar legitimizmus elemzőjének, élő lexikonának és telefonkönyvének szerepében tűnt fel – és a felsorolt ítéletek tetemes részéhez is legalább annyi köze volt, mint listája olvasóinak. Ekkorra már teljesen azonosult az állambiztonsági szervvel. Korábban idézett, Méreiről szóló feljegyzésében „feletteseit” emlegette, a pártellenzékéről és Méreiről mint „revizionistákról” írt – ez még a jelentést olvasó egyik tisztnek is feltűnt. „Megtudni: Mérei így használja-e, tudatosan tartja magát *revizionistának?*” – jegyezte Erdősi jelentésének margójára, jelölve annak, hogy a nyelvi azonosulás már-már a szervezet által elvárt információ sajátos koherenciáját veszélyezteti.⁸⁰

Erdősivel is előfordult olykor, hogy személyes véleményét jelentéseibe foglalta, ezek azonban nem nagy léptékű politikai elképzelések, ideológiai fejtegetések vagy felső politikai instanciáknak célzott üzenetek. Kreativitása elsősorban rendőrszakmai jellegű volt, szívesen írt megfigyelési, kapcsolatteremtési lehetőségekről, előszeretettel és bőszégesen értekezett az

79 „Erdősi” összefoglalója Mérei Ferenc és társai tevékenységéről, 1958. ápr. 18. ÁBTL O-10.986. 273. Gimes Miklós letartóztatásáról Révész S. (1999) 346–370. Gimest egyébként nem sógoránál, Magos Gábornál tartóztatták le, és nem is tartózkodott ott túl sokat, bár a november 4. utáni napokban közösen tevékenykedtek.

80 „Erdősi” hangulatjelentése, 1958. ápr. 9. ÁBTL O-10.986. 257.

egyes emberek személyi kapcsolati hálójáról, ilyenkor kamatoztatta szemlátomást kitűnő név- és egyéb memóriáját. Olykor kritikus elemeket szőtt elbeszélésébe. „A Grösz-per egyes részei igazak voltak, de összekapcsolásuk nem felelt meg a helyzetnek” – írta például 1958-ban a legitimizmusról szóló történeti fejtegetései egy pontján; alighanem ő tudta a legjobban, hogy az általa (fel)jelentetteket mekkora távolság választotta el a kalocsai érsektől. Ha nagy ritkán mégis kilépett a hivatásosokkal már-már azonos szerepéből, akkor sem jutott túl saját személyes perspektíváján. „Az ellene [a legitimizmus ellen] való fellépés szerintem nem a sajtóban néha megjelenő gúnyos cikkek útján helyénvaló, hanem lényegesen hatásosabb lenne, ha a legitimista mozgalom egyik volt exponense a nyilvánosság előtt beszélne arról, hogy a legitimizmus lejárta magát [sic!].”⁸¹ Erdősi valószínűleg Kálmán Szilviusz Györgyre gondolt, aki ily módon megmenthetné a magyar legitimizmus szociális szárnyának (Erdősi olykor egyenesen „szocialista” szárnyról írt) pozitív örökségét. Egyben talán kiszabadulhatna hasadt személyiségének fogságából. De mint annyi mást, Erdősi jelzését sem vették figyelembe.

1957. január közepétől 1958 októberéig Erdősi kéthetente találkozott Mérei Ferencsel a Luxor kávéházban. A világeseményekről, a hazai politika híreiről és pletykáiról, a letartóztatásokról beszélgettek, és Erdősi minden alkalomról igen alapos jelentéseket készített. Használhatóságáról ekkorra már nem csupán aktuális tartója, Fogarasi Ferenc hadnagy bizonyosodott meg, hanem az alosztály (amely a legitimista dosszié rendezgetéséhez vette igénybe segítségét), sőt a Belső Reakció Elhárító Osztály vezetése is. Hollós Ervin alezredes, osztályvezető utasítására Erdősi külön összefoglalót készített Méreiről – tízoldalnyi sűrűn gépelt szöveget, mellékletként pedig egy harminchét nevet tartalmazó leírást baráti köréről. Kiderült, hogy a kommunista mozgalom elhajlóiban, majd dezertőrjeiben Erdősi éppoly verzátus, mint a legitimizmusban. Mérei körül egyébként, mint általában a kiemelt célszemélyek körül, számos hálózati ember tevékenykedett. Érdekes módon közülük Erdősi tűnik a legfontosabbnak, legalábbis ő adta róla a legtöbb jelentést. Méreit a Hungaricus-ügy többi szereplőjével együtt 1958 októberében letartóztatták – Erdősi az ügy e száláról egyébként semmit sem

81 „Erdősi” összefoglalója a legitimizmusról, 1958. júl. 19. ÁBTL O-11.701. 107.

tudott. Nincs is további nyoma Mérei dossziéjában – a szabadulás után nem vetették fel vele ezt a szálát.

Eközben Erdősinek jutott ideje arra is, hogy hasonló, többé-kevésbé rendszeres találkozókra járjon egykori kiscgazda, demokrata néppárti és más politikusokkal (s róluk is jelentéseket készítsen). Köztük volt idősb Antall József is, akitől alkalomadtán a fiatal Antallról is gyűjtött információkat. Erdősi egyetlen hiánytalanul fennmaradt munkadossziéját – a tizen-nyolcadikat – 1970. május 16-án nyitották, és tizennégy hónappal később zárták le.⁸² Ebben tizenhat jelentés található id. Antall Józseféről, akivel pontosan négyhetenként találkozott, minden alkalommal az Erzsébet Szálló presszójában (ha id. Antall beteg volt, a lakásán). Tartója, Seres József őrnagy nem is bajlódott az értékelésekkel – „hangulati értékű” minősítéssel küldte Antall F-dossziéjába az aktuális politikai híreket kommentáló szövegeket. Erdősi főbb célszemélyei között volt az ekkor 95 éves P. Ábrahám Dezső, a 86 éves Farkas Dénes (volt Demokrata Néppárt), a 77 éves Székely Imre Kálmán (ugyancsak volt demokrata néppárti képviselő), akiket ekkor „Visszaemlékezők” fedőnevű „laza csoportosulásként” tartottak nyilván, s terveket dolgoztak ki „bomlasztásukra”.⁸³ 1969-ben Erdősi volt (legalább is mennyiségi szempontból) a „kiscgazda vonal” legeredményesebb ügynöke – a maga százhatvan két jelentésével. Ebből ötvenháromat más szervezetnek is megküldtek, ami sokoldalú használhatóságra utal.⁸⁴ Kissé árnyal a képen, hogy az 1970–71-ben adott jelentések közel felét Seres őrnagy le sem gépeltette, s az egyetlen példányt rövid kézírásos megjegyzéseivel el látva Erdősi munkadossziéjába süllyesztette.

Erdősi hálózati életútjáról – ritka kivételként – a hetvenes évek elejét követően is fennmaradt néhány adalék. A korábbi időszakból nyugati utaztatásáról nincs adat, a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején Szigetvári Árpád ezredes osztályvezető (III/III-3.) járt közben, hogy Kálmán Szilviusz György Kanadába szóló látogató útlevelét, illetve „tudósítói felada-

82 ÁBTL M-33.165.

83 Jelentés P. Ábrahám Dezső volt ellenforradalmi miniszterelnökkel és társaival kapcsolatban, ÁBTL O-14.820/2. 223–227.

84 BM III/III-3-a alosztály, 1969. évi összefoglaló jelentés a volt FKP jobboldali elemeinek vonaláról. ÁBTL O-14.820/1-a. 441.

tokhoz szükséges” úti okmányokat kapjon.⁸⁵ Szigetvári „fontos operatív érdekekkel” indokolta fellépését – hogy ezek pontosan mik voltak, nem tudni. Második közbenjárása, 1983 januárja után másfél évvel azonban Erdősi az új magyar ellenzéki mozgalmak vonalán bukkant fel, s így némi magyarázatot találhatunk az említett érdekekre – és a tudósítói feladatokra is.

1984 tavaszán az akkor már 68 éves Erdősi titkos megbízott „visszatalált” egykori énjéhez, 22/24-hez. Harmincöt évvel karrierje kezdete után azonban szerencsére legalább nem veszélyeztetett közvetlenül emberi életeket. Egy fiatalokból álló népes – húsz fő fölötti – társaságnak tartott „lakásszemináriumot”. A társaság Gondos Béla újságárus lakásán találkozott, akit „Kofa” fedőnéven bizalmas nyomozás alá vettek – minden bizonnyal ugyanúgy Erdősi jelzései alapján, ahogy harmincöt évvel korábban Zavadzky Ivánékát. Körükben Erdősi nem(csak) a legitimizmusról beszélt, hanem a XX. századi magyar és kelet-európai történelemről is. Elmondhatta, amit annyiszor jelentett már. A magyar hálózat professzorának szerepében léphetett fel, több értelemben is. Kérdemelhette ezt a címet a legtapasztaltabb ügynökök egyikeként, kamatoztathatta hálózati életútja legerősebb oldalát, személyes sorsok százaiból összeálló történeti ismereteit, memóriáját, széles körű kapcsolati hálóját. A szerep ráadásul aktuális feladatának, az ellenzék szamizdatozó centruma körül szaporodó aktív támogatók feltérképezésének is része volt.

Egyik szemináriumán Erdősi megismerkedett Krassó Györggyel, aki hallgatóként volt jelen. Egy hónappal később a hadiállapot utáni Varsóban már Krassó jó ismerőseként, mint a magyar ellenzék kvázi-küldöttje – egyiknek sem volt alapja – találkozott a börtönben ülő Jacek Kuron sógor-nőjével. Krassó érdeklődését ugyanaz keltette fel, ami Gondosékét: Erdősi, a történelem értője, egyszersmind tanúja, akinek mindenről személyes története volt, 1945-ről éppúgy, mint 1956-ról. 1984 nyarán Erdősi kimerítő jelentésekben számolt be történeti vitáikról, valamint Krassó elmélkedéséről a demokratikus ellenzék állapotát és problémáit illetően.⁸⁶ Utoljára

85 ÁBTL 1. 11. 11. 10. 553.361. Kálmán Szilviusz György útlevélügye.

86 „Erdősi” 1984 április–júniusi jelentései ÁBTL O-19.619/9. 228–359., kihagyásokkal. Augusztus–októberi jelentései ÁBTL O-19.619/10., 97-250., kihagyásokkal. „Erdősi” és Krassó kapcsolatáról lásd Modor (2005) 2005–207.

1984 októberében találkoztak, amikor Krassó az éppen ismét Lengyelországba készülõ Erdõsítõl egy fénymásoló behozatalának lehetõségeit tudakolta. Erdõsi ezen ponton tûnik el nemcsak Krassó dossziéjából, hanem az állambiztonság irataiból is.

Munkája folyamatosságát, idõtartamát, „mélységét” és intenzitását tekintve Erdõsi sokkal inkább a magyar állambiztonsági szervezet hivatásos alkalmazottjának tûnik, mint „nem hivatalos segitõnek”. Számára a besûgás akár életforma is lehetett, de bizonyosan létalap volt. Kálmán Szilviusz György az államszocializmus idõszakában sohasem volt állami alkalmazott, amit elég kevesen mondhattak el magukról. Az ötvenes években fordítóként, a hatvanas–hetvenes években az IBUSZ szerzõdéses idegenvezetõjeként dolgozott. A szolgálattól viszont egy 1969-es kimutatás szerint havi 1500,- forint „költségtérítést” kapott. Kálmán-Erdõsi élete maga volt a másodlagos (fekete-) gazdaság: nyilvánosan az állami elosztás apró piaci részeibõl, „fedésben” pedig az államgazdaság titkos (fekete) elosztásából élt.

Dömötör László (1923–76) is id. Antall József kiscgazdapárti kapcsolataihoz tartozott, de nem politikusként, hanem a párthoz kötõdõ újságíróként. A háború alatt többek között *Az Est*-nek dolgozott.⁸⁷ 1945 után a *Kis Újság* munkatársa volt. Az ötvenes években a sajtó perifériáján kapaszkodott meg, például a Külkereskedelmi Kamara megrendelésére gyártott, külföldre szánt reklám- és propagandafilmek készítésében vett részt.⁸⁸ A forradalom alatt minden bizonnyal a három szám erejéig újra megjelenõ *Kis Újságnál* tevékenykedett – legalábbis erre utalnak jelentéseiben szereplõ bennfentes információi. Beszervezése közvetlenül a forradalom utáni hetekre eshetett. Dömötör B-dossziéja sem maradt fent, neve nem szerepel a rendelkezésre álló hálózati nyilvántartásban. Fennmaradt viszont Varga Sándor 1956 és 1971 közötti hét munkadossziéja.⁸⁹

87 „Varga Sándor” jelentése tervezett új munkahelyre kerülésérõl, 1968. márc. 28. ÁBTL M-33.169. 111–112.

88 „Varga Sándor” jelentése, 1965. febr. 17. Uo. 31.

89 „Varga Sándor” és Dömötör László azonosságáról lásd Jelentés a dr. [id.] Antall József és fia kezdeményezésére megjelent cikkrõl, 1969. febr. 8. ÁBTL O-14820/2. 116–117. A jelentés pontosan utal a *Magyarország* címû hetilap egy cikkére, amelynek a jelentés szerint „Varga” a szerzõje. (Dömötör László: Lengyelek Magyarországon. *Magyarország*,

Eleinte a Budapesti Rendőr-főkapitányság különféle alosztályainak adott információkat, az elsőt Aczél Tamás és Méray Tibor disszidálásáról, vagyis 1956 novemberének utolsó napjaiban. Jelentést készített az *Október Huszonharmadikáról*, feladatai közé tartozott Gimes Miklós hollétének felderítése. A hatvanas évek elejéig általában újságírókról, velük kapcsolatos pletykákról, folyosókon, presszókban, kocsmákban folyó beszélgetéseikről, politikai nézeteikről jelentett. A BRFK hamarosan átadta a Belügyminisztérium II/3-d osztályának, ahol Czvetkovics László főhadnagy tartotta. Munkadossziéját csak 1957. május 30-án nyitották meg. Varga készített összefoglalókat a Nagy Imre-körről, a népi írókról, a sajtó forradalom alatti történetéről, az egyes lapokról. „Szakosítása” viszonylag hamar felmerült: 1957 májusában hosszú jelentést írt Kovács Béla 1956-os szerepéről. A hatvanas évek elejéig azonban munkaterülete alapvetően a szerkesztőségek belvilágára korlátozódott.

1962 tavaszától Varga jelentéseiben új célcsoport jelent meg, amely hamarosan teljesen kiszorította az újságíró kollégákat. Ezt a kört jobbra kiszegzardapárti politikusok alkották, a középpontban Pártay Tivadarral. Az állambiztonság átszervezése után Varga a BM III/III-4-a (kulturális területen működő elhárítási) alosztályához került, csak 1968 elején irányították át a kiszegzardák megfigyelésére elsősorban specializálódott III/III-3-a alosztályra, ahol a következő három évben Seres József őrnagy tartotta. Varga tíz éven át – függetlenül attól, hogy éppen melyik alosztályon ki tartotta – egykori kiszegzardapárti és parasztpárti politikusok és értelmiségiek megfigyelésével foglalkozott.

Kapcsolatuk azonban egyáltalán nem volt új keletű. Vargát Pártay és mások egyrészt a számukra továbbra is létező virtuális Kiszegzardapárt krónikásának és íródeákjának tartották. Ehhez nem csupán a *Kis Újságnál* eltöltött évek szolgáltak alapul, hanem Dömötör „történelmi” tevékenysége is. Valamikor a háború után ő készítette el a Kiszegzardapárt történetét (később Hazafias Népfrent-történetet is írt). Varga ugyanakkor híd és kapcsolat szerepet játszott a volt kiszegzardák és a sajtó között. A *Hétfői Hírek*nél, a *Magyarországnál*, a *Budapester Rundschau*nál, a *Népszavánál*, majd in-

1968. júl. 28. 20.) „Varga” jelentéseiből is egyértelmű, hogy a cikk szerzője ő volt. – „Varga” munkadossziéi: ÁBTL M-27.843 és /1-4., valamint M-33.169 és /1.

dulása, 1968 után a *Magyar Hírlap*nál is foglalkoztatott Dömötör híreket szállított (ezekről jelentései természetesen hallgattak, ám biztosra vehető), de mindenekelőtt híreket, „életjeleket” helyezhetett el a legális szférában azokról a politikusokról és szervezetekről, amelyek ott nem is léteztek. Varga a hatvanas évek közepén már Pártay meghívására időről időre részt vett az egykori kisgazda vezetőségek legszűkebb körű tanácskozásain, ahol rendszerint a politikai életbe való bekapcsolódásuk lehetőségeiről beszéltek. Ha Pártay (vagy mások) levelet írt(ak) Kádár Jánosnak, ha választ kaptak (vagy ha nem kaptak), ha hírek érkeztek Nagy Ferenc és a magyar kormány közötti titkos tárgyalásokról, hamarosan koalíciós (esetleg fél- vagy álkoalíciós) alapon újjászerveződő kormányról, mindannyiszor ilyen szűk körű megbeszélések szerveződtek. A többnyire hosszúra nyúló borzolás keretében zajló eszmecserékről Varga részletes jelentéseket írt, vagy később, a hatvanas évek vége felé, diktált „minifonra”.

Dömötört az Antall családhoz is régi (bár felületes) ismeretség fűzte, de Antallék a hatvanas évek végéig nem tartoztak Varga Sándor célszemélyei közé. Kivéve egyetlen esetet: 1960-ban Dömötör minden bizonnyal az állambiztonság utasítására kereste meg id. Antall Józsefet, hogy „útmutatásai”, valamint az általa őrzött dokumentumok alapján cikket írjon a magyarországi lengyel menekültek történetéről. Az írás el is készült, de Varga későbbi jelentése szerint „illetékes szervek nem tanácsolták, hogy ez az anyag megjelenjen”.⁹⁰ Megjelent viszont a menekült-történet lengyel újságírók és történészek tollából Lengyelországban. Egyes szereplői felkeltek a lengyel állambiztonsági szervek érdeklődését, s megkeresésükre a magyar kollégák 1967-ben utasították Vargát, hogy szerezze meg Antall dokumentumait.⁹¹ Ez természetesen nem sikerült (id. Antall féltve őrizte az iratokat), Varga azonban – most már Seres József őrnagy utasítására – így került szorosabb kapcsolatba Antallékkal. Amikor 1968-ban a lengyel menekültek magyar fogadtatásáról szóló cikke megjelent a *Magyarország* című hetilapban, Dömötör gyakori vendég lett a Kárpátia-házban és az Orvos-

90 „Varga Sándor” jelentése Pártay Tivadarról, 1964. máj. 22. ÁBTL M-27.843/4. 270.

91 „Varga Sándor” jelentése gróf Marenzi Károlynéről és Edward Rydz-Smiglyről, 1967. ápr. 24. ÁBTL O-14820/2. 96–98.

történeti Múzeumban.⁹² Varga pedig 1968–71-ben legalább harminchárom jelentést írt az Antall családról. Apa és fia egy időre szövegei első számú tárgyává váltak.

A BM III/III-3-a alosztályának 1968. végi jelentése Vargát „eredményes, jó képességű, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, gyakorlott” ügynökként jellemezte, hozzátéve azonban, hogy állandó állása nincs, és gyakran iszik. Elhelyezése azonban „folyamatban van”, addig is havi 200,-forint költségtérítésben részesül. Úgy tűnik, hogy Varga Sándor a hatóság sokoldalúan foglalkoztatható, de némiképp „problémás”, az adott pillanatban kicsit lenézett hálózati személye volt (havi kétszáz forinttal szűrték ki a szemét), akihez azonban mégis fűződött némi hatósági remény, máskülönben nem akarták volna elhelyezni.⁹³

Ha Dömötör László beszerzésére a *Kis Újság* forradalmi számai körüli végzett munkája teremtette meg a zsarolási alapot, aligha fenyegette súlyosabb büntetés. Újságíró kollégáiról szóló jelentéseit nyilván szükséges, de minimális kockázattal járó módszernek tekintette ahhoz, hogy ötvenhatos szerepvállalását „megússza”. Olyan közegben élt, ahol az információkkal való gazdálkodás a mindennapi kenyérkereset része volt. Sokat mozgó, sokat beszélő emberek gondolatfoszlányai számos úton eljuthattak az állambiztonsághoz, ráadásul – ezt Dömötör nagyon jól tudta – más úton is állandó, sokoldalú ellenőrzés alatt álltak. A kisgazdákkal való kapcsolata azonban valószínűleg más jellegű volt. Szabadúszó hírlapíróként Dömötör sok mindenkivel találkozott, de sehová sem kötődött. Varga Sándorként tarthatta fenn régi politikai identitásának maradványait, Pártay vagy később id. Antall belső körének tagjaként, „íródeákként” pedig bizonyos presztízst szerezhetett – mást és többet, mint szerkesztőségek külső munkatársi perifériáján. Ha a bennfentesség érzése – mint minden valamirevaló újságírónak – fontos volt neki, Varga Sándor szerepe erre éppenséggel kettőzött

92 A cikk történetét lásd az *Életjelek* című fejezetben.

93 BM III/III-3-a alosztály, Az FKP jobboldali elemei vonal 1968. évi összefoglaló jelentése, 1968. dec. 10. ÁBTL O-14820/1a. 405. Az egy évvel későbbi vonal-összefoglalóban (uo. 438.) jellemzése szóról szóra ugyanez, kivéve a problémáira vonatkozó részt – nem lehetetlen, hogy „Varga” helyzete, talán az Antallék ügyében végzett eredményes munkája, az elismerés stb. nyomán „konszolidálódott”.

lehetőséget kínált. Itt is, ott is bent volt. Gördülékeny szövegeiben a belpolitikai újságírás, a politikusi interjú akkor nem létező műfaját gyakorolhatta. Seres őrnagy és más olvasói pedig tulajdonképpen normális újságolvasótól alig eltérő módon értékelték Dömötör-Varga zsurnalisztikai munkásságát. Büntetőjogi vagy más egzisztenciális következményekkel járó ügyekben ugyanis Varga jelentéseit nem használták fel. Ez azonban legkevésbé sem a jelentőn múltott.

...és a többiek

Az eddig jellemzett hat hálózati személy évtizedekre vagy csak egy-két évre idősb Antall József kapcsolati hálójának kitüntetett jelentőségű tagja volt. Több-kevesebb rendszerességgel, hosszabb ideig informálták Antallékról az állambiztonságot. A következőkben olyanokról lesz szó, akikre egyik megállapítás sem érvényes: Antallékkal kapcsolatos jelentéseik csupán apró, sokuk esetében csupán egyetlen mozzanat a hálózati életúton.

A két csoport közötti átmenetet reprezentálja Gyarmathy István ügyvéd (1921), aki *Kristófként* huszonhat éven keresztül, 1958-tól 1984-ig dolgozott az állambiztonságnak. Gyarmathy a nyilvántartás adatai szerint 1944 előtt a Magyar Élet Pártjának tagja volt.⁹⁴ 1945 után népbügyészként dolgozott, tagja lett az MDP-nek, és a Legfőbb Ügyészség forradalmi bizottságának tagjaként részt vett az 1956-os forradalomban. 1956 után rövid ideig a Veszprém megyei ügyészségen dolgozott – ifjabb Antall úgy tudta, hogy Gyarmathy informálta apját a Somló-környéki beszédek miatt Veszprémben indult vizsgálatról.⁹⁵ Beszervezésének alapja 1956-os szerepe volt, munkaterületét pedig foglalkozása „adta”: 1958-tól ügyvédként és vállalati jogtanácsosként dolgozott Budapesten. *Kristóf* a BRFK kötelékébe került, 1959-ben vette át a BM belsőreakció-elhárító apparátusa (III/III-4-a alosztály), ahol tizenhárom éven keresztül tevékenykedett. 1972-től ismét a budapestiek alárendeltségébe tartozott. Hat vaskos kötetre rúgó jelentést hagyott maga után,⁹⁶ de Antallékkal mindössze hat jelentés foglalkozik. Valószínű-

94 ÁBTL 2. 2. 2. Gyarmathy István hálózati nyilvántartó (6-os) kartonja. 1984-es kizárásának okát a kartonmásolatról törölték.

95 „Egri” jelentése, 1958. nov. 6. ÁBTL O-11.386/1. 340.

96 ÁBTL M-40.350 és 1-5.

leg lehetett volna több is. Ám egy kivétellel az összes Kristóf egyéni kezdeményezéséből született: összeakadt id. Antall Józseffel vagy fiával, és rövid beszélgetéseikről „hangulati értékű” feljegyzést készített. Tartói értékelték buzgalmát, konkrét jelentéseit viszont nem, s Kristófit nem irányították Antallékra. Az egyetlen kivétel egy 1960-as szöveg, amely a második világháború előtti és alatti magyarországi „angol orientációról” szövelt.⁹⁷ Ennek központja a szöveg szerint a Belügyminisztérium menekültügyi irodája volt, szellemi vezetője pedig idősb Antall József. A jelentés részletesen ismertette az iroda szervezeti felépítését, személyi összetételét és munkáját. Gyarmathy mindezt magától idősb Antall Józseftől tudta, akinek 1945 után beosztottja volt az Újjáépítési Minisztériumban.⁹⁸ A jelentést készíttetője az angol orientációjú volt ellenállási csoportok feltérképezésére használta, és Kristófit további adatszolgáltatásra utasította, Antall azonban e vonatkozásban a továbbiakban nem érdekelte.

A BM Politikai Nyomozó Főosztálya Belső Reakció Elhárító Osztályának ügynöke, Bodrogi Kálmán is készített néhány jelentést Antallékról – még 1956–57-ben.⁹⁹ Bodrogi (személye nem azonosítható¹⁰⁰), az osztály volt koalíciós politikuskokra szakosodott egyik legeredményesebb ügynöke, az ötvenes évek végétől gyakran utazott Nyugatra is. Tevékenysége a „kisgazda vonalon” egészen a hatvanas évek végéig folyamatosan kimutatható. Már 1956 előtt is dolgozott az államvédelemnek. Nem állt túl közel az Antall családdhoz, ezért a későbbiekben nem vették igénybe szolgálatait.¹⁰¹

Polgár Pál (személye nem azonosítható¹⁰²) 1956 decemberében és 1957. január elején – másodszer Bodrogi László őrnagynak – adott jelentéseket Antallékról.¹⁰³ Polgár 1956 novemberének első napjaiban a Parlamentben

97 „Kristóf” jelentése az angol orientációról (sic!), 1960. jan. 30. ÁBTL M-40.350/1. 147–151.

98 Antall György szíves közlése.

99 „Bodrogi” jelentése ifj. Antall Józsefről, 1956. dec. 1. ÁBTL O-11.386/1. 129., „Bodrogi” jelentése id. Antall Józsefről, 1957. ápr. 6., uo. 144–146.

100 Az ÁBTL közlése, 2005. máj. 3.

101 „Bodrogi” néhány jelentése megtalálható a Szentiványi Lajos kisgazda képviselőről szóló operatív dossziében, ÁBTL O-8878 (az 1950–1956-os évekből).

102 Az ÁBTL közlése, 2005. máj. 3.

103 „Polgár” jelentései, 1956. dec. 13. és 1957. febr. 4. ÁBTL O-11.386/1. 130., 96–98.

találkozott idősb Antall Józseffel, s november 4. után járt a lakásán is, vagyis maga is a Kisgazdapárt belső köréhez tartozhatott.

Ebből a körből került ki Faragó, vagyis Frank György ügyvéd is, aki 1951-től dolgozott az államvédelemnek.¹⁰⁴ Frank 1957 februárjában legálisan külföldre utazott, de előtte részletesen beszámolt az állambiztonságnak id. Antall Józsefnél tett búcsúlátogatásáról. Mellékelte Antall „búcsúlevelét” is, ami valójában az emigráció vezető személyiségeihez szóló ajánlólevél volt.¹⁰⁵ Erre már nem Faragónak volt szüksége, Frank ugyanis ezután Párizsban gyűjtött anyagokat több mint két éven át a magyar hírszerzésnek a politikai emigránsokról, jelentékeny tiszteletdíj ellenében, immár Roger fedőnéven.¹⁰⁶

Franknál is régebben dolgozott a hálózatban Pásztor István, azaz Páll Tibor (1926). A debreceni illetőségű Páll 1945-ben belépett a kommunista pártba, onnan azonban a kisgazdák ifjúsági szervezetébe vezényelték, majd a budapesti kisgazda pártközpont munkatársa lett. Emellett 1947-től „hazafias alapon” az államvédelem informátora volt.¹⁰⁷ 1948-tól a Kisgazdapárt szervezési és káderosztályának vezetője és a párt „baloldalának” egyik vezető alakja lett. Jellemző módon Dobi István ekkori miniszterelnököt Páll egy 1957-es, visszatekintő jellegű összefoglalójában az Antall József vezette „jobboldal” által befolyásolt személyiségként jellemezte.¹⁰⁸ 1949-ben (Antall-lal együtt) képviselő lett, a Népfront apparátusában dolgozott. Páll ebben az időszakban Pásztorként az ÁVH-t, képviselőként pedig Kovács Istvánt, az MDP KV titkárát informálta a Zárda utcai kisgazda „pártközpontban” találkoztató képviselők – köztük id. Antall – beszélgetéseiről.¹⁰⁹ 1956-ban a Hazafias Népfront központjában dolgozott; régi és több csatornán végzett informátori tevékenysége ellenére vizsgálat folyt ellene.

104 Frank György hálózati nyilvántartó kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

105 ÁBTL O-14.820/2. 23–27.

106 „Roger” M-dossziéja, ÁBTL MT 499/1–3. köt. Frankról lásd Tar (2003).

107 Páll Tibor hálózati nyilvántartó kartonja, ÁBTL 2. 2. 2. Páll Tibor szervezési dossziéja, ÁBTL B-91.556.

108 „Pásztor” jelentése, 1957. máj. 22. ÁBTL O-14.820/1. 154–156.

109 Jelentéseit lásd ÁBTL O-8878. Kovácsnak írt 1952. máj. 23-i jelentését lásd MOL M-KS 276. f. 65. cs. 165. ó. e. Rákosi-titkárság, Országgyűléssel kapcsolatos iratok.

Végül előbb az EPOSZ elnöke lett, majd visszakerült a Népfrontba, és belépett az MSZMP-be is. Id. Antall gyanakodott rá – talán ezért szerepel anyagaiban csupán egyetlen Pásztor-jelentés. 1960-ban kizárták a hálózatból – népfront-funkcionáriusként nem volt lehetőség arra, hogy „ellenséges körben mozgathassuk”, jegyezte meg tartótisztje. Pásztor azonban, amikor „elérzékenyülve” átvette az osztály nevében emlékként átadott ólomkristály vázát és hamutartót, jelezte, hogy „ragaszkodik” a kapcsolathoz, amelynek „politikai fejlődését köszönheti”. Így azután társadalmi kapcsolatként tovább segítette a BM II/5-a, majd a III/III-3-a alosztályt, „öntevékenyen” jelentve a volt FKGP-jobboldal elemeiről. Ezt olyan eredményesen tette, hogy 1967-ben fontolóra vették szjt-tiszti állományba való felvételét.¹¹⁰

Zólyom Tivadar, vagyis Zilahy Tibor (1925) ugyancsak debreceni kiszagda politikus beszerzésére 1956 januárjában került sor. Egyetlen ide tartozó jelentése egy ifjabb Antall Józseffel folytatott 1957. augusztusi beszélgetésről szól (Zólyom „megbeszélésnek” nevezte, amely „baráti hangulatban és légkörben folyt le”¹¹¹). Tárgya 1956 volt, amelyet Antall „a polgári demokráciák” és a „marxizmus” szemszögéből egyaránt megvilágított – vagyis a maga részéről sejtetően kevésbé érzekelte a baráti légkört. Zólyomot is terhelő alapon szervezték be, 1958 végén dezinformáció miatt kizárták, majd 1962-ben újra felvették, hogy azután 1965-ben végleg kikerüljön a hálózatból. A BM II/5-a (később III/III-3-a) alosztálynak dolgozott.

Ugyancsak egy jelentéssel került ifj. Antall dossziéjába a Sándor Imreként a budapesti állambiztonságiaknak dolgozó Szanyi István (1922) tanár. Ő nem is ifj. Antall-lal, csak egy közös ismerősükkel találkozott, aki elmesélte: Antall arra gyanakszik, hogy követik.¹¹² Szanyit, aki katonai középiskolában tanított, 1958-tól a katonai elhárítás foglalkoztatta, innen került a fővárosi belsőreakció-elhárítókhoz, Kállai Lili századoshoz. 1962-ben zárták ki a hálózatból.

Kállai százados hálózatának más tagjai is fel-felbukkantak ifj. Antall körül, így Virág János (személye nem azonosítható¹¹³), aki az Eötvös-gimnáz-

110 ÁBTL B-91.556. 22–27.

111 „Zólyom” jelentése, 1957. aug. 27. ÁBTL O-11.386/1. 141–142.

112 „Sándor Imre” jelentése, 1958. júl. 17. ÁBTL O-11.386/1. 277–278.

113 Az ÁBTL közlése, 2007. júl. 17.

zium tanáráként beszélgetett Antall-lal 1958. december 13-án, a Toldyval közös iskolai bála felügyelve.¹¹⁴ Antall elmesélte Virágnak áthelyezése történetét, valamint 1956-os gimnáziumi emlékei egyikét-másikát. Virág ezt feladaton kívül jelentette, ahogy az sem kerülte el a figyelmét, hogy Antall melyik kolléganőjével beszélgetett „igen sokáig”.

Fischer János (1941) gimnáziumi tanuló még tizenhét éves sem volt, amikor 1958-ban Kállai százados valamilyen kompromittáló adat alapján beszervezte. Erős fedőnéven elsősorban osztálytársaira „figyelt”, de feljegyezte, hogy Antall az egyik órán elsiklott egy tanuló gúnyos (és szovjetlenes) megjegyzése felett.¹¹⁵

Olykor a központ is igyekezett saját embereivel besegíteni a budapestieknek. Földes esetében ez nem sikerült, mert idősb Antall lényegében szóba sem állt vele, olyan gyanúsnak találta.¹¹⁶

Kállai százados hivatalos és egyszerű operatív kapcsolatokat is foglalkoztatott, a budapestieknél megnyitott Antall-dossziéba pedig rendszeresen befűzte a BM osztályaitól (leggyakrabban a II/5-a alosztálytól) kapott jelentéseket és kivonatokat. Ezekon a hálózati személyek fedőneve hol szerepelt, hol nem – ilyen esetekben az sem állapítható meg, hogy az egyes jelentések egy vagy több személytől származnak-e. Közöttük található a BM II/5-e alosztály Meszlényi nevű ügynökének két hosszú jelentése 1960-ból.¹¹⁷ Id. Antall József részletesen mesélt Meszlényinek háború alatti lengyelmentő tevékenységéről, dokumentumokat és fényképeket mutatott neki – az ügynök pedig mindkét szövegében javaslatot tett arra, hogy Antall irataiból és emlékeiből készüljön feldolgozás a magyarországi ellenállás e fontos fejezetéről. Másodjára Meszlényi egyenesen munkacsoport felállítását kez-

114 „Virág János” jelentése, 1958. júl. 17. ÁBTL O-11.386/1. 353–354.

115 ÁBTL 2. 2. 2. Fischer János hálózati nyilvántartó kartonja. „Erős János” jelentése, 1959. jan. 17. ÁBTL O-11.386/1. 398.

116 „Földes” jelentése, 1959. szept. 9. ÁBTL O-11.386/2. 192. „Földest” az ÁBTL nem tudta azonosítani – nagyon valószínű, hogy azonos Fillér László (1915) volt kispapja képviselővel, akinek látogatásáról éppen ekkor, nagyjából ugyanígy számolt be Antall „Egrinek”, lásd jelentését 1959. okt. 8. Uo. 246. „Földes” jelentésében „Jóska bátyámnak” nevezi id. Antallt, aki „Te, Laci”-val viszonozza. Fillérről lásd Vida (1999) 159–160.

117 „Meszlényi” jelentése, 1960. febr. 8., 23. ÁBTL O-11.386/2. 400–406.

deményezte, amelyben részt venne Antall, a fia, „e sorok papírra vetője” és egy történész („marxista”, tette hozzá Meszlényi zárójelben, nyilván tartói megnyugtatására) a Történettudományi Intézetből – „vagy a cégtől”... Meszlényi fedőnév a jelenlegi nyilvántartásban nem szerepel, Varga Sándor munkadossziéi egyikében viszont elfekszik egy jelentés Meszlényitől. Nem kizárt tehát, hogy a kapcsolati háló egyik tagja, Dömötör László ilyenformán különböző időpontokban különböző fedőneveken járt idősb Antall lakásán – ugyanazon célból.¹¹⁸

TANÍTVÁNYOK

Az első hálózati személy, akinek kifejezetten ifjabb Antall József megfigyelése lett a fő, sőt egyes periódusokban kizárólagos feladata, Kerekes János ügynök volt. Idősb Antall Józsefnek sohasem volt „saját” megfigyelője, még a kapcsolati háló benső tagjai közül sem kapta senki fő feladatul, hogy róla jelentsen. Kerekest a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya, Kállai Lili százados szervezte be – legalábbis a fennmaradt iratokból úgy tűnik. Kerekesről még a szokásosnál is kevesebb irat maradt. Nincsen nyilvántartó kartonja, beszerzési dossziéja, és munkadossziéja sem maradt fenn – jószerével semmi, kivéve kereken hetven jelentésének gépiratát. Egy híján valamennyi az ifjabb Antall József elleni bizalmas nyomozások dossziéjába került. Minden jelentést Kállai százados látott el értékelő megjegyzésekkel, s feladatot is ő adott Kerekesnek.

Huszár Ferenc (1940) még tizenhét éves sem volt, amikor 1957. november 28-án az első jelentését leadta; a szöveg új gimnáziumi osztályáról és osztályfőnökéről (egyben magyar- és történelemtanáráról) szólt, akinek ekkor még a nevét sem írta le. Az új osztály a Toldy-gimnázium III. A osztálya volt, az osztályfőnök, Antall József nevét a budai gimnáziumokkal foglalkozó fővárosi állambiztonsági tiszt, Kállai Lili százados szúrta be kézzel a jelentés gépiratába.

118 „Meszlényi” és „Varga” azonosságára utal, hogy „egy újságíró” látogatásáról Antall „Egri” is említést tett, „Meszlényi” jelentésével azonos értelemben. („Egri” jelentése, 1960. febr. 25. ÁBTL O-11.386/2. 334.) „Varga” viszont későbbi jelentéseiben említette id. Antallnál tett korábbi látogatását, lásd az *Életjelek* című fejezetben.

Ahogy Kerekes, úgy Huszár nyomai is alig lelhetők fel, holott 1957-ben bizonyosan keletkeztek nyomok. Huszárt ugyanis fegyelmi okokból távolították el a rákospalotai Dózsa György Gimnáziumból. Egri Gyula ügynök – részben Antall Józseffel folytatott beszélgetései alapján – „megörökítette” a történet akkoriban nyilvános változatát. Huszár ezek szerint 1957. október 23-án talpig feketében jelent meg a gimnáziumban. Hogy ezt egyedül tette-e, arról nem szólt a szóbeszéd, de valószínűleg nem, mert más hírek szerint Huszárt egy osztály- vagy iskolatársa „ügyével” kapcsolatban rúgták ki, akit Fáczányi Ödönnek hívtak, és aki a hírek szerint fegyvert is rejtgetett. A hírek – mivel ősforrásuk persze maga Huszár tanuló volt – tartalmazhattak igazságelemeket, de részei lehettek Kerekes János ügynök *legendájának* is.¹¹⁹

Huszárt tehát fegyelmi okokból helyezték át, és első jelentésének értékelő része megemlíti, hogy megjelenését a III. A-ban egy háromhetes időszak előzte meg, amikor „kiesett a tanulásból”. Ez a megfogalmazás valószínűsíti, hogy Huszárt legalábbis néhány napra letartóztatták, s gimnáziumi demonstrációjának azért nem lettek súlyosabb következményei, mert aláírta a szervezési nyilatkozatot. Áthelyezése már valószínűleg a budapesti osztály intencióinak megfelelően történt, ez pedig nyilván ugyancsak időt vett igénybe. Összesen ennyi tudható Kerekes János születéstörténetéről, s ebben is a kelletnél több a csupán valószínűsíthető mozzanat. Ráadásul amennyire hiányosak az adatok az indulásról, olyan súlyos árnyat vet rá a későbbi életút. Huszár négy év után egy időre eltűnt ugyan a hálózatból, de 1964-től hivatásosként tért vissza, s állambiztonsági alezredesként szerelt le, illetve vonult nyugállományba 1990-ben. Elhamarkodott lenne kijelenteni, hogy az ügynök-lét ajándékozta meg hivatással, de a két élettörténeti mozzanat között lehet legalább valamelyes összefüggés.

„Ellenforradalmi demonstrációért” az áthelyezés 1957 őszén nem számított a legsúlyosabb büntetésnek, de azért enyhének sem mondható. Huszárnak valószínűleg balszerencséje volt, túlbuzgó pedagógusok és/vagy rendőrtisztek foglalkoztak az ügyével, máskülönben akár valamilyen feddével, esetleg néhány pofonnal megúszhatta volna. Az egyik politikai szempontból nehéz, „balhész” gimnáziumból a másikba került – ez nem számított

119 „Egri” jelentése, 1958. nov. 10. ÁBTL O-11.386/2. 120.

rendkívülinek. Antallt például 1957 tavaszán ugyanilyen „elv” alapján helyezték az Eötvösből a Toldyba. Az elv: „kiemelni” az illetőt megszokott környezetéből, szolidaritási hálózatából azzal a céllal, hogy ha az új környezetben, új felügyeleti mikrorendszerben nem „húzza meg magát”, már visszaesőként lehessen eljárni vele szemben.

A munkáskörnyezetből¹²⁰ származó Huszár Ferenc számára elvileg nem lehetett könnyű a beilleszkedés a Toldy zömmel budai középosztályi „úrigyerekekből” álló közegébe. 1957–58-ban azonban a „rovott múltú”, a „politikailag üldözött” kategóriák a középiskolás korosztályban is fontos jelentéssel bírtak. Huszárnak, az amúgy többszörösen idegennek ezért gyorsan „megnyíltak” osztálytársai, és hamarosan bizalmába fogadta osztályfőnöke, Antall József is. Huszár tanuló értette Antall tanár célzásait, kettős beszédét az osztályteremben. Még fontosabb, hogy a szünetekben Antall a „beavatott” diákok (ekkor még az osztály többsége) számára fenntartott nyelven beszélgetett vele: első közlései közé tartozott saját múltja (életréte nének az a része, amely amúgy nem tartozott a nyilvánosságra: ő is volt letartóztatásban), valamint az, hogy mindannyiukat figyeli a rendőrség, sőt az osztályban is tevékenykedik besúgó. A gyorsan kialakult közös nyelv kitűnő lehetőségeket teremtett Kerekes ügynöknek. Antallt és az osztálytársait nemcsak kívülállóként, hanem – Kállai százados érzékelése szerint legalábbis – „bennfentesként” tudta jellemezni. Kerekes munkáját tartója kezdetől fogva a legnagyobb elismeréssel szemlélte. Valósággal elfogult volt ügynökével, szinte kritikátlanul fogadta minden jelentését, amit felettesei gyakran fel is róttak neki.

Kerekes tevékenységének kezdetén a budapesti osztályt még nem vonták be az Antall elleni nyomozásba; így az ügynök a Toldyra, illetve a budai gimnáziumok objektum dossziéja számára dolgozott. Nagyon gyorsan szállította az első komoly eredményt: beszámolt az 1957. október 23-i de-

120 Huszár Ferenc fogyatéki anyaga, sk. önéletrajz. ÁBTL 2.8.1. 15333. sz. Eszerint apja lakatosként dolgozott a MÁV Landler Járműjavítóban. Az ugyanitt elfekvő környezettanulmány szerint az apa volt szociáldemokrata párttag, foglalkozása időelemző, H. anyja pedig végig háztartásbeli volt. „Egri” későbbi munkadossziéjában megtalálható 1969-es jelentése Antall József osztályának 1959-es névsorával; eszerint Huszár apja „BM-dolgozó” volt „időmérői” beosztásban. ÁBTL M-34.860. 16–18.

monstrációról. A tüntetés egyik kulcsmozzanata volt, hogy valaki elvágta az iskolarádió fővezetékét, így az is elnémult. Kerekes „rovott múltja” kama- tozott, amikor Antall osztályának egyik tagja pár héten belül elmondta neki, hogy a drótot Halász Mihály III. A osztályos tanuló vágta el – erről csak a néma tüntetést bizonytalán szervező négy-öt diák tudott. Kerekes ezt nyom- ban jelentette Kállai századosnak – hogy Halászt ennek nyomán vonták-e kérdőre, bizonyosan nem tudható. Az ügy aktájában mindenesetre más er- re vonatkozó információnak nincs nyoma.¹²¹ Halászt, aki beismerte tettét, kizárták az ország összes középiskolájából (magántanulóként azonban foly- tathatta tanulmányait). Nem a legsúlyosabb büntetést kapta – 1958–59-ben a budai gimnáziumok tanulói körében „szervezkedést” derítettek fel, amiért számos diákot többéves börtönbüntetésre ítélték, még többet zártak ki egy időre a középiskolából¹²² –, ez azonban nem Kerekesen múlt.

Kerekes fennmaradt jelentései többnyire Antallra vonatkoznak – de még az sem biztos, hogy legtöbb szövege róla szól. 1958 szeptemberében, az újabb tanév kezdetekor Kállai Lili Kerekes egyik jelentésének értékelésé- ben rögzítette, hogy tanuló státusú ügynök nem dolgozhat a tanárára.¹²³ Ez a kézenfekvő szabály valószínűleg korábban is létezett – de sem előtte, sem ezt követően nem nehezményezte senki, hogy Kerekes (továbbra is) jelent Antallról (ahogy valószínűleg más tanáraitól is). Fő célpontjai hivatalosan az osztálytársai voltak, mindenekelőtt Bolberitz Pál és Sárközy Csaba.

Kerekes, jelentéseiből ítélve, legtöbbjükre ellenségeként tekintett. Va- lószínűleg frusztrálta a többség nagyobb műveltsége, jobb anyagi körü- mények, de mindenekelőtt összetartozásuk, valamint különállásuk attól, amit ő az ügynöki szerep elfogadásával saját világának tudhatott. Szövegei tanúsága szerint Kerekes érzelmileg azonosult a politikai rendszerrel. Antall történelem- és irodalommagyarázatait, ezek fogadtatását, az órai „be- szólásokat”, nevetéseket és összekacsintásokat, a folyosói kommentárokat, az osztály viselkedését állami ünnepeken és iskolai rendezvényeken („jam- pec táncokat és rock and rollt táncoltak, ami kirívó és ízléstelen volt”¹²⁴)

121 „Kerekes” jelentése, 1957. dec. 6. ÁBTL O-16.616/223. 4.

122 Kehrér Károly és társai vizsgálati ügye. ÁBTL V-146108/1-5.

123 Kállai Lili rendőr százados utasítása „Kerekes” 1958. szept. 22-i jelentésén, ÁBTL O-11.386/1. 243.

egyetlen összefüggő rendszerként ábrázolta. Kállai százados útmutatásai alapján számára mindez az „ellenség” aknamunkájának megnyilvánulását jelentette. Nem elégedett meg a jelenségek számbavételével, aktív és kezdeményező volt, nem riadt vissza a provokációtól. Osztálytársai számára a „spicli” keresése a politikai közösséget erősítette – Kerekes a besúgó kilétének felderítésére egy négytagú csoport alakítását kezdeményezte, amelynek természetesen ő is tagja lett.¹²⁵ Azt állította, hogy ellenséges – a Kisgazdapárt nevében fogalmazott – röplapot talált iskolai padjában, s Antallhoz fordult tanácsért, hogy mit is tegyen.¹²⁶ Ugyancsak bizalmasan közölte Antall-lal, hogy egy éjszakára bevitték a rendőrségre, s ott többek között róla is faggatták. A történet légből kapott volt: „Elhatároztam, hogy valamilyen módon Antall bizalmába férközöm. Régotha foglalkoztatta fantáziámat ez a terv” – írta indítékáról jelentése bevezetőjében.¹²⁷ Az „akciók” részben függetlenek voltak Kállaitól. Az egyéjszakás letartóztatás meséje még a századosnak is sok volt („veszélyes játszma kezdett” – írta feddőleg), bár elsősorban azt nehezményezte, hogy Kerekes előzőleg nem szólt neki. Provokációit többnyire jóváhagyóan vette tudomásul, és az ügynök odaadása bizonyítékának tekintette őket. Kállai offenzív rendőri szerepfelfogása és Kerekes ideológiai indoktrinációja, kalandvágya, a romantikus kémszerep ígérete, a kamaszos fontoskodás jól kiegészítették egymást.

Kerekes „nyüzsgése” is hamarosan gyanút keltett, a „besúgó” jelenlétére pedig Halász Mihály esetétől függetlenül is mind több adat utalt. Kerekes jelentései alapján – a budapesti osztály továbbjelzett a kerületi tanácsnak, onnan pedig a gimnázium vezetését vonták kérdőre – nyilvánosságra kerültek Antall tanterven kívüli, tanulóinak érzelmi-emberi-politikai fejlődéséről íratott „bizalmas” dolgozatai.¹²⁸ Ettől kezdve az osztályfőnök beszédeiben – órán és folyosón egyaránt – napirenden tartotta a besúgó kérdését. A gyanú eleinte arra a néhány fiúra terelődött, akik már 1957-ben beléptek a KISZ-be. Antall azonban Huszárra is gyanakodott, ahogyan erről kollégájá-

124 „Kerekes” jelentése, 1958. jún. 31., uo. 221.

125 „Kerekes” jelentése, 1958. márc. 31., uo. 105.

126 „Kerekes” jelentése, 1958. febr. 4., uo. 100.

127 „Kerekes” jelentése, 1958. ápr. 1., uo. 103.

128 „Kerekes” jelentése, 1958. febr. 7., uo. 191.; 1958. szept. 22., uo. 294.

nak, Mikus Gyulának említést is tett (aki a jelzést a maga - és egyben Kerekes - tartójának továbbította).¹²⁹

Huszár, bár mindent elkövetett, nem került be Antall kedvenc tanítványainak belső körébe. Az 1959-es érettségi eredményhirdetés utáni tankönyvtépesi botrányról Kerekes is részletes jelentést adott.¹³⁰ Ám amire ez Kállai századoshoz eljutott, az iskola igazgatóhelyettese már értesítette a rendőrséget. Huszár nem volt jelen az osztály Antall vezette megbeszélésén, ahol a botrány és a várható vizsgálat hatásai elleni védekezés taktikáját dolgozták ki. Ahogyan az Antall elleni nyomozás jelentősége csökkent, ahogy eltávolítása a tanári pályáról az iskolavezetés és -felügyelet meghatározta forгатókönyvek vágányára terelődött, alászállt Kállai százados és ügynöke jelentősége is.

Kerekest a hatóság semmivel sem jutalmazta. Így osztozott Antall József diszkriminált osztályának sorsában: sem 1959-ben, sem 1960-ban nem vették fel az egyetemre. Betanított munkás lett a zuglói Danuvia gyárban. Hogy itt akadtak-e feladatai, nem ismeretes (Kállaitól nem kapott megbízást), szabad ideje terhére mindenesetre még két éven keresztül próbálta fenntartani a kapcsolatot egykori osztályfőnökével és osztálytársai egyikével-másikával. Bejárt, később be is iratkozott a Vadász utcai fiókkönyvtárba, időnként beszélgetéseket folytatott Antall-lal és Bolberitz Pállal. Történelmi könyvekről cseréltek eszmét, informális osztálytalálkozó szervezésén gondolkodtak, szóba került, hogy a fiúk közül kiket vettek fel, és kiket (még mindig) nem. Kerekeshez Kállai százados is fűzött még némi reményt, hiszen Antall személyi dossziéját egy ideig még hízalták azután is, hogy a Toldyból eltávolították. A hadiüzem (a Danuvia) gyártmányai iránt volt tanítványától érdeklődő könyvtáros ugyan a századosban felcsillantotta egy kémkedési szál lehetőségét, de ez már csak gyenge próbálkozás volt. Bizarr módon a jelentések leggyakoribb, egyszersmind legrészletesebben kidolgozott témáját azok a beszélgetések adták, amikor Antall és az ügynök a titkosrendőrségi megfigyelés elhárításának fogásairól beszéltek. Antall, aki magát e téren is szakembernek tekintette, valóságos tanórákat rögtönzött a hálózati embernek, hogyan kell annak megvédenie magát...

129 „Egri” jelentése, 1958. nov. 10. ÁBTL O-11.386/2. 120.

130 „Kerekes” jelentése, 1959. jún. 22. ÁBTL O-11.386/3. 110-111.

„Tekintettel arra, hogy Kerekes olyan ellenséges tevékenységét Antallnak felszínre hozni nem tudja, ami minket érdekelne, ezért nem bíztam [meg] olyan feladattal, hogy keresse fel [Antallt]” – írta 1960. decemberi értékelésében Kállai százados Kerekes jelentésére.¹³¹ Sőt, semmiféle feladattal nem bízta meg, illetve azt fontolgatta, hogy más budai gimnáziumok tanulóival kapcsolatos ügyekben kamatoztatja Kerekes kapcsolatait. A következő évben Kerekes – mintha mi sem történt volna – mégis készített jelentéseket Antallról, kiadott feladataira hivatkozva. 1961 novemberében ennek is vége szakadt, és Kerekes János eltűnt az Antallékkal kapcsolatos iratokból.

Kerekes – szövegeiből ítélve – mindössze két alakot látott hálózati horizontján. Kállai századost feltétlenül látnia kellett, de hozzá fűződő viszonyáról a jelentések elég keveset árulnak el. Előadásmódja arról árulkodik, hogy a tényszerű közléseket tágabb összefüggések rendszerébe próbálta foglalni. Törekedett arra, hogy ne csupán jó megfigyelőnek tűnjön, hanem azt is bizonyítsa: ő maga tudatában van, mi helyes politikai szempontból. Nem egyszerűen leírta, mit látott vagy hallott, hanem rámutatott arra, hogy a megfigyelt politikai nézetei, ideológiája, értékrendszere és mindennapi viselkedése is szignifikánsan eltér az övétől. Nemcsak nem szeretik a rendszert, ellenségesek annak vezetőivel, utálják a Szovjetuniót, a szovjet kultúrát (irodalmat és főleg a filmeket), sőt nem is ismerik, kétségbe vonják értékeit, de nincsenek is értékeik, képtelenek tiszteletet tanúsítani bármivel szemben (kivéve Antallt), cinikusak stb. Pontosan az ellenkezői annak, ami ő maga. Hogy Kerekes ezt az identitást milyen mértékben építette fel a hálózathól, illetve mekkora része volt benne az összeszokott, kifelé zárt, a külvilággal konfliktusban álló értékközösséggel szemben érzett kamaszos elenérzésnek, nehezen meghatározható. Csak feltételezhető például, hogy az átlagos politikai nyomozóknál tájékozottabb és tapasztaltabb, más módon elkötelezett Kállai százados nevelni próbálta kedves hálózati gyermekét. (Huszár Ferenc egyébként Pedagógiai Főiskolára felvételizett – sikertelenül.)

A szövegek világát négy éven keresztül Antall József töltötte ki, de nem egyszerűen Kerekes eszmei-emberi magára találásának (vagy éppen az en-

131 Kállai Lili rendőr százados értékelése „Kerekes” jelentésén, 1960. dec. 22. ÁBTL O-11.386/3. 147.

nek háttérben magasodó Kállai századosnak) ellenpontjaként. Ezt a funkciót sokkal inkább az osztálytársak töltötték be, akiknek ellenséges politikai profiljában sem akadt semmi félelmetes. Többnyire kicsinyes és kulturálatlan ösztönlényeknek tűntek. Nem így Antall, akinek legártatlanabb homlokráncolása is a *terv* része, aki fölényesen manipulálja az osztály hordáját a rendszer ellen. Antall veszélyessége egyben nagyság, amelynek dimenzióit csak Kerekes képes érzékelni (persze Kállai Lili útmutatásai alapján). Antall tudásában, eltökéltségében, taktikai érzékében, hivatali rutinjában, még a titkosrendőrséggel való (végeredményben persze reménytelen) hadakozásában is van valami nagyszabású, valami tiszteletet parancsoló. Méltó ellenfél, olykor valósággal lenyűgöző, akit éppen ezért érdemes megtevesztetni, a bizalmába férközni, harcra kelni vele – ha csak legendák és szerepek kettős fedezékéből is. Antall manipulatív tehetsége sokszor szerepel Kállai százados értékeléseiben, aligha képzelhető el, hogy Kerekesnek ne beszélt volna róla, akit elégedettséggel tölthetett el, hogy sikerült Antallt „manipulálnia”, megkoronázva a titkolt én, a „nyomozás” okozta feszültséget és izgalmat.

Huszár Ferenc további, évtizedekben mérhető életútja e vizsgálódás szempontjából csupán hosszú függelék a négyéves hálózati pályához.¹³² A Danuviában már egy év után irodára került, és a továbbiakban diszpécserként dolgozott. Még 1959-ben belépett a KISZ-be, arra számítva, hogy ezzel majd elősegíti egyetemi felvételét. Ez ugyan nem vált be, de 1961-ben a gyári KISZ VB egyik titkára lett. Innen hívták be 1962 elején sorkatonai szolgálatra – huszonekét hónap után szakaszvezetőként szerelt le. Ebből az időből származó semmitmondó jellemzésének egyetlen fontosnak tűnő momentuma, hogy Huszár a hadseregben kérte felvételét az MSZMP-be. Leszerelése után visszatért a Danuviába, ahol alapszervi KISZ-titkár lett – vagyis a gyárhoz kötődő mozgalmi karrierje nem folytatódott, és ugyanúgy diszpécserként dolgozott tovább, mint a katonaság előtt. Innen kérte felvételét a rendőrség kötelékébe 1964 novemberében.

A BM személyzeti osztályának javaslata Huszár Ferenc felvételére operatív beosztottnak 1964. november 21-én kelt, s ugyanezt a dátumot viseli

132 A következőkben leírtak forrása Huszár Ferenc rendőr alezredes személyzeti fogyatéki anyaga, ÁBTL 2.8.1. 15333. sz.

Huszár kézzel írott önéletrajza is. A róla és családjáról készült környezettanulmány viszont csaknem egy évvel korábban, 1964 januárjában kelt. A javaslat benyújtása tehát egy hosszabb tanulmányozási és egyeztetési folyamat végére tett pontot, a dokumentáció csak a formalitásokat rögzítette: miután napok alatt beszerezték a szükséges munkahelyi és katonai jellemzéseket, 1965. január 1-jén Huszár megkezdte szolgálatát a BM III/6-b alosztályán mint operatív beosztott, egyéves próbaidővel, rendőr őrmesteri rendfokozatban.

A hivatásos szolgálatot a szó szoros értelmében vett *tabula rasával* kezdhetette. Ügynöki tevékenysége nyilvánvalóan szerepet játszott a pályamódosításban. Nagyon valószínű, hogy ha „meghívásról” volt szó, az Kállai századostól vagy környezetéből származott, viszont ha ő maga jutott az elhatározásra, nyilvánvalóan tartóit kereste meg elsőként. A hálózati szerepet azonban a BM személyzetisei előtt konspirálni kellett, mert a személyi anyagban egyetlen szó sem esik róla. Még érdekesebb, hogy a folyamat feltételezhető kezdetén készült környezettanulmány az egyetlen, ahol szó esett arról, hogy Huszár két helyen végezte a gimnáziumot, ő maga önéletrajzában csak a Toldyról emlékezett meg. Ám az adatközlők (csupa rákospalotai lakos) sem tudtak semmit arról, miért került át Huszár Ferenc a helyi Dózsa-gimnáziumból a Toldyba. A középiskoláktól a BM nem kért jellemzést.

Hogy a Huszárt és családját régóta ismerő szomszédok semmit sem tudtak az 1957-es fegyelmiről, alig elképzelhető. Mivel a környezettanulmányok egyik kiemelt célja az effajta életrajzi pettyek felderítése volt, nyilvánvaló, hogy Huszárt a BM személyzetisei „kozmetikázták”. Ennek fényében azok a megállapítások, amelyek a fiatalok zömétől eltérő, komoly, takarékos, józan életű, mindenfajta káros szenvedélytől mentes, zárkózott, „nem közlékeny” emberként jellemzik, aki szabad ideje nagy részét a KISZ-ben tölti, nincsenek barátai, de még nőismerőse sem, erős fenntartásokkal kezelendők. Lehetséges éppen, hogy valami közük volt a valósághoz, de valószínűbb, hogy egyszerűen a fiatal csekista hatvanas évek közepi magyar ideáltípusát vették alapul.

Ugyanez mondható el Huszár rendőr őrmester, majd hamarosan (egy év elmúltával) rendőrnagy, alhadnagy, hadnagy stb. néhány évente született szolgálati minősítéseiről: az erre vonatkozó sémák szerint készítették őket. Az első jellemzés szerint például „mindjárt a munka kezdetén látszott

magatartásán az, hogy valóban hivatásának választotta a belügyi munkát”. Nem zárható ki, hogy valóban bizonyítani akart, vagy úgy érezte, végre a helyén van. De miért írtak volna mást valakiről, aki az állambiztonság belső szempontrendszeré alapján problémamentes eset volt? Márpedig Huszár az volt, egyetlen fegyelmi ügye mindössze valamelyik előjárójával szemben tanúsított tiszteletlenségéből adódott. A hetvenes évek végéig operatív megfigyeléssel foglalkozott a különféle csoportfőnökségek megbízásait kivitelező osztályon. Elvégezte a marxista esti egyetemet, majd annak szakosítóját is. Bekerült a BM pártbizottságába, a pártépítési munkabizottság tagjaként. Érdekes és jellemző módon csak csoportvezetőként – és miután 1978-ban parancsban kötelezték rá – végezte el a Rendőrtiszt Főiskolát állambiztonsági szakon. A pártképzettség korszakát, úgy tűnt, felváltotta a szakképzettségé.

A tanulás újabb fordulatot hozott Huszár karrierjében: miután 1982-ben, immár őrnagyi rangban, elvégezte a főiskolát, rá egy évre maga is tanár lett a BM Tartalékos Tisztképző Iskolájának állambiztonsági tanszékén. Itt sem tűnt ki semmiben, hamarosan „főtanári” beosztásba került. „Szorgalmas oktatóként” jellemezték, viszonya hallgatóival „korrekt” volt. 1984-ben elvégezte a Szovjetunió Állambiztonsági Főiskolája katonai kémelhárító szakának három hónapos továbbképző tanfolyamát. Előzmény nélküli szakosodása ellenére a tanszék népgazdaság-védelmi szakcsoportjának állományába tartozott. Huszár Ferenc maga is osztályfőnök lett, volt már szövetkezeti lakása, kocsija és „hobbitelke”; a minősítés arról is tudott, hogy családi házat akar építeni. 1989. december 20-án letette az esküt a Magyar Köztársaságra, a következő év tavaszán pedig leszerelt, és méltányossági alapon nyugdíjba vonult (nem egészen ötvenévesen). A BM Tartalékos Tisztképző Iskola ekkor megszűnt, más beosztást pedig nem tudtak biztosítani számára. A nyugdíjba vonulás kelte 1990. április 30. Ekkor már Huszár Ferencnek is tudnia kellett, hogy egykori osztályfőnöke, **Kerekes János**ként adott jelentéseinek főszereplője Magyarország miniszterelnöke lesz. Osztálytársai közül többen addigra (vagy azután) országos, sőt nemzetközi hírnévre tettek szert. Az 1959-ben érettségizett IV. A a Toldy történetének egyik legnevezetesebb osztálya lett. Összetartottak, érettségi után is rendszeresen találkoztak. Huszár Ferenc mindig távol maradt, még az ötvenkénti érettségi találkozóról is.

Kiss Istvánt is ifjabb Antall József tanítványai közül verbuválták, ám kiválasztásában ez a tény csak részben játszott szerepet. Rácz Gábor (1940), akit Antall még az Eötvös-gimnáziumban tanított, közel állt tanárához, a lakására is járt. 1956-ban fegyvert szerzett, Antall-lal és Tar Pállal együtt részt vett az Országos Levéltárban lezajlott akcióban: a kapuban őrködött. Tagja volt a Kisgazdapárt Semmelweis utcai épülete őrségének is.¹³³

Rácz, sok hálózati személyhez hasonlóan, először potenciális célszemélyként került „látókörbe”. Az első adatokat Egri ügynök szállította róla 1960 tavaszán, amikor a budapesti állambiztonságiak felderítették az 1956-os fegyveres levéltári akciót. Ezzel újabb alapot kerestek Antall letartóztatására, mellesleg pedig újabb ügynököket akartak toborozni. A folyamat elején az egyik résztvevőt kihallgatta a rendőrség, amiről Antall is tudomást szerzett, és nyomban értesíteni próbálta a fegyveres csapat tagjait, így Ráczot is.¹³⁴ Ami Antallékat illeti, a dolog nem járt különösebb következményekkel, „csupán” az egyik résztvevő, Kiss György tanár vált ekkor a budapestiek egyik legsikeresebb ügynökévé. Rácz olyannyira mellékszereplő volt, hogy az Antallra összpontosító Kállai Lili századost közvetlen főnökének, Papp Imre századosnak kellett figyelmeztetnie rá: „egy ilyen Rácz-féle személyt azonnal fel kell deríteni pontosan”.¹³⁵ Egrivel mégsem gyűjtettek újabb adatokat róla.

Másfél évvel később azonban már igen, csak ekkor már volt 1956-os bajtársával, Kátai ügynökkel. K. Nagy Imre főhadnagy kifejezetten a tanulmányozáshoz vette igénybe ügynöke szolgálatait. Kátai beszervezésekor meglehetősen részletesen beszámolt a levéltári akcióról, Rácz nevét azonban nem említette – jelentéktelennek tartotta, vagy védeni igyekezett. 1962 januárjában részletes – és veszélyesen rosszindulatú – jellemzést készített róla.¹³⁶ Nagyrészt 1956. őszi fegyveres tevékenységéről írt, amelyet maga is jórészt „romantikus” mesének ítélt, mintsem igaznak. Beszámolt arról, hogy felvették a Kertészeti Főiskolára, ahonnan azonban gyenge tanulmányi ered-

133 „Kátai György” jelentése Rácz Gáborról, 1962. jan. 18. ÁBTL M-18.729. 297–298.

134 „Egri Gyula” jelentései, 1960. máj. 19. ÁBTL O-11.386/2. 395–398.; jún. 8. Uo. 414–416.; jún. 24. Uo. 493–495.

135 Uo. 398.

136 „Kátai” jelentése, 1962. jan. 18. ÁBTL M-18.729. 297–298.

ményei miatt kimaradt. Úgy tudta, hogy Rác a filmgyárban helyezkedett el, természettudományos ismeretterjesztő filmek segédoperátora lett. A legfontosabb azonban, hogy továbbra is rendszeres kapcsolatban állt egykori tanárával, Antall Józseffel.

Rác Gábor beszervezésére 1962 februárjában került sor. Nyilvántartó kartonja szerint ekkor „forgalmi gyakornokként” dolgozott a 11-es számú Tefu vállalatnál – afféle diszpécserként, alacsony szintű adminisztratív fogaskerékként, mint ugyanebben az időben Huszár Ferenc.¹³⁷ A beszerzés a karton tanúsága szerint „hazafias” alapon történt. Egri, majd különösen Kátai szállított ugyan muníciót a terhelő alaphoz, ám ezek hat évvel a forradalom után már korántsem tűntek elégségesnek. Ijesztgetésre azért alkalmasak lehetnek, de a kartoték erről nem árulkodik. Annyit talán elárul, hogy Rác – bár egyáltalán nem kereste – különösebb vonakodás nélkül elfogadta a kapcsolatot a szervekkel. Közvetlenül a beszerzés után Antallon mérték le annak „eredményességét”. Kátai tartói megelégedésére jelentette: Kiss nem dekonspirált.¹³⁸ Az ifjúsági vonal és a belsőreakció-elhárítás területén foglalkoztatta a BRFK állambiztonsági osztálya – ugyanazon az 5/b alosztályon tartották, mint Egri, Kátait és Kerekest. A többiekkel ellentétben Kiss végig ebben a kötelékben maradt, egészen 1974-ig, amikor dossziéit¹³⁹ „párttag lett” megjelöléssel irattározta.

Kiss rekrutációja – bár Antall-lal való kapcsolata szerepet játszott benne – közvetlen összefüggésben inkább hivatásával állt. Eredetileg és elsődlegesen nem Antallt, hanem egy filmoperatőr ismerősét figyeltették vele. Az illető politikai okokból börtönbe került, Kiss ügynöki munkája a szabadulás utáni „utógondozás” része volt. Ismeretséget Rác Gábor – elsősorban a lepkek világra irányuló – természetfotós szenvedélye alapozta meg. Rác már gimnazistaként ismert gyűjtő volt, és e kis létszámú, de erős száalakkal összefűzött nemzetközi szubkultúra tagjaként kiterjedt külföldi levelezést folytatott. Életcélja, hogy szenvedélyének élhessen, a Tefu-telepről meglehetősen reménytelennek látszott. Kiss szerepe esetleg ezen az úton segíthette előre – legalábbis Rác Gábor így tarthatta. Mint annyi más esetben,

137 Rác Gábor hálózati nyilvántartó (6-os) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

138 „Kátai” jelentése, 1962. febr. 23. ÁBTL M-18.729. 328–329.

139 „Kiss István” ügynöki munkadossziéi, ÁBTL M-35.302. és 1.

a szerv érte sem tett semmit; a hatvanas évek közepén saját erőfeszítései eredményeképpen került a Magyar Televízió állományába. Felvétel-, majd gyártásvezetőként dolgozott Homoki Nagy Istvánnal és ifj. Tildy Zoltánnal is, később saját filmeket készített, és a hazai televíziós természetfilmmezés egyik úttörője lett.

Ameddig Egri, Kátai és Kerekes rendelkezésükre állt, a budapesti politikai nyomozóknak nem volt szükségük egy Kisshez hasonló újabb ügynökre, hiszen a meglévő állománnyal Antall teljes profilját lefedték. A hatvanas évek elején azonban ez a mikrohálózat felbomlott: Egri Antallhoz fűződő kapcsolata megromlott és megszűnt, Kerekes katonai behívót kapott, Kátai pedig munkahelyet változtatott, s ennek nyomán átkerült a katonai elhárításhoz. Kiss ugyan csak laza kapcsolatot ápolt Antall-lal, a többi forrás kiese azonban ezt is felértékelte.

Az egyik kapocs merőben alkalminak tűnt: Rácz reprodukciókat készített Antallék családi fotóiról. A másik némileg rendszeresebb: ugyanahhoz a Pataki Zoltánhoz¹⁴⁰ járt angol nyelvőrára, mint ez idő tájt Antall. A budapesti nyomozók utasítására Kissnek intenzívebb kapcsolatba kellett lépnie volt tanárával. A családi fotóreprodukció vonalát idősb Antall háborús dokumentációja felé kellett volna átvezetni. Angoltanulás ürügyén pedig Antall külföldi kapcsolataira terelni a szót, lehetőleg az Antall-nyomozások távolban is állandó főszereplőjére, Tar Pálra.

Semmi kétség, Kiss kellő odaadással látott feladatának, ám már kezdetől fogva nehézségekbe ütközött: Antall gyanakodott. Rácz újonnan támadt érdeklődése, a nyilván apolitikussá vált fiatalember új témái adtak is rá okot. A gyanú, amely annyi hálózati emberrel kapcsolatban feléledt, hogy aztán kihunyjon, ezúttal valódi célpontot talált. Tar iránti érdeklődésével Rácz szinte teljesen „bezárta” Antallt, Kiss pedig képtelen volt rést találni a páncélján. Antall egyszerűen távol tartotta magától, nem hívta vissza telefonon, a találkozókat lemondta, vagy bizonytalan időre elhalasztotta, s ha nagy ritkán mégis létrejöttek, gyorsan igyekezett szabadulni. Egyes témá-

140 A budapestiek 1961–62-ben megpróbálkoztak Pataki beszerzésével is, aki azonban ezt azonnal elmondta Antallnak (gyaníthatóan közölte vele, hogy kire építenék), ezzel megíúsítva a tervet. „Kátai” jelentése, 1962. febr. 23. ÁBTL M-18.729. 328–329. Pataki az Antall család régi jó barátja volt.

kat került (kiváltképpen Tar Pál hol- és fogylétét), és szokásától eltérően még hosszas nemzetközi politikai helyzetelemzéseit is rövidebbre fogta, vagy éppen mellőzte. Kiss úgy állította be, hogy mindent megtesz Antall bizalmáért – általában valóban odaadóan, lelkiismereti kérdésnek tekintve hajította végre feladatait.¹⁴¹

A hatvanas évek vége felé így is csak jobbára másodkézből származó információkkal szolgálhatott. Ezek leginkább angoltanárától, Pataki Zoltántól származtak, akit Antall felvett az Orvostörténeti Múzeumba. Bár valóban napi (munka)kapcsolatból származtak, és enyhe rosszindulat hatotta át őket, „operatív értékük” nem volt. Ahogy Antall átértékelődött a belső reakció elhárítói szemében, továbbá helyreállt rendszeres kapcsolata Kátai ügynökkel, a mind kevésbé hatékony Kiss egyre nélkülözhetőbbnek tűnt. 1968-as megfigyelésének és a „hatalommal” való levélváltásának történetét például Antall neki is elmondta – de jellemző módon egy évvel az eset után, amikor véletlenül találkoztak. Kátai hasonló jelentésével összevetve Antall hozzá intézett elbeszélése politikai szempontból jóval semlegesebb volt. A történetekre szorítkozott, és saját felfelé szánt üzenetét emelte ki: „Becsületesen dolgozik, a munkájával a magyar nemzetet támogatja.”¹⁴² Ez alkalommal Kiss elérkezettnek látta az időt, hogy kilépjen a mind kellemetlenebb viszonyból. Közölte tartójával, hogy a továbbiakban csak véletlen találkozásokra lát lehetőséget, „mert [Antall] százszorososan lereagál mindent”. Kiss Géza hadnagy egyértelműbben fogalmazott: a megfigyelés „lebukott”, mert a célszemély „passzívan ellenséges”.¹⁴³ Kiss „levették” Antallról, s mivel újabb bevezetései sem jártak sokkal több eredménnyel, nemsokára eltűnt a hálózatból. Kizárásának itt említett oka csak pontot tett a sikertelen hálózati életút végére.

Kiss jelentéseinek operatív értékére mi sem jellemzőbb, mint hogy Antallról nyolc év alatt adott csaknem harminc jelentéséből egyetlenegy sem maradt fenn a hetvenes évek elején lezárt Antall-dossziében. Ebben a szövegek tanúsága szerint nem egyedül a célszemély óvatossága és bizalmatlansága játszott szerepet. Kiss általában igyekezett megfelelni a hálózati

141 „Kiss István” önértékelő jelentése, 1964. aug. 11. ÁBTL M-35.302. 154–155.

142 „Kiss István” jelentése, 1970. máj. 20. ÁBTL M-35.302/1. 85–86.

143 Uo.

elvárásoknak, de Antallról szóló jelentései sokkal szűkszavúbbak, mint a többiek. Pontosan adta vissza a hallottakat, de nem árult el különösebb elkötelezettséget, mintha vele szemben inkább kellemetlennek érezte volna szerepét – másokkal kapcsolatban ez nem nagyon érezhető. Ha a beszerzés „hazafias” alapja jelentett is számára valamit, egykori tanára mintha nehezen illeszkedett volna az ily módon kialakított hálózati viszonyrendszerbe. Pedig Kiss láthatóan valóban azonosult a hatvanas években kialakuló kádári rendszerrel, érezhető elégedettséggel tudósított sikereiről. Amikor vendégül látta és Magyarországon kalauzolta egy belga lepkegyűjtő partnerét – akiben a hatóság természetesen potenciális hírszerzőt látott –, részletesen leírta, mennyire meg volt elégedve az illető szinte mindennel, amit látott, az emberek életszínvonalától a hazai természet állapotáig. Az állambiztonságot persze nem nagyon érdekelte az ország *imázs*ának kedvező változása. Kiss pedig, bármivel indokolta is önmagának a hálózatba való belépését, a magyarázatot tíz év után aligha tartotta érvényesnek. Saját erejéből megtalálva helyét, szabadulni igyekezett szerepétől. Szerencséjére a fölöslegesség érzése kölcsönösnek bizonyult – Kiss távozhatott anélkül, hogy különösebb „hasznot” hajtott volna. Ami azt is jelentette, hogy lényeges kárt vagy sérelmet sem okozott.

A KOLLÉGA

Mikus Gyula (1930–2002) Szegeden született.¹⁴⁴ Apja tanári oklevéllel rendelkező festőművész volt, a harmincas évek elejétől – de lehet, hogy már a húszas évek végétől – szülőföldjén, a Délnyugat-Dunántúlon élt, ahol egy kisváros köztisztelőben álló, nevezetes festője lett.

Mikus Gyula középiskolai tanulmányait a budai érseki (később II. Rákóczi Ferenc) gimnáziumban folytatta, a visszaemlékezések szerint igen jó tanulónaként. 1948–49-ben az Esze Tamás Középiskolás Népi Kollégium tagja, majd nemsokára választott diák-titkára lett. Belépett a Magyar Dolgozók Pártjába, szemináriumot is vezetett.¹⁴⁵ Közel állt a NÉKOSZ nevelési osztályvezetőjéhez, majd főtitkárához, Pataki Ferenchez, akire mint mentorára

¹⁴⁴ Mikus Gyula 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

¹⁴⁵ Hajdu Tibor személyes közlése, 2004. júl. 24. Hajdu Mikus kollégista társa volt. A NÉKOSZ-ról lásd Pataki (2005), különösen 203–271.

nézett fel. 1949 őszén a kétszáznyolc ösztöndíjas fiatal között volt, akiket a párt és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ajánlásával elsőként küldtek a Szovjetunióba egyetemre.¹⁴⁶ A tizenkilencedik életévét éppen csak be-töltő fiatalember a legifjabbak egyikeként vághatott neki az útnak.

Mikus Gyula fiatal éveit leginkább a negyvenes évek második felében távolról sem ritka erős politikai elkötelezettséggel és – az ettől bizonyára nem független – kitűnő karrierlehetőségekkel jellemezhetjük. A hivatalos iratok szóhasználata szerinti *értelmiségi* származását (nem diszpreferenciával, csak a preferencia hiányával kellett számolni) a szovjet ösztöndíj bő-ségesen ellensúlyozta, sőt egyenesen – akkor még be sem látható – távla-tokat nyitott meg előtte. Belépőt jelentett az értelmiségi és/vagy politikai elitbe, legalábbis az ösztöndíjasok így tarthatták.

A „nagyszerű karrier előtt álló fiatal kommunista értelmiségi” képét csak néhány apró, olykor ellentmondó adalék színezi, módosítja. Mikust a kollégiumban „tanárpartí”, „állampártí”, tekintélytisztelő tanulóknak tartot-ták, igyekvő karrieristának. Ugyanakkor nem hiányoztak belőle a művészi hajlamok. 1948 elején (még a kollégium előtt) disszidálni próbált, de Hegyeshalomban elkapták, és visszafordították. Régész szeretett volna lenni, ám a leningrádi Herzen Főiskola pedagógia–pszichológia szakára ve-zényelték, mert régészet akkor nem indult.¹⁴⁷ A szakon összesen öten vol-tak magyarok. Évfolyamtársa, Huszár Tibor szerint labilis idegzetű ember volt, hajlamos a konfúzióra, némiképp a depresszióra is. Ugyanakkor lelkes és ábrándozó természetű, romantikus lelki alkat. Forradalmár hevület jel-lemezte, a „szentté válás” vágya is megvolt benne. A közösségépítés etho-sza mélyen áthatotta, ebben a népi kollégiumi környezet, Pataki személyes hatása és a kommunista ideológia 1945 utáni értelmiségi felfogása is szere-pet játszhatott.¹⁴⁸

Mikus 1953-ban hazatért, és az egri tanárképző főiskola tanára lett.¹⁴⁹ Ebben az időben – a volt kollégista társ emlékezete szerint – „valahogy

146 MOL M-KS 276. f. 90. cs. 96. ó. e. 389., XIX-I-1-e-152-3. t. – 270.050. (133. d.)

147 Hajdu Tibor személyes közlése, 2004. júl. 24.

148 Huszár Tibor személyes közlése, 2004. jún. 30.

149 Hajdu Tibor közlése szerint felajánlották „Egrinek” a Munkaerő-tartalékok Hivatala egyik főosztályvezetői pozícióját, de elhárította, mondván: tanítani akar.

megváltozott”. 1956. október 21-én, az egri főiskolások Kossuth Körének alakuló ülésén ő is felszólalt. Egy 1957 közepén felvett tanúvallomás szerint „itt még szembefordult azokkal, akik a pártot támadták – mert ilyen személy is volt –, és a követelésekkel sem értett egyet”.¹⁵⁰ A követeléseket a helyi MEFESZ megalakulását követően fogadták el, s azok alapvetően az oktatás reformjával foglalkoztak. Ha Mikusnak valóban kifogásai voltak, egy puha pártellenzéki programot bírált.

Ehhez képest október végén a forradalmi cselekvés meglehetősen radikális formáját, a fegyveres részvételt választotta. Egerben a főiskolások felfegyverzése még a forradalom egy sajátos, a vidéki városokra jellemző szakaszában, a régi rendszer adaptációs kísérlete idején kezdődött, október 26-án. A MEFESZ-be tömörült hallgatókat a városi rendőrség és a megyei pártbizottság tudtával és közreműködésével fegyverezték fel, parancsnokuk a főiskola katonai tanszékének vezetője, Czaga István főhadnagy lett. Másnap a még mindig a korábbi vezető elit kezében lévő *városvédelmi bizottság* alárendeltségébe kerültek, október 28-tól pedig az új forradalmi szervezet, a Forradalmi Nemzeti Tanács védelmi bizottságába. Czaga, aki néhány órára a felfegyverzett diákok parancsnokaként a város voltaképeni katonai vezetője volt, most csak a nemzetőrség egyik – bár népes – csoportját kommandírozta. Ebben a helyzetben jött létre néhány főiskolásból és más nemzetőrből az úgynevezett riadócsoport. Mikus ennek a kis alakulatnak lett tagja, s néhány bevetés erejéig szinte bizonyosan alkalmi parancsnoka is.¹⁵¹ A riadócsoport tevékenysége a forradalom feltételezhetően legveszélyesebb ellenségei ellen irányult. Október utolsó és november első napjaiban házkutatások sorozatát tartották a városban és környékén lakó államvédelmi tisztek lakásán. Begyűjtötték a fegyvereket, katonai felszereléseket és egyenruhákat, valamint legalább két (de lehet, hogy több) tisztet le is tartóztattak. Csak azért nem többet, mert az ávosok többsége addigra elrejtőzött. Az elfogottakat november 4-ig az egri börtönben őrizték, ahol előfordultak ugyan kisebb bántalmazások, de különösebb baja egyiküknek sem esett. Amikor november 4-én a nemzetőrség egyes vezetői felvetették

150 Lengyel Attila kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. jún. 15. ÁBTL V-142.222. A követelésekről lásd még Cseh Z. (2003) 271–272.

151 Az egri forradalmi eseményekről lásd Cseh Z. (2003); ÁBTL V-142.222.

a fegyveres ellenállás lehetőségét (a hegyekben folytatandó partizánharc ötlete is felmerült), a riadócsoport elutasította a kezdeményezést.

A csoport történetét elsőként a megtorlás dokumentumai rajzolták ki. Míg Czaga főhadnagy felsőbb parancsnoki szerepe nem volt kérdéses, a konkrét letartóztató akciók vezetéséé annál inkább. A különféle iratokban hol Mikus, hol egyik hallgatója, hol a főhadnagy egy korábbi budapesti tanítványa (amúgy egri lakos) szerepel „csoportparancsnokként” vagy „parancsnokhelyettesként”. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az akciók vezetője évekkel többre számíthat (ha nem ennél rosszabbra), még akkor is, ha az egyetlen leadott lövés egy zárt ajtót vett célba.

Mikust 1957. január vége felé vehették őrizetbe a BM Heves megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának közegei. B-dossziéjával együtt eltűnt vizsgálatának legtöbb irata is. A fennmaradt legkorábbi dokumentum egy részletes, kézzel írt önvallomás. Ez a riadócsoport *más* tagjainak tevékenységéről szól, s dátumát (1957. január 29.) Mikus saját kezűleg rögzítette. Ám a nap után zárójelben kérdőjelet tett, a több (vagy csak egy nagyon hosszú) nap óta tartó fogság és/vagy kihallgatás(ok) sokkja okozta kezdeti időzavar jeleként.¹⁵² Január 30-án internálták, és a kistarcsai táborba került. Itt szervezték be 1957. május 20-án.¹⁵³

A beszervezést megelőző *tanulmányozás* általában hosszabb folyamat, ám a *presszionálás*ra különösen alkalmas helyzet lerövidítheti. Egri esetében ezt a helyzetet az ellene három párhuzamos szálon folyó nyomozati munka teremtette meg. Nyomozott a Heves megyei politikai nyomozó osztály, amely már február 20-án összefoglaló jelentésig jutott, és javasolta a riadócsoport tagjainak letartóztatását. Kistarcsán a tábori politikai nyomozó osztály folytatott intenzív vizsgálatot, személy szerint Rózsa László százados, aki a riadócsoport több tagját kihallgatta, illetve fogdaügynöki hálózat felhasználásával adatokat gyűjtött róluk. Ő március közepe előtt jutott eredményre: viszonylag pontosan körvonalazta a riadócsoport tevékenységét, és javasolta, hogy tagjait adják át az ügyészségnek. S dolgozott az egri rendőrkapitányság bűnügyi részlege is. Mégsem történt semmi mind-

152 ÁBTL V-142.222. sz. dosszié 218–226.

153 „Egri Gyula” fn. ügynök 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja. ÁBTL 2. 2. 1. Operatív nyilvántartások. A karton kiállításának időpontja 1957. máj. 23.

addig, amíg a leglassúbb Eger 1957. május 10-én nem kérte a kistarcsaiak kiadását letartóztatás céljából, *betöréses lopásért*.

Mikus társainak legtöbbje ekkor már hónapok óta ugyancsak Kistarcsán volt. A büntetőgépezet fogaskerekei között valamennyien igyekeztek szerepüket a lehető legcsekélyebbnek beállítani. A várható büntetésre elsőként az utalt, kiról nevezték el az ügyet, s ki hányadrendű vádlottként szerepelt. Mikus szénája nem állt éppen jól. A februári megyei jelentés még *Mikus Gyula és társai* ügyéről szólt, és az egri bűnügyiek is elsőként kérték az ő (és egy hallgatója) kiadását. De éppen e talán legveszélyesebb pillanatban, 1957 májusának közepén vált el útja a többiekétől.

Két hallgatót május 14-én és 17-én át is vittek Kistarcsáról Egerbe. Mikus, azaz május 20. óta Egri Gyula ügynök ott maradt, egészen június elejéig. Akkor Egerbe szállították, előzetes letartóztatásba helyezték, és átvette őt is, a többieket is a legkorábban vizsgálandó kezdő megyei politikai osztály. A betöréses lopás kiegészült a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való részvétellel. Június 28-án a nyomozást lezárták, és az iratokat átadták a megyei ügyészségnek. Ugyanezen a napon azonban Mikus ügyét elkülönítették a többiekétől, s őt magát visszazállították Kistarcsára. Az indoklás szerint „neve egy újabban felmerült ügyben is szerepel”.¹⁵⁴

Ha az állambiztonsági munka *egészét* tekintjük, akkor a semmitmondó kifejezés (majdnem) pontos és igaz. Valójában a nyomozás felgyorsulása és Mikus Gyula letartóztatása között merült fel ez az újabb ügy: Egri ügynök megszületése. A beszerzés alapja „presszió” volt. Rózsa százados május 20-án már tudta, Mikus csak sejtette, hogy előbb-utóbb bíróságra kerül az ügy, és a fél-egy évi internálás több (sok) évi börtönnel folytatódhat. A nyomás alkuban oldódhatott fel: ha a szerepet vállalja, a második szakasztól megmenekülhet. A nyomozáshoz azért elküldték Egerbe, ahol Egri vallo-másokat tett, szembesítéseken vett részt – de a végén visszatérhetett Kistarcsára. Rózsa beváltotta ígéretét. A riadócsoport perében Czaga főhadnagy (elkülönítve) tizenhárom évet, a többiek kettő-hét év börtönt kaptak.

Egri eleinte nyilvánvalóan a táborban foglalkoztatták, ez volt mintegy

a tanulóideje.¹⁵⁵ 1957. november 15-én szabadlábra helyezték, s nyilván tartó kartonja szerint csak 1958. április 18-án adták át dossziéit a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály 5. (belsőreakció-elhárító) alosztályának. Valójában már 1958 februárjától kapcsolatban állt Kállai Lili rendőr századossal (aki a következő években tartótisztje lett), s már az év elejétől jelentéseket készített neki.

Ebben az időben Egri (feltehetően már szabadulása óta) a budapesti Arany János Intézetben dolgozott nevelőtanárként. Állami gondozásban lévő általános iskolások és gimnazisták tanultak itt, ő maga az intézményben uralkodó hangulatról és a tanárokról szóló jelentésekkel kezdte munkáját hálózati életútjának új állomásán. Ismeretségi körének szokásos feltérképezéséből szembeötlően hiányoztak egri előéletének szereplői – ők többnyire börtönben ültek. Annál több ismert „revizionista” értelmiségi bukkan fel az első írásokban szovjet tanuló éveiből és az internálótáborból (így Patáki Ferenc, Tardos Márton és Péter Anna, Kalmár Árpád, Ágics István stb.). Ám ha kellett, Egri eljárt templomba, gyónt és áldozott (gyónás ürügyén erősen provokatív jellegű beszélgetéseket kezdeményezve). Szép, de változó (hol egyenes, hol jobbra döntött) kézírású, töltőtollal, kockás füzetlapokra írt jelentésein átsüt a beszervezést közvetlenül követő szakasz sok hálózati személynél megfigyelhető bizonyítási vágya.

Kállai százados, a budai gimnáziumok tartója 1958 kora tavaszán már csaknem fél éve foglalkozott ifj. Antall Józseffel, Kerekes fedőnevű ügynöke Antall osztályának tanulója volt, Kállainak azonban *kollega* kel-

155 A 6-os kartonon szereplő első irattározott munkadosszié nem maradt fenn. – Egy fennmaradt dokumentum szerint viszont „Egri” még Kistarcsán, 1957. augusztus 13-án tanúvallomást tett a később kivégzett Panzer Gyula Ferenc ügyében. Panzer és „Egri” néhány napig cellatársak voltak Budapesten, az Országos Börtönben (az eddig ismert iratok szerint ez csak 1957. június 13-a, Panzer letartóztatása után lehetett). Miután június elején „Egri” Egerbe szállították, és csak június 28-án vitték vissza Kistarcsára, valószínűleg egyik első „bevetését”, egy budapesti zárkaügynöki gyakorlatot „legalizáltak” ezzel a vallomással. „Egri” ugyanis gyakorlatilag feljelentette Panczert, hogy dicsekszik Köztársaság téri tevékenységével, és antiszemita kijelentéseket tesz. Azt is elmondta, hogy az előzetesben lévők közös kérésére Panczert elhelyezték a zárkából. ÁBTL V-142.303. 102. Panczerről lásd Hegedűs (1996) 3. köt. 125.

lett. Első jelöltje nem Egri, hanem a Toldy fiatal biológiatanára, Horti József volt.¹⁵⁶

Horti 1953-tól 1956-ig a Haltenyésztési Kutatóintézetben dolgozott, ahol 1956 októberében a forradalmi bizottság elnökévé választották. 1957 márciusában „ellenforradalmi tevékenység miatt” elbocsátották, az 1957/58-as tanév elején kezdett a gimnáziumban tanítani, de mindjárt októberben le tartóztatták, és 1958 januárjáig előzetes letartóztatásban volt. Ezután vizs zatért a gimnáziumba. Kállai százados nemcsak ötvenhatos múltjával zsarolhatta: a nyilvántartásból kiderült, hogy már 1946-ban, tizenöt éves korában fél évre rendőri felügyelet alá helyezték szülővárosában, Jászberényben, mert egy „antibolsevista ifjúsági mozgalom tagja volt, sőt abban vezető szerepet játszott”.¹⁵⁷

Az előzetes tanulmányozás után Kállai Lili százados 1958. március 4-én Horti Józsefet (azzal az ürüggyel, hogy átveheti letartóztatásakor a rendőrségen maradt személyi igazolványát) behívatta az I. kerületi kapitányságra, és végrehajtotta beszervezését. A belső iratokból kitűnik, hogy a reménybeli ügynök célpontja egyértelműen ifj. Antall József volt. Azt az iratok nem tartalmazzák, hogy ezt Hortival már akkor közölték-e. Azt azonban igen, hogy Horti eleve vonakodva fogadta el a szervezet „meghívását”. Két nappal később, az első találkozón pedig közölte: „nem hajlandó munkánkat segíteni, nem tetszik neki a nagy titokzatosság, és hogy neki még a felesége előtt is titkolózni kell, amihez nincs hozzá szokva, neki még a felesége előtt nem voltak titkai. [...]Kérte, hogy szakítsunk meg vele minden kapcsolatot.” Hosszú vita után Horti mindezt azzal toldotta meg, hogy több találkozón nem hajlandó megjelenni. Március 12-én ismét beidéztek – de „meggyőzni” most sem sikerült. „A beszélgetés során kijelentette nevezett, hogy bármilyen szankciót vállal, de nem hajlandó együttműködni a rendőrség politikai osztályával.”¹⁵⁸ A szankciókat már a beszervezési terv is tartalmazta,

156 A következők forrása Horti József beszervezési dossziéja, ÁBTL B-86.731. – Köszönöm Papp Istvánnak, hogy felhívta rá figyelmemet.

157 Uo. 7. A nyilvántartásban – jellemző módon – eredetileg az állt, hogy Hortit nyilas párttag sága miatt internálták. Maga Kállai százados tisztázta, hogy ennek semmi alapja sem volt.

158 Kállai Lili százados jelentése Horti József meggyőzött beszervezéséről, 1958. márc. 12. Uo. 17–18.

arra az esetre, ha az aktus kudarcba fulladna. Horti bátor és nyílt fellépése nyomán életbe is léptették őket: a tanítástól eltiltották, és rendőri felügyelet alá helyezték.¹⁵⁹

A Hortival kapcsolatos kudarc adott új fordulatot Egri hálózati életútjának. 1958. április 16-án Mikus Gyulát áthelyezték a Toldy-gimnáziumba. Egri Gyula két héttel később adta első erről szóló jelentéseit (mindjárt négyet egy napon). Vitathatatlan főszereplőjük az első pillanattól kezdve ifjabb Antall József volt. Nem kizárólag miatta küldték oda,¹⁶⁰ sőt arra sincs írott bizonyíték, hogy az állambiztonság „intézte el” Egri áthelyezését – bár aligha lehetett másként. Mindenesetre gyorsan és sikeresen összeismerkedett a budapesti politikai nyomozók egyik kiemelt célpontjával. Két és fél éven keresztül Egri, a hálózati személy életének középpontjába a kollégája került. E két és fél év alatt százötvennél több írásos jelentést készített róla – egymaga termelte az Antallékról ma ismert jelentésanyag csaknem egyharmadát.

1961 januárjáig általában kéthetenként adott jelentéseiben túlnyomórészt akkor is Antallról írt, ha másokról, barátairól, kollégáiról, a Toldy-gimnázium belső ügyeiről jelentett.¹⁶¹ Az első pillanatban érezte, hogy informálisan Antall az iskola központi személyisége. Hetek alatt tagja lett Antall lyukasórákon és tanítás után egy közeli presszóban kávézgató kompániájának. Egy hónappal odahelyezése után Antall-lal együtt vittek két osztályt kirándulni. Hamarosan ott ült Antall régi barátainak társaságában a Belvárosi kávéházban, majd egy Duna-parti szállodateraszon. Ősszel már

159 Uo. 17–22. Pontosabban: mielőtt 1958 augusztusában a hat hónapi „ref” lejárt volna, elbocsátották mint „refest”. Ezt Horti 1958 őszén még sikerrel megfellebbezte, s vissza is került a Toldyba, de 1958 októberében ismét rendőri felügyelet alá helyezték, s a következő évben végleg eltávolították a gimnáziumból.

160 ÁBTL M-25.787. sz. dosszié 107–108., 116–117. – Az egyik jelentés szerint „Egri” feladata a hangulat általános feltérképezése volt, a másik szerint a megismerkedés Antall-lal.

161 „Egri” 1958–61 között Antallról adott jelentései az ÁBTL O-11.386/1-3. számú személyi dossziében (Antall József) találhatóak. Jelentéseit Antall operatív dossziéinál teljesebben tartalmazzák az 1958 és 1971 között vezetett M-25.787., ill. M-25.787/1-3., továbbá M-27.044. és M-34860. számú munkadossziéi. Beszervezési dossziéját mindeddig nem sikerült fellelni.

egymás lakására is jártak, 1958 vége felé pedig Egri összeismerkedett idősb Antall Józseffel, az Antall család tagjaival, és feleségével együtt az Antall-lakásban időnként tartott táncos összejövetelek rendszeres vendége lett. A beszélgetésekről, Antall hosszas monológjairól, később apja fejtegetéséről Egri mind hosszabb, részletesebb feljegyzéseket készített. Rögzíteni próbálta megfigyeltje lelkiállapotának minden rezdülését.

Kállai Lili rendőr százados értékelései Egri rendkívül sikeres, aktív és megbízható ügynökként írják le. Úgy tűnik, tényleg jó megfigyelő volt, s ebben érezhetően motiválták fő célszemélyéhez fűződő érzelmei. Egri nyilvánvalóan csodálta Antallt, kíméletlenül részletes és erősen ártó szándékú jelentései azonban lefojtott gyűlöletéről is árulkodnak. A permanens áruulás a feljelentőt megajándékozhatta a bosszú édes ízével, ám a végső győzelemmel nem. Antallt eltávolították ugyan a Toldyból – de nem Egri jelentéseinek köszönhetően. A gimnázium szektás, balos igazgatóhelyettese, Cihika Mihály, akit láthatóan az ügynök is mélyen lenézett, sokkal nagyobb szerepet játszott ebben, mint az Antall körül ügyködő hálózatiak. Egri számára a *dolgoz végső elrendeződését* valószínűleg a hálózattal való, több mint tíz évvel későbbi szakítás hozta el.

1958–61-ben Egri addigi életútjának valamennyi fontos problémája a hálózati szerepben összpontosult. Nagyon valószínű, hogy a probléma maga alapvető személyiségvonásaiban keresendő, az érzelmi és intellektuális közösség keresésében, illetve egy ilyenfajta közösségben kivívott megfelelő, legitimációt adó (vezető) szerep áhításában. Egri korábbi kereséseinek színterei, a népi kollégium, a szovjet ösztöndíj, az egri főiskola e pillanatban távoliak, de a kevés információból is nyilvánvaló, hogy keresésének eredményei időről időre megkérdőjeleződtek. A forradalom előestéjén, majd az októberi napokban Egri fokozatosan, de radikálisan szembefordult azzal az értékrenddel (vagy legalábbis egy részével), amelynek jegyében addig a helyét kereste. A büntetéstől való félelem és/vagy a forradalom felrajzolta újabb kérdőjel arra késztették, hogy megpróbáljon visszatérni a korábbi útvonalra. Kistarcsán azonban kitűnt, hogy ez a visszatérési út csak a börtönön *vagy* az állambiztonsági hálózat területén át vezethet. Egri az utóbbit választotta.

A hálózati szerep csak ideiglenesen, mintegy felfüggesztve szabadította meg Egri az *ötvenhatosságtól*, s csupán jogi értelemben. Az identitás-

krízis feloldását az ötvenhatosságtól való intellektuális és érzelmi szabadulás jelentette volna. Csakhogy a jogi szabadulás hálózati útja éppen az ötvenhatossággal való (látszólagos) azonosulásra kötelezte. Egrinek már Antall előtt is forradalmi múltjával, illetve az „elszenvedett” megtorlás mártíriumának erejével felvértezve kellett megközelítenie célszemélyeit. A Toldyban is ez juttatta a mikroközösség informális középpontja, Antall közvetlen közelébe. Hátrányait (ismeretlenségét, szaktárgyát – eleinte orosz nyelvet kellett tanítania) ez fordította gyorsan előnyökbe.

Antall József viszont Egri fő problémáját, az *ötvenhatosságot* – legalábbis hozzá képest – megőrzöttként mutatta fel. Eleinte – az iskola szociálisan periferikus személyeit leszámítva – szinte mindenki teljesen egyértelműen, nemzeti függetlenségi harcként viszonyult 1956-hoz. Ez aztán szinte hónapok alatt nagyrészt hallgatássá kopott, de addigra Egrinek csak Antall volt fontos. A vele folytatott beszélgetések középpontja pedig 1956 maradt. Antall – új és új elemekkel, szereplőkkel gazdagítva, saját személyes szerepének új és új (persze mind tágasabb) dimenzióit érzékeltetve – újra és újra elmondta saját ötvenhatos történetét. Ha a beszélgetés nem közvetlenül ötvenhatról szólt is, át- meg átszótték az arra vonatkozó utalások.

Ám e diskurzus nem felelt Egri sajátos ötvenhatos kérdésére: vajon helyes volt-e, amit akkor tett, *s ha nem*, akkor hogyan szabadulhat meg tőle, hogyan dolgozhatja fel emlékét, hova találhat vissza, hogyan építheti fel (rég) új azonosságát. A válaszhoz reflektáló közegre lett volna szükség. A hálózati szerep egyfelől, s a különleges célszemély másfelől éppen ezt tagadta meg. Kállai századost csak az adatok érdekelték, Antallt pedig kizárólag saját története(i). A vita szituációja végletesen hiányzott a jelentésátadás, illetve az Antall-lal és kompániájával való úgynevezett beszélgetés élethelyzeteiből egyaránt. De ha Antall József csak kissé reflexívebb annál, amilyennek Egri ábrázolja (szerinte egyáltalán nem volt az), Egri akkor sem vehette volna fel a vita fonalát – hiszen akkor nem tudja kielégíteni Kállai százados igényeit.

Néhány „mellékkörülmény” csak súlyosbította Egri helyzetét. Ezek közé tartozott, hogy vele ellentétben Antallt ebben az időben láthatóan semmiféle identitásprobléma nem gyötörte. Antall a keresztény köztisztviselői középosztályi azonosságtudat és a személyes kivételesség egészen tiszta, sziklaszilárd képleteként jelenik meg a jelentésekben, akinek ötvenhatos-

sága univerzális és kételem nélküli. Egri szerepéből adódóan nem is vitathatta Antall ötvenhatos történeteinek rejtélyes részleteit, eltúlzott léptékét – ami ugyanakkor csaknem mindig valószínűsíthető maradt a családi háttér miatt. Antall szembenállása a rendszerrel és értékeivel ebben az időszakban zárt egészként jelent meg Egri jelentéseiben. Még idősebb apja jobbik felének is magát tartotta, hiszen idősebb Antallt – fiával ellentétben – számos és visszaterő politikai és történelmi kétség gyötörte. Nem véletlen, hogy Egri iránta érzett emberi rokonszenv átszűrődik a jelentések hálózati tolvajnyelvén is. Ifjabb Antall iránti jelentései semmi ilyesmiről nem árulkodnak.

A jelentésnyelv érzékelteti Egri kiütkereső próbálkozásait is. Új – vagy inkább első – szakmai hivatás és karrier felépítésében látta a lehetőséget; ebben építhetett képzettségére, kitűnő kapcsolatteremtő készségére, kezdeményezéseinek erejére és – minden hálózati skizofrenia ellenére – személyiségének erejére is.¹⁶² Tudományos munkákat – lélektani, pedagógiai, neveléstörténelmi tanulmányokat – kezdeményezett kollégái és Antall körében. Ily módon egy idő után legalább részben át is vette a beszélgetések irányítását. A tudományos tevékenység ugyanis, a politika után, másodvonalként bár, de Antall ambíciói közé tartozott, és a velük beszélgető tanárok egyike-másika is lelkesedett az ötletért. Ez a hamar kivívott részleges szuverenitás idővel kiterjedt a politikai beszélgetésekre. Egri itt – a hálózati szerepből fakadó mérsékelt aktivitással – az „ötvenhatos revizionista”, vagyis ötvenhatos a kommunista pártellenzéki értékei alapján azonosuló (és ezen az alapon a „szélsőségeket” feltehetően óvatosan bíráló) szerepében jelenhetett meg. Célszemélyétől ebben az időben nem állt távol egyfajta harmadikutaság, olyan széles „népfrontot” képezve le, amely még a „marxista” ötvenhatosságot is magába foglalhatta, amit Egri képviselt. Amikor Antall egy alkalommal Egrivel is eljátszotta kedvenc játékainak egyikét – kiből mi

162 „Kátai” fn. ügynök „Egriről” írott jellemzése szerint – amit egy Antall elleni esetleges per lehetséges tanújaként adott róla – „lejegesedett erős egyéniség, határozott öntudattal rendelkezik, s nem áll Antall befolyása alatt. [...] pesszimistább és ugyanakkor elszántabb, lényegesen nehezebben fog Antallt ellen nyilatkozni. Ami viszont a fenti érvelés ellen szól, hogy Mikus 9 hónapot közbiztonsági őrizetben töltött, ami ugyanis megtanította őt arra, hogy tisztelje és megbecsülje a szabad életet.” „Kátai” jelentése, 1960. nov. 2. ÁBTL O-11.386/3. 77.

lehet, ha egyszer rendszerváltozás lesz -, Egri jellemzően tudományos pályát említett, könyvtárat vagy kutatóintézetet. *„Antall szerint ez megengedhetetlen luxus lenne. Legalább azt meg kell tennem, hogy megszervezzem újra a népi kollégiumok mozgalmát, és az elkorcsosuló értelmiség helyébe paraszti erőket hoznánk fel utánpótlásnak.”*¹⁶³

Egri Antall-lal beszélgetve az ötvenhatos pártellenzéki ség „kemény” változatát játszotta, amely elfogadja a forradalom revizionista kommunizmuson túlmenő céljait, és vállalja hagyományát. Valójában „puha revizionista”¹⁶⁴ volt, aki sem a forradalom történetével, sem hagyományával nem azonosult. A „puha revizionizmus” az identitásválságban szenvedő messianisztikus értelmiség egyik kiútja a kádári rendszer elfogadásán alapuló koegzisztencia felé. Egri problémáját a megoldás irányába mozdította célszemélyének változása is. Az antalli szembenállás hőfoka és viszonylagos aktivizmusa idővel ugyanis csökkent, a passzivitás irányába mozdult el, és végül a fenntartásokon alapuló együttélésre rendezkedett be. Egri jelentésfolyama ennek dokumentuma. Antall lassú változása, ha igyekezetét nem igazolta is, mindenesetre erősítette a saját (ki)útját kereső Egri t abban, hogy az ötvenhatosságtól megszabaduljon.

Ez egyébként igen hosszú folyamat volt. Először a célszemély tűnt el a horizontról, mégpedig Egri első, az állambiztonság intenciói ellenére lefolytatott „játszmájában”. Miután Antallt 1959 nyarán eltávolították a Toldyból, Egri az iskolában kevesebb gondot fordított szerepei összehangolására. 1960 decemberében Antall körének egyik periferikus tagja, egy kollégája, Sziva József többek között Egri jelenlétében antiszemita kifejezéseket használt. Egri tanúskodott ellene egy olyan fegyelmi eljárásban, amely egyértelműen súlyos következményekkel fenyegetett. Sziváról olykor korábban is adott jelentéseket, teljes mértékben tisztában volt nézeteivel is. De Antall most távol volt, s a Toldy nélküle jelentéktelennek tűnt. Egri tehát úgy vélte, ezúttal *magát adhatja*, nincs szükség sem a hálózati szerepből adódó passzivitásra, sem arra, hogy szolidaritást színleljen valaki iránt, csak mert a „rendszer” támadja. Antall azonban a távolban is megőrizte be-

163 „Egri” jelentése, 1959. ápr. 11. ÁBTL O-11.386/2. 48. Kiemelés - R. M. J.

164 Kis János használta ezt a fogalmat 1986-ban, a forradalomról szóló első ellenzéki konferencián, lásd Hegedűs (1992) 98-99.

folyását a tantestületre, azonnal tudomást szerzett az ügyről, és megszákította kapcsolatát Mikussal.

A nyilvánvaló felszabadulást Egri a legkevésbé sem érzékelte – a végpontban vált végképp nyilvánvalóvá, hogy Antallhoz való viszonya közel áll a mániához. Ebben talán csak Kállai százados tett túl rajta, aki mindenáron Antallon akarta tartani. Annyit sikerült elérni, hogy Antall gyanúja eloszlott, s már nem veszélyes rendőrspiclinek, csak kissé kiszámíthatatlan és jellemgyenge idegbetegnek tartotta Egrit. Kállai felettesei azonban ennek ellenére 1961 januárjában „levették” Antallról.

Három és fél év telt el Egri beszerzése óta – körülbelül tizenhárom év volt még hátra hálózati életútjából. Antall eltűnésével ez az életút bizonyos tekintetben mégis véget ért. Egri *beleszürkült a hálózatba*. Jelentései megirítottak, és egyre rövidebbek lettek. A Toldy tanári karának más „reakciós” tagjai messze elmaradtak Antall formátumától. Egyikük révén Egri kapcsolatba került előbb református, majd katolikus közösségekkel. Ahogy ügynöki pályája kezdetén, ismét misékre, bibliaórákra járt – lakhelyétől és iskolájától távol, hiszen Bel-Budán „materialista tanárként” ismerték. 1966–67-ben egy időre a főváros átadta a BM III/III-nak. Itt civil életének egy másik különleges vonására akartak építeni: a szenvedélyes barlangász és barlangi túravezető a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társaság vezetőségében kutatót ellenséges elemek után. Valószínűleg mérsékelt sikerrel, mert hamarosan visszakerült előző szervezeti egységéhez és feladatához, a Toldy-gimnázium tanári karának megfigyeléséhez.

Egri még egyetlen alkalommal, 1968-ban aktivizálódott. Néhány éves szünet után az állambiztonság ismét figyelni kezdte Antallt, aki ebben az időben már az Orvostörténeti Múzeum igazgatóhelyettese volt. Tartója valahogyan Egri tudomására hozhatta ezt a megújult érdeklődést, amire ő nyomban szükségesnek tartotta közölni, hogy „tanár társai és a jelenlegi igazgatóhelyettes is nagyon jó véleménnyel vannak róla [Antallról]. Neve több alkalommal is felmerült, mint példakép, aki kiváló ember és pedagógus.” Egyik tanítványa „néhány alkalommal említést tett arról, hogy Antall József az 1956-os cselekményei ellenére milyen egzisztenciát teremtett magának. Úgy látszik, semmiféle gyanú nem veszi körül Antallt. [...] Ifj. Antallal kapcsolatos személyes meggyőződése, ténybeli tapasztalatai alapján az

a véleménye, hogy nevezett tanár jelenleg is aktív ellenséges tevékenységet fejt ki.”¹⁶⁵ Bár erre vonatkozó feladatot nem kapott, jelentéseibe gyakran becsempészte Antall nevét, magánszorgalomból kigyűjtötte az 1959-ben érettségizett Antall-osztály névsorát, személyi adataikat, a szociális helyzetükre vonatkozó információkat stb.

Az állambiztonságot azonban 1968-ban már kevésbé érdekelte Antall. Egri ezt feltehetően érzékelte, az iskola unalmas életéről mind kevesebb hírt szállított, a találkozókra elmaradt. 1969-től betegségére hivatkozva csak havonta egyszer találkozott tartójával, operatív értékű anyagokat nem adott. 1973-ban ez a kapcsolat is megszakadt, 1974-ben Egri dossziéit irattározták, kartonjára rávezették hálózati szerepének megszűnését, s annak konkrét okát: „belépett az MSZMP-be”. A hálózati életút véget ért.

Csak találgatni lehet, mit is kezdett hálózati életútjával és ennek emlékeivel Egri akkor, amikor ismét *csak* Mikus Gyula, előbb tanár és pszichológus, majd a gyermek- és ifjúságvédelmi szakterület tekintélye lehetett. Kérdés, hogy a kora hatvanas évek ifjúsági szubkultúráival, a galerikkal, a deviancia különféle formáival, a hátrányos helyzetek változataival a korai kollégiumi élmények, a neveléslelektani képzettség motívumai, a pedagógiai tapasztalatok ismertették-e meg, kötelezték-e el egy (hátralévő) életre – vagy az erre is kiterjedő hálózati munka.¹⁶⁶ E szakma meghatározó személyiségének¹⁶⁷ hálózati kapcsolatai, a rendőri gondolkodás, a nyelv ismerete valódi forgatható tőkét jelentettek-e a hetvenes évektől – vagy csupán többet egy érintkező terület megismerésében és megértésében?

Az emlékezet szenvedélyes, tette kész emberről, nagyszerű pedagógusról, az ügy megszállottjáról tudósít.¹⁶⁸ „Öntörvényű, de nem csökönyös” személyiségről. 1975-től (a dátum aligha véletlen) kibontakozó széles körű, szakszerű tanulmányírói munkásságról. Teljes életútról, amelyet a het-

165 „Egri” jelentése, 1968. jan. 19. ÁBTL M-34860. sz. dosszié, 4-5.

166 „Egri” jelentéseiben a hatvanas évek legelejétől előfordultak ilyen jelzések, munkadosz-sziéjának záróértékelése szerint „segítséget adott a galerik felderítésében és bomlasztásában is”. Összefoglaló jelentés, 1966. nov. 22. ÁBTL M-25.787. 471.

167 Ahogyan Molnár László fogalmazott nekrológiájában, Molnár L. (2002).

168 Lásd pl. Reischl Gábor visszaemlékezését, in Buzinkay (2005) 183–187.; Kenedi (1992) 349–408.

venedik születésnap előestéjén a köztársasági elnöktől átvett elnöki aranyérem koronázott meg.

A hálózati életút dokumentumai alapján is készíthető mérleg. A meghatározó célszemély, akivel Egri Gyula – tisztességtelen eszközökkel – élete nagy párbaját vívta, megőrizte integritását, és később *akkor* szinte elképzelhetetlen pályát futott be. A hatalmas energiák látszólag elfecsérlődtek, a jelentés-eposz jószerevével olvasók nélkül maradt. De eredménytelennek – és ezért alapjában ártalmatlannak – mondani Egri, a hálózati embert azért el-sietett lenne. Egri felderítő munkája, „tippje” nyomán szervezték be évtizedekre Antall mellé legjobb barátját és egy korábbi tanítványát. Rajtuk kívül még legalább két-három beszerzésre szolgáltatott alapanyagot, és sok tucatra rúg azok száma, akikről Antallon kívül adatokat adott. Hogy e pillanatban nem tudunk arról, hogy bármelyiküket hátrány érte, vajon mit számít? Egri – még Mikus Gyulaként – megtapasztalta a hálózati tevékenység következményeit, mielőtt maga részt vett volna benne. A körülmények teljességének ismeretében volt besúgó, másfél évtizeden át. Nem szállt ki, amikor célpontja eltűnt. Megszállott buzgalma, ahogyan *feltálalta* Antallt az állambiztonsági szervezetnek, arra utal, hogy az ő elpusztítása árán akarta megmenteni saját magát. Nemcsak testét a börtöntől, hanem lelkét a látszatszabadság széteséstől is. Döntően nem rajta múlt, hogy megmeneküléséhez nem kellett ezt az árat megfizetnie.

A JÓ BARÁT

Kiss György (1931–99) csaknem harminc évig állt az állambiztonsági szervek szolgálatában.¹⁶⁹ Beszerzési dosszié az ő esetében sem áll rendelkezésre. A BRFK Antall körül ügyködő csapata találta, beszerzése is ezer szállal kapcsolódott Antallhoz. Vele közös ötvenhatos tevékenysége képezte az alapot, és Antall volt Kiss első számú célpontja – mégpedig három évtizeden át folyamatosan, ami inkább ritkaságnak számít. A hálózati ember születésének mozzanatai Kiss esetében kivételes részletességgel tanulmányozhatók az Antall-ügy hálózati jelentéseiből, amelyek valószínűleg többet mondanak a gazdaságosra „csiszolt” B-dossziénál.

169 Kiss György 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2. 1989-ben Kiss a karton kódja szerint élő hálózati személy volt.

A kiindulópont a budapesti politikai nyomozók, Kállai Lili százados és felettese, Papp Imre százados meggyőződése volt: ifjabb Antall József megfigyelésére nem elégséges Kerekes és Egri, szükség lenne egy újabb hálózati személyre. Kutatásukról nem maradtak dokumentumok, az igazán használható tippet a nyomozás menete véletlenül szolgáltatta. Egri Gyula 1958. szeptember 30-án rendkívüli találkozót kért Kállai századostól, s beszámolt róla, hogy Antall József felolvasta neki és egy tanár kollégájának Pali nevű, Franciaországba disszidált barátja levelét. Antall szerint „Pali” a levelet nem neki írta, hanem egy bizonyos „Gyurinak”. A nyomozók hamarosan azonosították „Pali” Tar Pállal.¹⁷⁰ Kállai nyomban utasította ügynökét „Gyuri” kitélének kiderítésére. Ez heteken belül meg is történt: 1958 októberében a Belvárosi kávéházban Antall megemlítette Egrinek Kiss György nevét. Jelentésében az éles elméjű Egri nyomban hozzáfűzte: „Valószínűnek látszik, hogy ez az a Kiss György, aki Antall franciaországi levelezéseinek közvetítője.”¹⁷¹ Pár héttel később Antall megmutatta Egrinek Tar egy római képeslapját, amelyen ott volt Kiss lakcíme is, majd egy mintatanításon személyesen is összetalálkoztak – így derült ki, hogy a rákospalotai Dózsa-gimnázium történelemtanára. (Könnyen lehetséges, hogy Huszár tanuló, mielőtt Kerekes ügynök lett, Kiss növendéke volt – aki akkor még nem volt Kátai néven ügynökkollégája). S ami még fontosabb: „Antallt igen jó és kedves barátjának mondja. Osztálytársak voltak a gimnáziumban és évfolyamtársak az egyetemen. Antallnál jóval csekélyebb képességű ember, aki teljesen Antall hatása alatt áll.”¹⁷² Ettől kezdve Egri feladatai között folyamatosan szerepelt a Kiss-sel való kapcsolat tartása. Nekilátott a hatóság is: beszerezték adatait, és levéllenőrzés alá vonták.

Egri hamarosan újabb láncszemekkel szolgált Antall és Kiss kapcsolatról. „1958. december 27-én találkoztam Antall Józseffel [...] elmondta, hogy lehetőség van közös munkára az Országos Levéltárban, de itt Kiss Györggyel (akit be akarunk vonni a munkába) nem tanácsos megjelenni, mert többen felismerhetik. Antall elbeszélése szerint Kiss az ellenforradalom idején az Országos Levéltárat megszállva tartó fegyveresek parancs-

170 „Egri” jelentése, 1958. szept. 30. ÁBTL O-11386/1. 294–295.

171 „Egri Gyula” jelentése, 1958. okt. 23. Uo. 320.

172 „Egri Gyula” jelentése, 1958. nov. 13. Uo. 342.

noka volt, géppisztollyal járkált az épületben, és több kérdésben utasításokat adott a levéltár vezetőinek. Antall szerint azért jár most fekete szemüveggel és növesztett bajusszal, hogy ne ismerjék fel.”¹⁷³ A könnyen kapcsolatot remtő, Antall barátságát és saját ötvenhatos múltját a rokonszenv megteremtésére ügyesen felhasználó Egri Kiss-sel is hamar jó viszonyba került. „Igen óvatos, körültekintő embernek lát[ta], aki Antallt a beszélgetés alatt is állandóan óvatosságra intette, bár mindenben egyetért vele”,¹⁷⁴ Antall viszont megállíthatatlanul mesélte kettejük barátsága, ötvenhatos közös dolgaik történetét. Az Országos Levéltárban 1956. november 3-án lezajlott akció mind több résztvevőjének neve hangzott el. Sokat sejtető utalások arra, hogy ott Antall, Kiss, Tar, az akciót vezető Horváth József rendőr alezredes „titkos, a Szovjetunióra és a népi demokráciákra vonatkozó” anyagokat kerestek, s hogy emiatt „nyugati követségek is érdeklődtek”. Hogyha kitudódna, „kötelet kapnának”.¹⁷⁵ Kiss, tette hozzá Antall, azóta is „az én titkárom és levéltárosom” – őrzí az Antall család bizalmas iratait.¹⁷⁶

Kiss tehát először mint „célszemély”, Antall „szervezkedésének” tagja keltett figyelmet. Antall „iskolán kívüli kapcsolatainak” feltérképezésére ebben az időben egy másik gimnáziumi történelemtanárt szemeltek ki beszerzésre, aki szintén Antall egyetemi évfolyamtársa volt.¹⁷⁷ Tóth Ferencsel 1959 nyarán érintkezésbe is léptek, ám ő azonnal elmondta az esetet Antallnak (és Egrinek), *dekonspirált*, így beszerzése meghiúsult. Szeptemberben viszont sikerült ügynököt beszervezni – Kiss (!) mellé, egyik rákospalotai kollégája, Andrásí Attila (Arany) személyében. Ahogyan Tóth Ferencről, Andrásíróól is az agilis és elméleti pedagógiai érdeklődése miatt széles ismeretségi körrel rendelkező Egri szállította az első adatokat.¹⁷⁸

173 „Egri Gyula” jelentése, 1959. jan. 2. Uo. 383., 388.

174 „Egri Gyula” jelentése, 1959. febr. 21. Uo. 417–419.

175 „Egri Gyula” jelentése, 1959. júl. 17. ÁBTL O-11386/2. 164–172.

176 „Egri Gyula” jelentése, 1959. júl. 2. Uo. 153–154.

177 „Egri Gyula” jelentése, 1959. jún. 5. Uo. 100–101.

178 Andrásí Attila 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2. – „Arany” beszerzési és munkadoszái az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint a gyűjteményben nem található. 1961 júliusában „hírszerzői lehetőségének megszűnése” miatt foglalkoztatása véget ért.

A kombináció harmadik eleme az 1956. november 3-i országos levéltári akció vezetője, Horváth József egykori rendőrtiszt volt. Horváth 1945 után kriminalisztikai szakértőként dolgozott a rendőrségen (ilyen minőségében az államvédelemnek is), a Rajk-ügy kapcsán letartóztatták, és internálták. Szabadon bocsátása után munkásként dolgozott, 1951–55-ben Harmath néven az államvédelem ügynöke volt. 1955–56-ban az Országos Levéltárban alkalmazták, itt ismerkedett meg Antall-lal. A forradalom előtt reaktiválták mint rendőrtisztet, 1956 után egy külkereskedelmi vállalat osztályvezetője és MSZMP-tag lett. Antall barátainak azt mesélte, hogy Horváthot ők (a Kisgazdapárt) „küldték” 1956-ban a rendőrségbe, sőt azt állította, hogy írásos menlevelet adtak neki, egy esetleges rendszerváltás esetén „tisztaságát” dokumentálандó.¹⁷⁹ Horváth Józsefet eleinte Antall, Kátai és Tar levéltári akciójára vonatkozó információk miatt keresték.¹⁸⁰ Később olyan adatok érkeztek, hogy Horváth valamikor 1957-ben Antallék segítségével disszidálni akart.¹⁸¹ Egri jelentései ugyanakkor azt a benyomást keltették, hogy azóta is szoros barátságban van Antall-lal. Ez valószínűleg túlzás volt, de Kállai százados és felettesei ekkor már mindenáron reaktiválni szerették volna Harmathot, a hálózati embert.

Horváth „tapogatózó” jellegű kihallgatásainak híre nagy riadalmat váltott ki Antallból és Kissből.¹⁸² A tapasztalt volt rendőr azonban nyomban felfedte Antallnak a beszerzési kísérletet, nyilván arra számítva, hogy

179 Horváth József-re vonatkozólag lásd „Egri Gyula” jelentése, 1959. júl. 17. ÁBTL O-11386/2. 164–172., 1959. júl. 23. uo. 181., 1959. dec. 3. uo. 281–285. stb. Lásd még Horváth József „tudományos kutató” tanúkihallgatási jkv. 1955. dec. 8. ÁBTL V-142748/86., illetve 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonját, ÁBTL 2. 2. 2. „Harmath” B- és M-dossziéja az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint a gyűjteményben nem található.

180 Az Antall-ügy 1959-es operatív tervei, a végrehajtásról szóló beszámolók ÁBTL O-11386/1. 393–394., ÁBTL O-11386/2. 22–35., 410–413., 473–477.

181 Az állítólagos disszidálást „kivitelező” személyt, az állambiztonság 1953 (más forrás szerint 1945) óta aktív ügynökét, Agárdi (Leéh) Ferencet („Végh Ferencet”) 1960 elején őrizetbe vették befolyással való üzérkedés és államtitoksértés vádjával. „Végh” korábban állítólag valóban jelentette, hogy Horváth József disszidálni akar, de akkor nem találták kellően szavahihetőnek. Lásd ÁBTL V-148314., illetve O-11386/2. 410–413., 438–444., 473–477.

Antall gyorsan elterjeszti a hírt. Párttagsága, vezető beosztása, belügyi kapcsolatai védelmében – és főleg a „hálózat” belső mechanizmusainak ismeretében – Horváth szándékosan dekonspirált, tudta, hogy a beszerzés szabályai szerint ez biztosan megghiúsítja a kísérletet.

Az 1959 elején kibontakozó nagy kombináció az Antall-féle szervezkedés operatív felderítésére tehát 1960 kora nyarára kudarcba fulladt. Tóth tanár és Horváth osztályvezető beszerzése megghiúsult. Maradt Kiss György, akit Egri – tartója utasítására – még az Antall-féle „szervezkedés” feltételezett résztvevőjeként 1959. július 23-án külön jelentésben jellemzett. Elsősorban szorongó, zárkózott természetét emelte ki, óvatosságának oka szerinte az 1956-os eseményekben való részvétele, az esetleges felelősségre vonástól való félelem. „Az az érzésem, hogy [Kiss] gyáva és nem nagyon kezdeményező ember. Ugyanolyan reakciós ő is, mint Antall (bár nem olyan arisztokratikus, és szélsőséges beállítottságú), de nincs benne bátorság. Családjá miatt is sokkal óvatosabb.”¹⁸³ Ehhez hozzátett még néhány magánéleti jellegű kompromittáló adatot. A „beszerzés” szót először Kállai százados megjegyzése tartalmazta Kiss-sel kapcsolatban: „[A] jellemzést abból a célból kértem, hogy tanulmányozzam emberi és jellembeli tulajdonságait. Tekintettel arra, hogy ügynökünk mint gyáva, meghunyászkodó, aki fél a felelősségre vonástól, jellemzi [sic!] esetleges beszerzésre alkalmas lehet.”¹⁸⁴ Horváth dekonspirációja után határozat született arról, hogy az akciót végrehajtják.¹⁸⁵

Kiss 1931-ben Budapesten született, apja magántisztviselő volt, anyja háztartásbeli, vagyis a család középosztályinak mondható. Erre utal az is, hogy elemibe a XII. kerületbe járt (feltehetően akkori lakhelyük közelébe),

182 „Egri Gyula” jelentése, 1960. febr. 16. ÁBTL O-11386/2. 339–341., 1960. márc. 17. uo. 363–364., 1960. máj. 19. uo. 395–398.

183 „Egri Gyula” jelentése, 1959. júl. 23. ÁBTL M-25787/1. 331–332. Ez a jelentés csak kézzel írott formában maradt fenn, s valószínűleg nem helyezték el semmiféle dossziében. „Egri” megállapításait minden bizonnyal Kiss beszerzési tervében, a róla készített környezettanulmányban hasznosították.

184 Uo.

185 Beszerzési célú tanulmányozásáról lásd a tartói megjegyzést, „Egri Gyula” jelentése, 1960. ápr. 22. ÁBTL O-11386/2. 383–387.

középiskolába pedig az 5. osztálytól (vagyis 1945-től) a budapesti Piarista Gimnáziumba. Itt közismert volt szoros barátsága Antall-lal és Tar Pállal. Érettségi után egy évig a MÁV-nál dolgozott anyagkönyvelőként, majd 1951-ben felvették az ELTE bölcsészkarára, filozófia-történelem szakra. Akárcsak Antall, ő is viszonylag korán, huszonegy éves korában nősült, három évvel később lánya született. Antall lakásához nagyon közel, a Belváros szívében, a Kossuth Lajos utcában laktak. Pontosabban: egy Kossuth Lajos utcai polgári lakás cselédszobájában élt feleségével és gyermekével, a lakás többi részét özvegy édesanyja foglalta el, ami nyilvánvalóan lefojtott feszültségek és kirobbanó konfliktusok forrása volt.¹⁸⁶ Figyelemre méltó, hogy Kiss apja 1947-től a Magyar Kommunista Párt (MKP), illetve az MDP tagja volt, és az Állami Ellenőrzési Központban dolgozott revizorként egészen 1950-ben bekövetkezett haláláig. Miután diplomát szerzett, Kiss egy óbudai általános iskola tanára lett – itt dolgozott 1956-ban is, itt választották az iskolai forradalmi bizottság elnökévé. 1957-ben ment át a rákospalotai Dózsa-gimnáziumba.¹⁸⁷

Egri jelentései azt is érzékeltették, hogy bár Kiss Györgyöt szoros barátság fűzi Antall Józsefhez, kettejük viszonyát szembeötlő egyoldalúság jellemzi. Antall az abszolút domináns fél, kettejük történeteit is kizárólag ő konstruálja, „előad”, míg Kissnek a rezonőr szerepe sem igen jut, leginkább hallgató.¹⁸⁸ Az éles szemű Egri azt is megfigyelte, hogy emiatt Kiss feszült. Láthatóan tartott attól, hogy ötvenhatos tevékenysége miatt felelősségre vonhatják, s bosszantotta Antall kifogyhatatlan locsogása az akkori dolgokról, az, ahogyan újabb és újabb részleteket mesél el, állandóan ismételve, értékelve önmagát, önmagukat – alaposan felnagyítva szerepüket.

186 Hanák Gábor közlése.

187 Minderre a legfontosabb forrás a beszervezéskor adott terjedelmes vallomás (lásd [Kiss György] kihallgatási jkv. 1960. aug. 5. ÁBTL O-11386/2.), saját kezű feljegyzés (csak másolatban maradt fenn, uo.), illetve első jelentés („Kátai György” fn. ügynök jelentése, 1960. aug. 15. uo.)

188 Hasonlóképpen emlékezett „Kátaira” Antall József unokahúga, Héjj Edit és Jeszenszky Géza is 2003. júniusi beszélgetésünk során.

Nyilván zavarta a magabiztosság az apa politikai védernyője oltalmában – ami viszont adott esetben őt aligha védené meg.¹⁸⁹

Lehetséges, hogy a beszervezők Aranytól többet tudtak Kiss ötvenhatos dolgairól, mint Egritől, hiszen egy gimnáziumban tanítottak, s később Kiss a barátjaként említette őt. De *bizonyosan* csak az Országos Levéltárban történeteket ismerték, meg azt, hogy Kiss és Antall sok időt töltöttek akkor együtt. Kállai Lili és kollégája, Papp Imre százados valószínűleg ennél is nagyobb figyelemmel tanulmányozta a Kiss szorongásáról és félelméről szóló jelentéseket. Hogy négy évvel az eseményeket követően, két (igaz, részleges) amnesztia után még mindig elváltoztatott külsővel él (fekete szemüveg, bajusz, szakáll), azt sejtette, hogy ezen a ponton sebezhető lesz. Tudtak Kiss tudományos ambícióiról, törekvéséről, hogy a középiskolai tanárságnál többre vigye, s feltételezhatték, hogy a titokkal terhes „múltat” az előbbre jutás akadályának látja. Okoskodhattak úgy, hogy ezt a múltat kész lesz feláldozni, megtagadni annak érdekében, hogy kielégítse hétköznapi és tudományos karriervágyát.

Kiss György beszervezését 1960. júliusi vidéki tartózkodására akarták időzíteni, amikor iskolája tanulóival Tolna megyébe ment kukoricacímerező (építő-) táborba.¹⁹⁰ Ezt a kissé kalandos és kockázatos eshetőséget (valami ürüggyel el kellett volna távolítani a táborból, ahonnan kollégái értesíthették volna családját) később elvetették, és jóval beváltabb, klasszikus módszerhez folyamodtak. Hazaérkezése után, július utolsó napjaiban tartalékos katonai szolgálatra hívták be Pétervásárára, egy légvédelmi-légoltalmi kiképző alakulathoz. Innen augusztus 4-én a közeli Egerbe vitték, ahol a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának munkatársai önvallomást íratnak vele, és kétnapos kihallgatásnak vetették alá. A második napon aláírta kihallgatási jegyzőkönyvét, s feltehetően saját kezűleg papírra vetette beszerzési és titoktartási nyilatkozatát is (ezek nem maradtak fenn). A beszervezést Papp Imre százados végezte.¹⁹¹

189 „Egri Gyula” jelentése, 1959. nov. 20. ÁBTL O-11386/2. 271–274.

190 „Egri Gyula” jelentése, 1960. jún. 24. Uo. 493–495. A jelentésen külön tartói megjegyzés tartalmazza a beszervezést.

191 „Kátai György” 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

Kiss Egerben készült önvallomása csak egy néhány héttel későbbi másolatban maradt fenn.¹⁹² Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a kihallgatások a forradalom idejére és a következő hónapokra összpontosítottak. Kiss már ekkor többet vallott, mint ami Egri jelentéseiből összeállítható volt – de csak valamivel. Írt arról, hogy november 4-én fegyvert fogott (igaz, csak pár órára), hogy egy darabig rejtegette Tar Pál pisztolyát, hogy Antallal együtt részt vett letartóztatottak családtagjainak segélyezésében, hogy a forradalom után Antall kapcsolatot tartott fenn nyugati újságírókkal.¹⁹³ Valószínű, hogy az önvallomás az általános jellegű „beijesztés” nyomán született, a kihallgatások során azonban nyomásgyakorlásra részletinformációkat is felhasználtak. Kiss például azt írta, hogy a levéltárba annak anyagát megmentendő mentek, a jegyzőkönyvben céljukat már abban jelölte meg, hogy az 1945 utáni vezetésre nézve kompromittáló iratokat akarták megóvni a megsemmisítéstől. Valamivel több nevet tartalmazott a „fehérségélyről”, a Kisgazdapárt 1956-os fegyveres őrsegéről, a november 4. utáni kibontakozási tervekről és a Tar Pállal való kapcsolattartásról szóló rész is. Az egész jegyzőkönyv középpontjában Antall József állt, rajta kívül bővebben Tar Pálról és Horváth Józsefről esett szó. A jegyzőkönyv zárórészében Kiss így fogalmazott: „Az eddig kifejtett tevékenységemet elítélem, és úgy értékelem, hogy helytelenül jártam el. Ebben közrejátszott egyszer társadalmi környezetem, másodsor főképpen az ellenforradalom időszakára vonatkoztatva politikai ingadozásaim.”

Kiss esetében a terhelő adatok, illetve saját beismerő vallomása volt a beszerzés alapja. Az 1960-as amnesztia után cselekményei a legrosszabb esetben sem vonhattak maguk után egy-két évnél több börtönt. A részletek, túl ezen, ismeretlenek. Ha rendelkezésre állna is Papp százados jelentése Kiss beszerzéséről, az előírások szerinti sémákba rendezett irat alapján nem tudnánk meg többet a személyes, átélt történetből. Források híján viszont az utólagos interpretációban a naiv pszichologizálás veszélye kísért: az elemző a feltételezett normális viselkedés sémáiban gondolkodik (meg-

192 [Kiss György:] Vallomás az ellenforradalomról és az utána lejátszódott eseményekről. Másolat, 1960. szept. 27. ÁBTL O-11386/2. 519–528.

193 [Kiss György] kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. aug. 5. Uo. 453–460.

próbálja elképzelni, hogy ő maga mit tenne hasonló helyzetben).¹⁹⁴ Egyes különleges körülmények ismerete sem segít. A nagyszámú visszaemlékezésből valószínűsíthető, hogy értelmiségi körökben a forradalom után beszédtema volt a szervezés eshetősége. Jelentésekből ismert, hogy Antallék kiváltképp sokat beszéltek erről, Kiss társaságában akadtak olyanok, akik a kihallgatás szituációját személyesen is átélték. Felkészülhettek tehát – több mint valószínű, hogy ő is készült, nyilván azzal a céllal, hogy elkerülje az ügynök „tudathasadásos” és morálisan elfogadhatatlan pozícióját. *Ennek ellenére* történt, ami történt. De mi van, ha *nem ennek ellenére – hanem például éppen ezért?*

Egri jelentései szerint Kiss félt – de Egritől tartói azt várták, hogy Kiss félelmeiről jelentsen. A jelentésekben szerepel a félelem oka – mégis, túl egyszerű lenne annyit mondani: félt, ezért vállalta, ezért írta alá. *Kátai* első jelentései, más ügynökökkel történt ellenőrzése, az ezekhez fűzött tartó-tiszti megjegyzések egyöntetűen a szervezés „normalitását” tanúsították. Kállai és Papp százados nagyon meg volt elégedve *Kátai* odaadásával, első jelentései alaposágával. „*Kátai* fedőnevű ügynök a Papp Imre r[endőr] sz[áza]d[o]s. elvtárs által kiadott feladatát jól hajtotta végre, mivel felkereste Antallt, és olyan magatartást tanúsított, és olyan hangnemben beszélt vele, mint szervezése előtt szokott. A magatartásában nem vehető észre változás. Eddigi viselkedéséből úgy látszik, hogy a hozzánk való viszonya őszinte. Ha a továbbiakban is ilyen magatartást fog tanúsítani, akkor egy jó ügynök lesz belőle” – jegyezte fel Kállai Lili Egri jelentésére, aki – tudtán kívül – *Kátait* ellenőrizte.¹⁹⁵ Pedig éppenséggel az ellenkezőjére is gyanakodhatott volna. *Kátai* még szervezése előtt levelet írt Pétervásáráról Antallnak, kérvén, szerezzon neki orvosi igazolást a szolgálat alóli felmentéséhez. A K-(levél)ellenőrzés nem hozta ki a levelet, ő pedig nem jelentette – vagy is megpróbált konspirálni tartói előtt. (Pedig nemsokára pontosan ezt a feladatot kapta Papp századostól: kérje meg Antallt, intézze el leszerelését.¹⁹⁶) Szabadsága alatt pedig – két héttel szervezése után – elmondta Antallnak: egy belügyi alakulatnál szolgál, a falu lakossága csak „kékávósoknak” hívja

194 Erről lásd Lackó Mihály (2001), különösen 27–66.

195 „Egri Gyula” jelentése, 1960. aug. 26. ÁBTL O-11386/2. 531.

196 „Egri Gyula” jelentése, 1960. aug. 10. Uo. 461–462.

őket. Azt is hozzátette, hogy „mivel különleges alakulatról van szó, esetleg *megkaparják a múltját, és előszednek valami levéltári dolgot*”.¹⁹⁷ Mintha csak rá akarta volna irányítani a figyelmet arra, ami vele történt, hogy „vall-hasson”, ezúttal barátainak. Azok nem fogtak gyanút. Gondolhatnánk naivan, hogy így „kért segítséget”, keresett feloldást. Vagy éppen a *játékokat, az újonnan konstruált uralmi viszony játékkát élvezte ki*: most ő tud mindent, és megfigyeltje semmit.

Kátainak arra nem volt szüksége – mint kezdő ügynököknek gyakorlata –, hogy „elmélyítse kapcsolatát” Antall-lal. Másfél évtizede ismerték egymást, gyakorlatilag együtt, egymás közelében nőttek fel, szinte mindent tudtak egymásról. 1960 szeptemberében azért Kátainak is kellett összefoglaló jelentéseket írnia kettejük kapcsolatáról, most már ügynöki jelentések formájában, kiegészítve, „átgondolva” a beszerzés során felvett vallomásokot. Hasonló összefoglaló jelentéseket, állambiztonsági szempontból készült „jellemzéseket” írtak vele tanár kollégáiról, feljegyzéseket azokról, akik vallomásaiban, első jelentéseiben felbukkantak.¹⁹⁸ Kátai tartója az első másfél évben beszervezője, Papp Imre százados, a BRFK Politikai Nyomozó Osztály belsőreakció-elhárító alosztályának vezetőhelyettese volt, őt K. Nagy Imre főhadnagy váltotta, s időnként Csonka István őrnagy csoportvezetővel is találkozott.

Kátai az első években tartói meglegedésére dolgozott, átlagosan kéthetente adott négy-hat oldalnyi jelentést, többnyire Antallról (néha másokról is, volt eset, hogy ugyanaznapra három-négy irományt is készített). Ebben az időben nem csupán baráti együttlétek, látogatások, séták során találkoztak, hanem együtt tanultak angolul az Antall-lakásban egy valamikori kollégájuktól. A beszerzését követő napokban Kátai a később megszokottnál jóval részletesebb jelentést adott Tar Pál menyasszonyának néhány napos budapesti látogatásáról.¹⁹⁹ Papp századosék gyorsan levonták a következtetést: az új ügynököt be lehet építeni Tar és Antall közé, sőt akár

197 „Egri Gyula” jelentése, 1960. aug. 26. Uo. 529. Kiemelés – R. M. J.

198 „Kátai György” 1960. aug.–1962. dec. között született jelentéseit 434 lapnyi terjedelmű munkadossziéja tartalmazza (ÁBTL M-18729.). Antallról szóló jelentései megtalálhatók az „Árvai”-dossziékban is, ÁBTL O-11386/2-3.

199 „Kátai György” jelentése, 1960. szept. 12. ÁBTL O-11386/2. 510–515.

„operatív kombinációba” lehet kezdeni vele. Már 1960 novemberében új foglalkoztatási tervet készítettek számára, amelynek középpontjában Tar Pál állt. Tart előbb Magyarország elleni hírszerzéssel gyanúsították, majd ellenkezőleg: fontolóra vették beszervezését a *magyar hírszerzés* hálózatába. Kátai ebben az esetben az olyan személyes kapcsolat szerepét játszotta (volna), akin keresztül Tar „tanulmányozásához” gyűjthetnek adatokat.²⁰⁰ „Ellenséges kapcsolatai feltérképezése” során harmincöt-negyven személyről írt tíz-tizenöt soros jellemzést. Antallról összesen mintegy száz jelentése ismert, de ennél biztosan jóval többet készített. A hetvenes-nyolcvanas évek iratai olyan töredékesek, hogy még a becslésnek sincs értelme.

Kihallgatásai során Kátai felmérhette: Antallról meglehetősen sokat tudnak az állambiztonság emberei. Ez nemigen lephette meg. Antall szinte rögzítményesen mondogatta, hogy állandóan figyelik, követik minden lépését – sok mindenkire gyanakodott, csak a valóban rá állított figyelőkre alig. Ha Kátai nyugtalan volt (ezt nem tudjuk), Antall-lal kapcsolatban azzal nyugtathatta magát, hogy aligha jelenthet róla olyat, amit más úton meg ne tudnának. De a tanár kollégákról készített jellemzések – megannyi kis feljelentés – egyértelműen a hálózati identitás megszilárdulásáról árulkodnak. E többnyire látókörön kívül eső embereket a hatóság nem tudta más módon ellenőrizni. Ennyi „ellenséges” ismerőst, ilyen részletes adatokkal nem lett volna kötelező szállítani, e hálózati „Sturm und Drang” korszakában azonban Kátai láthatóan teljesíteni akart. Mindenre figyelt, részletes jelentéseket adott Antall-lal folytatott beszélgetéseiről, Tarnak írott és tőle kapott leveleiről, közreműködött üzenetek és levelek Nyugatra csempészésében (miközben az erre vállalkozó civileknek gyakorlatilag csapdát állított). Készséges és leleményes volt. Maga is kezdeményezett, készített terveket, szélesítette a hatósági „látókört”. Nem válogatott: lehetett szó szomszédról (aki állítólag fegyvert rejtegetett),²⁰¹ egy asszonyról, akinek udvarolni kell (mert edző férje levelet csempész Nyugatra), a gimnáziumi olasztanárokról (akik többnyire volt bencés diákok, olasz kapcsolatokkal),²⁰² a Gyermeklélektani Intézetről

200 Tar Pál dossziéja, ÁBTL O-8-092/1.

201 „Kátai György” jelentése, 1960 szept. 21. ÁBTL M-18729.

202 „Kátai György” jelentése, 1961. dec. 20. Uo. 288. (Egy tanár kollégával kapcsolatban fejtette ki, hogy az olasztanárok külön kasztot alkotnak. Csonka őrnagy meg is jegyezte,

vagy a Piarista Gimnáziumról, ahová tudományos kutatás ürügyén kívánt beépülni. Jelentéseinek számos pontja, félmondata, megfogalmazása árulkodik arról, hogy szerepjátékai során nagyon tudatosan viselkedett, s fontosnak tartotta, hogy erről tartói is tudjanak. Antall sorsának alakulása döntően nem Kátai jelentésein múlott, ezt tudhatta, vagy legalábbis átlathatta magát ezzel. Tar Pál Párizsban élt, távol, a magyar állambiztonság hatókörén kívül, legfeljebb a hálózat legtávolabbi szálai érinthették. De a feljelentettek legalább harmadát nyilvántartásba vették, óriási többségüket egyedül Kátai jelzései nyomán. Ha külön adatgyűjtést nem rendeltek is el róluk, a Kátaitól származó adatokat bármikor „mozgósíthatták”, felhasználhatták. Hogy az illetők milyen nyílt vagy rejtett hátrányt szenvedtek – egyelőre felmérhetetlen.

Tar Pál tanulmányozását 1961 után beszüntették, és beszerzésének tervét láthatóan ejtették. 1961 tavaszán lezárták az „Árvai”-dossziét is, és Antall „szervezkedéséről” jó ideig nem esett szó.²⁰³ A hatóság alapvetően „csak” arra volt kíváncsi, mit gondol, mit tesz (mit nem tesz) Antall. Offenzív, beavatkozó attitűdről defenzív, felügyelő, ellenőrző, esetleg befolyásoló magatartásra váltottak – s erre Kátai adekvát médium volt. Számára indifferens emberekről ugyanis láthatólag gátlás nélkül jelentett mindent, Antallt viszont mintha „kímélte” volna. Aprólékosan tudósított egzisztenciális útkereséséről a hatvanas évek elején és közepén, részletesen beszámolt a hazai és nemzetközi politikai események antalli recepciójáról.

A beilleszkedés mellett a hatvanas években Kátai jelentéseinek fő témája a karrier volt. Az előrejutás, a magasabb, a jó kereset iránti vágy, a külföldi munka- és álláslehetőségek, az utazás őt magát is módfelett foglalkoztatta. Sőt talán ez foglalkoztatta leginkább. Saját integrációja és emelkedése szempontjából valószínűleg az állambiztonsággal való titkos együttműködést vélte a legjobb stratégiának. Az első sikerek után be is nyújtotta a számlát. Már 1960 novemberében rendkívüli találkozón kérte: nyújtson segítséget neki ahhoz, hogy megszerezze a TIT pedagógiai–lélektani

hogy erre „majd rá kell épülni”. „Kátai” még tervet is kidolgozott arra, hogyan lehetne „megközelíteni” az olasztanárokat; ennek középpontjában ő állt, aki fordításokat adna nekik.)

203 Uo. és ÁBTL O-11386/3. 197–202.

szakosztályának országos titkári állását. Bár az ajánlat a pártapparátusból érkezett, probléma azért így is akadt: a szakmának más jelöltjei is voltak, Kátai pedig nem volt eléggé ismert. Az indoklás, melyet Kátai Papp századosnak írt, rendkívül tanulságos, mert azt mutatja, hogy néhány hónap elegendő ahhoz, hogy valaki a hálózati szereppel azonosuljon: „Az állás számomra előnyös munka és fizetési szempontból, tudományos ambícióim szempontjából is. Ezenkívül országos ellenőrzési szerepet biztosít, sok emberrel, sőt vezető ideológusokkal is biztosítja a kapcsolatot, és külföldi tanulmányutat is lehetővé tenne. Nem egy eldugott rákospalotai gimnáziumból ad lehetőséget a tájékoztatásra.”²⁰⁴ A hatóság azonban Kátaitól is sokat kért, de neki is keveset adott. Papp százados úgy vélekedett, hogy ha Kátai saját erőből megszerzi az állást, az jó, „arra azonban nincs lehetőség, hogy a lebukás nélkül mi intézzük el azt az állást”. Kátai szívósan próbálkozott utazással, UNESCO-ösztöndíjjal, mellékállásokkal, országos jelentőségű kutatóintézetben való elhelyezkedéssel²⁰⁵ – de az állambiztonság nem intézett el neki semmit. Bár már 1960 novemberében szóba került külföldre utaztatása (igaz, csak az NDK-ba), arra is csupán 1963-ban került sor,²⁰⁶ Nyugatra pedig – turistaútlevelel, Párizsba – csak 1966-ban sikerült kijutnia.

Kátait képességeihez képest jelentős, talán túlzott ambíciók feszítették,²⁰⁷ s úgy vélte, származása és ötvenhatos múltja gátolja az előrelépésben. A pedagógia mellett a pszichológia érdekelte, de jelentéseiben a tudo-

204 „Kátai György” jelentése, 1960. nov. 14. ÁBTL M-18729. 76.

205 1968-ban „Kátai” egyik jelentésének értékelésében a következő olvasható: „Az ügynök szóban elmondta, [...] hogy a Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó és az ENSZ által patronált Vezetőképző Iskola szervezés alatt áll. Felhívta figyelmünket erre az intézményre, mivel várhatóan itt jelentős hazai és külföldi közigazdászok, pszichológusok fognak dolgozni, illetve előadásokat tartani. [...] Az ügynök javasolta, hogy szükség esetén fél állásban elhelyezkedne a fenti objektumban.” („Kovács Jenő” jelentése, 1968. jan. 20. ÁBTL M-30561. 236.) E javaslatot az állambiztonság előbb pártolón fogadta, majd eltanácsolta tőle „Kátait” – de ettől kezdve egy ideig igényt tartott az „objektumra” vonatkozó többletmunkájára...

206 Tar (2003) 46.

207 Bár a hetvenes évek elejétől kutatói állásban dolgozott, csak 1990-ben nyerte el a kandidátusi fokozatot.

mányos teljesítmény kizárólag egzisztenciális emeltyűként jelent meg. Akár csak megfigyeltje esetében: „szakemberre” válni Kátainak is azt jelentette, amit Antallnak, legalábbis kettejük diskurzusairól készített leírásai szerint. Nélkülözhetetlenné válni, a kedvezőtlen körülmények és a politikai diszkrimináció ellenére. Olyan állásba jutni, ahol a rendszerrel való azonosulást nem kell állandóan nyilvánosan bizonygatni. Legalább alsóbb szintű vezetői pozíciót szerezni, ahol kevésbé kiszolgáltatott a legalsó szintű bürokratikus hatalom kis parancsnokainak. Kátai esetében ez a pont 1963 elején érkezett el, amikor a szentendrei katonai főiskola pedagógiai tanszékére került oktatónak, majd innen 1964-ben az Egyesült Izzóhoz üzemi pszichológusnak. 1968-tól a Magyar Hajó- és Darugyárban folytatta, aztán minisztériumi, ipari kutatóintézetekben tevékenykedett, már mint tudományos kutató. 1973-tól a Budapesti Műszaki Egyetemen folytatta tudományos munkáját, most már egyetemi oktatói gyakorlattal kiegészítve. Különös jelentőségű innováció, tudományos eredmény nem fűződött a nevéhez, inkább tudományága történetével, bibliográfiák összeállításával, tudomány-szervezéssel foglalkozott.

Amikor Kátai a katonai főiskolára került, a BRFK politikai nyomozói átadták a katonai elhárításnak.²⁰⁸ Itteni munkájáról csak egy 1964 szeptemberében, távozásakor kelt jelentés ad némi felvilágosítást, melyben még korábbi tartóitól kapott feladatairól jelentett. A főiskola pedagógiai „tagozata” személyi állományának külföldi kapcsolataival foglalkozott, illetve a katonai titoktartás esetleges megsértésére figyelt – a szentendrei HÉV-vonalon. Emellett valószínűleg folyamatosan jelentett Antallról is. 1964 őszén nem a BRFK-hoz került vissza, hanem a Belügyminisztérium III/III. csoportfőnökségének 4. (kulturális területen folyó elhárítással foglalkozó) osztályához.²⁰⁹ Nekik dolgozott 1969 decemberéig, amikor munkadossziéját lezárták.

208 „Kátai György” jelentése, 1962. nov. 22. ÁBTL M-19729. 408. és 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2. Eszerint 1963. január 10-én vette át a BM III/IV. csoportfőnökség 2. osztálya, amely a HM központi szerveinél, illetve az ezeknek alárendelt intézményeknél és csapatoknál végzett elhárítást. Innen 1964. október 27-én került át a BM III/III. csoportfőnökség hálózatához. A III/IV-nél végzett tevékenységét dokumentáló M-22264. számú ügynöki munkadosszié az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint nem található.

209 „Kátai György” jelentése, 1964. szept. 11. ÁBTL M-30561. 7–9.

Ebbe háromszázhuszonhat oldalnyi jelentés került, vagyis több mint öt év alatt jóval kevesebb, mint az előzőbe, amelybe nem egészen két és fél év alatt (1960 augusztusa és 1962 decembere között) több mint négyszázharminc oldalt „raktak le”.

Ügyekben Kátai már nem dolgozott, növekvő számú, jobbára humán, kisebb részben műszaki értelmiségi ismerőseinek hangulatáról számolt be aktuális politikai események kapcsán. Antall József továbbra is számos jelentésében szerepelt, de már távolról sem mindegyikben. Tar Pállal sem kellett már leveleznie, hiszen ő mind gyakrabban hazalátogatott. Kátai 1966. áprilisi párizsi útja során Tar vendége volt, beszélgetéseikről kimerítő beszámolót készített. Emellett „felderítette” az Information Ouvriers nevű kis szélsőbaloldali szervezet irodáját, s ott beszélt Nagy Balázssal, a Petőfi Kör 1956-ban emigrált titkárhelyettesével.²¹⁰ (Sajátságos módon a magyar állambiztonság ügynöke saját polgári nevén, Nagy viszont álnéven mutatkozott be...) Kátai mind több „operatív értékkel” nem bíró, hangulati jellegű jelentése maradt kézírásban, írása (amely szépnek sose volt mondható) mind olvashatatlanabbá vált.

1966 szeptemberében Kátait egyszerre csak „átkeresztelték” Kovács Jenőre, pedig akkor éppen sem tartótisztje (1964 óta igen gyakran cserélődtek), sem szervezeti besorolása nem változott. Lehetséges, hogy a beszerzéshez „alapot” szolgáltató ötvenhatos cselekményért Kiss György maximálisan hat évet kaphatott volna – vagyis a szabályok szerint újra kellett tárgyalni az együttműködést. Miután egyik fél sem látott okot a kapcsolat megszakítására, új keresztelőt tartottak. Jelentéseiben a hatvanas évek második felében mind több prominens értelmiségi neve bukkant fel, így Oltványi Ambrus irodalomtörténése és Tánczos Gáboré. Ahogy pszichológusként is mind ismertebb lett, kollégáiról, például Mérei Ferencről és Mérei barátairól is gyűjtött adatokat. 1967 nyarától célszemélye lett Kéri József (valamikor tanár kollégája, Sós Júlia férje) és mások. Többekkel mint Antall József barátja került ismeretségbe, akik ezért többnyire megbíztak Kátaiban.

1968. február 10-én Jávor Miklós alhadnagy jelentést íratott Kátáival összes kapcsolatáról, „szakmai csoportosításban”. A mintegy kilencven ne-

210 „Kátai György” jelentése, 1966. ápr. 25. Uo. 62–64.

vet tartalmazó jegyzék élén három „baráti kapcsolat, szakmán kívül” minősítésű személy állt, első helyen Antall József. A legnépesebb csoportot huszonhét pszichológus alkotta, de szerepelt nyolc filmes és televíziós szakember, tizenkét pedagógus, kilenc mérnök, továbbá történészek, pedagógiai kutatók, orvosok, újságírók, jogászok és közgazdászok is. Jávor feljegyzése szerint a névsort (amely „nem teljes, rákérdezéssel lesz kiegészítve”) az „ügynök foglalkoztatási tervének elkészítésénél” kívánták felhasználni.²¹¹ Ugyanebben a hónapban Kátai ismételten felajánlotta, hogy adatokat gyűjt Tánzos Gáborról, s utalt arra, hogy azért változtat munkahelyet (ekkor került a Magyar Hajó- és Darugyárba munkapszichológusként), mert addigi helyén nem tudott fejlődni, tudományos munkát végezni.

Az egzisztenciális válság a hálózati ember válságával járt együtt: az addigiakhoz képest is megritkultak jelentései. Tar Pál 1968. júliusi hazalátogatásáról egyetlen rövid oldalt írt, noha a párizsi diákmozgalmak éppenséggel elég beszédtemát szolgáltatottak. 1969 elején egyre több találkozója maradt el. Ha mégis megjelent, „feladatát megoldani még nem tudta”, „operatív értékű információt nem hozott”, és „jelentést sem készített”. Tartói ügy ítélte meg, hogy „komoly visszaesés” következett be munkájában, ezért vizsgálatot rendeltek el.²¹² Ennek eredménye nem ismert, Jávor alhadnagy mindenesetre a korábbi listán szereplő több személyről (többek között Oltványi Ambrusról és Pataki Ferencről) összefoglalókat íratott Kátaiival. Ez arra az eljárásra emlékeztet, amikor a hálózati emberrel „feltérképeztetik” ismerőseit, ami új feladatokat előlegez, „tippeket” ad a tartóknak. Azután más történt: Kátai György most már Kovács Jenő fedőnevű munkadossziéját a szokásos összefoglaló (az iratcsomóban található dokumentumok általános leírása, az irattározás oka) nélkül, 1969. december 5-én lezárták, és pár nappal később irattárba helyezték.²¹³ A nyilvántartó kartonon az irattárba helyezésről szóló bejegyzés mellett ez a megjegyzés áll: „családi körülm[ényeiben] tört[ént] változás”. Kátai György az öt ebben az időben ismerők utólagos visszaemlékezései szerint ekkortájt súlyos magánéleti kri-

211 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. febr. 10. ÁBTL M-30561. 245–246.

212 Jávor Miklós rendőr hadnagy jelentése, 1969. febr. 4. Uo. 282.

213 Uo. 326. p. és „Kátai György” 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

zisen ment át, házassága megromlott, öngyilkosságot kísérelt meg.²¹⁴ A hálózati ember szerepével való szakítás ebben a helyzetben mindkét fél részéről érthető lett volna.

Mégsem így történt. Kátai hálózati (beszervezési) dossziéját 1970. augusztus 21-én visszavette a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya, ahol új tartója egy Pollacsek nevű őrnagy lett. Kátait nem egyszerűen reaktiválta az a szervezeti egység, amelynél 1960 augusztusában hálózati „karrierjét” megkezdte. Némi „pihentetés”, a kapcsolat időszakos szüneteltetése után elő is léptették: *titkos megbízottként* egyszersemind *titkos állományú* hálózati személy lett. Ez két dolgot jelentett: már nem nyomásra, terhelő adatoktól megszarolva, hanem önként folytatta, s olyan fontosnak tartották, hogy létezéséről még a rendszeren belül is csupán néhányan tudhattak. Többé-egyetlen dossziéját sem irattározták, a nyilvántartás szerint Kátai a rendszerváltáskor még aktív volt. Jelentéseinek fő tárgya Antall József maradt, s vélhetően ugyanúgy, a maga mérsékelt, kímélő módján tudósított róla. Jelentései a hetvenes évekből ráérős beszélgetéseket ábrázolnak Antall hivatali szobájában, érettségi találkozót,²¹⁵ politizálgatást a Tar Pállal hármásban elköltött vacsora közben.²¹⁶

Kátai eddigre egyetemi oktatóként egészen a docentúráig vitte, a nyolcvanas években mind több publikáció, könyv szerzője, szerkesztője, tudományos társaságok tisztségviselője, külföldi pszichológiai folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja volt. Nem sokat változott, annál többet a környezet, amelyben jelentéseit írogatta. A hetvenes évek végén megjelentek a politikai ellenzékiek. 1981-ben újra megnyitották Antall F-dossziéját, amelynek Kátai lett a fő beszállítója. A BM III/III. megkérte a BRFK-t, hogy titkos megbízottjuk dolgozzon át nekik, s instrukcióik jelezték, miről szeretnének többet tudni – vagyis *mi hiányzott* addig Kátai Antallról szóló jelentéseiből: „ne csak nevezett politikai nézeteiről, hanem családi életéről, esetleges problémáiról, egyéb női kapcsolatokról, munkahelyi légkörről, munkatár-

214 Jeszenszky Géza, illetve Hanák Gábor közlései 2003 júniusában, illetve 2004 júliusában folytatott beszélgetéseinkben.

215 Kivonat 1975. jún. 26. ÁBTL O-14820/2a. 92–93. Lásd a *Bevezetést*ben.

216 BRFK 87. sz. napi operatív információs jelentés, 1979. máj. 30. ÁBTL 2. 7. 1.; BRFK 105. sz. napi operatív információs jelentés, 1979. júl. 10., uo.

saihoz való viszonyáról, egzisztenciális gondjairól, utazási terveiről is informálódjon. [...] kísérelje meg felderíteni dr. Antall kapcsolatait a belső ellenzéki körökhöz.”²¹⁷ De Kátai e dossziében fennmaradt jelentései meg a későbbiekből származó, különféle napi jelentésekben²¹⁸ fennmaradt töredékek arra mutatnak, hogy ugyanúgy próbálta folytatni, mint korábban. Nincs jele annak, hogy többről, másról akart volna szólni, mint Antall és barátai politikai nézeteiről. A nyolcvanas években ennek is más volt a tétje, más volt az akusztikája, mint a hatvanasokban–hetvenesekben.

Kátai Antall árnyékában ballagott egészen 1989-ig. Ott ült mellette 1988-ban a Jurta Színházban, a Magyar Demokrata Fórum második rendezvényén, a városmajori templomban a Piarista Diákszövetség alakuló ülésén, hallgatta, ahogy Tar Pál és O’sváth György „egy komoly ellenzéki párt” megalakítására akarják rábeszélni 1989 áprilisában, utolsó azonosítható jelentése 1989 júliusának végéről való, Antall párizsi és brüsszeli útjáról, ahová még egy orvostörténeti konferencia résztvevőjeként érkezett, de már tárgyalt az Európa Parlament kereszténydemokrata frakciójának prominenseivel.²¹⁹

1989–90 fordulóján a „Dunagate” néven elhíresült botrány az állambiztonság részleges átalakítását eredményezte.²²⁰ Az iratok megsemmisülése és/vagy eltűnése után Kiss remélhette, hogy lelepleződés nélkül léphet ki a hálózati életútból. Végül – akár valamely listáról, akár Antall operatív irataiból – 1990-ben kiderült, hogy hálózati ember. Kiderült, de csupán egy szűk kör, elsősorban Antall József és legbelső bizalmasai, családtagjai számára.²²¹ A leleplezés sokként érthette Antallt. Hogy a két ember mit beszélt

217 „Kovács Jenő” foglalkoztatása, 1981. ápr. 16. Uo. 46.

218 A napi operatív információs jelentésekről lásd Müller (1999).

219 BRFK 55. sz. napi operatív információs jelentés, 1988. márc. 25., BRFK 98. sz. napi operatív információs jelentés, 1988. jún. 1., BRFK 148. sz. napi operatív információs jelentés, 1988. aug. 22., BRFK 87. sz. napi operatív információs jelentés, 1989. máj. 26., BRFK 130. sz. napi operatív információs jelentés, 1989. júl. 28. stb., valamennyit lásd ÁBTL 2. 7. 1.

220 Erről lásd Révész B. (2003, 2006).

221 Tar (2003) 18. és Hanák Gábor közlése szerint Antall a Németh Miklós-féle listából, illetve a Némethtől kapott megfigyelési anyagból tudta meg, hogy „Kátai” hálózati ember. Csapody Miklós közlése szerint Boross Péter juttatta el Antallhoz a megfigyelési anyagot.

egymással, nem tudjuk. Bizonyosnak tűnik, hogy Antall megbocsátott Kátainak, és nem sokkal a kormányalakítás után maga mellé vette őt a miniszterelnökségre, ahol a sajtó és a média ügyeiért felelt. Tar Pál visszaemlékezése szerint a hallgatást választotta: sohasem beszélt barátjával arról, amit megtudott róla. Kátai magas beosztásában alig tevékenykedhetett, az ügyeket jószérével át sem vehette, mert már 1990 őszén szívinfarktust kapott. Egy vélemény szerint „abba betegedett bele, hogy Antall megbocsátott neki”.²²² Hamarosan visszatért az egyetemre, de mindvégig közel maradt Antallhoz, szerepet vállalt temetése szervezésében, és az emlékeztőrész első lépéseiben (például beszédei, írásai kiadásában) is.²²³

Vajon indokol-e harmincévnyi együttműködést egy beilleszkedési stratégia, a hatóság pressziója, gyávaság a döntő pillanatban, egy gyenge, félték ember súlyos kisebbségi komplexusa valamikori legjobb barátja árnyékában, a szeretet, a féltés és a bosszúvágy keveréke, vagy éppen az értékek, morális fogódzók teljes relativálódása?²²⁴ Meglehet, a jelentésekben minden magyarázat nyomai megtalálhatók, de nem biztos, hogy mindent megmagyaráznak. Kátai jelentései többnyire hangulati értékűek voltak. Fő célszemélye a hatvanas–hetvenes években politikai szempontból teljességgel inaktív volt. Ha azonban Kátai semmit sem ér, aligha nyúl utána a szolgálat 1970-ben. „Leghasznosabb” abban az időszakban lehetett, amelyikről a legkevesebbet tudjuk: 1988–89-ben, amikor Antall valóban politikai szereplővé vált. A Kátai-jelentések egy a semmiből viharos gyorsasággal kulcsszereplővé váló ember politikai gondolkodástörténetének megismerése és megértése szempontjából valóságos gyöngyszemékké válhattak. Persze, ha egyáltalán elolvasta, újraolvasta őket bárki is.

Kátai György maga volt a szervek onnipotenciájának élő bizonyítéka, amelyek azt hitték, hogy ahol valakit arra kényszeríthetnek, hogy legbenső barátjáról évtizedeken át jelentsen, ott tényleg mindent megtehetnek. Ez nem fedte a valóságot, mert amit Kátai tett, nem volt kötelező, nem mindenki engedett a hasonló kényszereknek. Ő mindenesetre meggyőződéseit,

222 Hanák Gábor megfogalmazása.

223 Antallról visszaemlékezést is írt *Diákkori emlékek* címmel, in Rózsa (1996) 69–77.

224 Lásd ehhez Gorkij (1969); Csepeli (2000).

ha voltak, mentségeit, ha talált ilyeneket, magyarázatait, melyeket bizonyára naprakészen tartott, magával vitte a sírba.

RENDŐRNYOMOZÓK

Antallék körül húszegynéhány hálózati személy (ügynök) tevékenykedett – a jelentéseiket vevő, olvasó, értékelő, ügyeikben intézkedő hivatásos állambiztonsági tisztek (rendőrnyomozók) száma ennél jóval több, száz fő körüli. A hálózat mozgatói és fogaskerekei túlságosan sokan vannak ahhoz, hogysem kísérletet tehetnék mindannyiuk vagy akár többségük (többnyire a hálózati életúttal azonos) életútjának felvázolására. Még azt a szempontot sem volt könnyű megtalálni, amelynek alapján végül az alábbi csoportot kiválasztottam. A szervezet logikája mindenekelőtt a parancsnokokat sorolta volna előre – de hol húzódik a gazdagon tagolt katonai szervezetben az a szint, amely pontosan megjelöli a helyet, ahol Antallék sorsa *el-döntetett*? Ha nem is gyakran, de előfordult, hogy róluk szóló szövegek eljutottak az állambiztonsági szervezet legfelsőbb parancsnokának asztalára, egy-két esetben még a belügyminiszterére is. Ezek az emberek döntéseket hoztak – Antallék esetében arról döntöttek, hogy nem tesznek velük semmit –, de e legelső szintű döntések leginkább a hálózati tevékenység során lejjebb keletkezett intenciók ellenére születtek, más, politikai akaratok eredményeképpen. Értelmesebbnek látszott kiválasztani azokat az embereket, akik a kommunikációs lánc másik, „alsó” vége táján tevékenykedtek: akik megrendelték a vizsgálódásunk középpontjában álló szövegeket, sőt joggal nevezhetők e textusok társszerzőinek. A kollektív szerző (maga a hálózat) sajátos demiurgoszait próbáltam tehát kiválasztani. Azokat, akikhez a hálózat alapinformációi befutottak, akik elsőnek olvasták, végső formába öntötték, értékelték, rendszereztek, továbbküldték vagy dossziéba, irattárakba süllyesztették a jelentéseket. Olyanokat, akiknek a legtöbb szöveghez a legtöbb közül volt, s néha a szó szoros, de többnyire átvitt értelmében Antallék „testközelében” voltak. Ez máris leszűkítette a vizsgálandók körét a legfontosabb és legtermékenyebb elsődleges „szerzők” tartóira, illetve azokra, akik a részlegek közvetlen vezetőiként elsőnek reagáltak a kollektív művek véglegesített változataira. Így maradt fenn a rostán öt tiszt, akik ráadásul viszonylag hosszabb időn keresztül álltak effajta „közelségben”

Antallékkal abban az időszakban, amikor az ellenük folytatott nyomozások a legtöbb szöveget produkálták.

Bodrogi László (1929–2007) Hódmezővásárhelyen született, apja asztalossegéd volt, ő maga négy polgárit végzett, majd kőművesnek tanult, 1947-ben lett segéd.²²⁵ 1945-ben, tizenhat évesen lépett be az MKP-ba, hamar alapfokú pártiskolára, 1949-ben pedig, immár kiemelt káderként, két-éves pártfőiskolára küldték. Ennek elvégzése után, 1951 nyarán, az MDP Szervező Bizottságának határozata alapján került az Államvédelmi Hatósághoz, ahol az ÁVH (1953-tól a BM) pártbizottságának munkatársaként – vagyis nem klasszikus állambiztonsági területen – dolgozott. Ennek ellenére kezdettől századosi, 1954-től őrnagyi rendfokozatot viselt. 1956 tavaszán „magatartási hibák miatt” leváltották, és bár a pártbizottság tagja maradt, a BM IV. (belsőreakció-elhárítási) osztályára vezényelték. Bodrogi életpályáját tehát sajtószerű módon egy büntetés térítette a pártmunkától az államvédelmi operatív tevékenység irányába. Nincs kizárva, hogy e hibái – azon a tavaszon – összefüggésben álltak az államvédelem személyi állományának politikai és „morális” elbizonytalanodásával. Erről azonban nem tudunk semmi biztosat.

Bodrogi őrnagy 1956 őszén éppen a BM mátrafüredi üdülőjében tartózkodott. A budapesti hírek hatására őrséget szerveztek, ami azonban nem működött túl hatékonyan, mert október 31-én a gyöngyösi forradalmárok elfoglalták az épületet, és pár órára az egész társaságot „szobafogságba” helyezték (a kifejezést Bodrogi használta önéletrajzában). Ahogy az őrség, a fogság sem tűnik komolynak, mert Bodrogi két társával hamarosan útnak indult – gyalog – Budapestre. „Illegálisba vonult”, majd november 7-én jelentkezett szolgálatra a BM József Attila utcai épületében – ettől kezdve operatív tisztként dolgozott. Bodroginak tehát nem kellett kitérőt tennie a karhatalomba, mint annyi más (többnyire alacsonyabb rangú és beosztású) államvédelmi tisztnek. Felesége és bátyja egyaránt a Belügyminisztérium alkalmazásában állt.

A szolgálat újjászervezésének időszakában Bodrogi a BM Politikai Nyomozó Főosztály 5. (belsőreakció-elhárító) osztályára került. Egy ideig tagja

225 Bodrogi László személyzeti fogyatéki anyaga, ÁBTL 2. 8. 1. 7608. A további adatok is innen valók.

volt Rajnai Sándor ezredes különleges csoportjának, amely az „ellenforradalom főbűnöseinek” ügyeit vizsgálta. Bodrogi – Csiki István őrnagy alárendeltségében – többek között Bibó István kihallgatója volt. De nem a döntő szakaszban, mert 1957 őszén egyéves operatív tiszti iskolára vezényelték a Szovjetunióba. Innen 1958 júniusában tért haza, amikor a vizsgálatok lezárultak, s küszöbön álltak a perek, elsőként a Nagy Imre-per. Bibó Istvánék augusztusi perén már valószínűleg ott ült a hallgatóság sorában. Iskolai jellemzése szerint Bodrogi Moszkvában jó szakmai és politikai előmenetelt mutatott, oroszul is elég jól beszélt, de beilleszkedési gondjai voltak: nemigen vett részt a kollektív munkában, fölényeskedő és tudálekos volt, nehezen tűrte a fegyelmi rendszabályokat.

1959-ben Bodrogi az 5. osztály a alosztályának vezetőhelyettese lett, a következő évben alezredessé léptették elő, majd 1961-től a b alosztály vezetőjévé nevezték ki. Ekkori minősítésében főnöke, Agócs István osztályvezető kiemelte magasabb politikai képzettségét, mélyebb marxista ismereteit, olvasottságát, jó beszédképességét, sőt előadói képességét. Ekkoriban még ritkaságszámba ment, hogy jogi egyetemi tanulmányokat folytatott. (Diplomát azonban valószínűleg nem szerzett, mert ennek személyi anyagában nincs nyoma.) Agócs utalt arra is, hogy Bodrogi már jól ismerte azt a „területet” ahová Moszkva után visszavezényelték: a volt koalíciós pártok vezetőinek körét, ahol azután „jelentős operatív jelzéseket vet fel”, „több eredményes beszervezést hajtott végre”. 1959 végén csoportja legfontosabb operatív területén „nagy feldolgozó munka indult be”, amelynek megszervezését jól oldotta meg. Agócs is említette Bodrogi magatartási problémáit, ám hozzátette: ezek „javultak”.

1966-ban államvizgát tett a Marxista–Leninista Esti Egyetem szakosítóján, s egy rövid ideig a III. Főcsoportfőnökség titkárságán dolgozott. A következő évben szakterületet váltott, és a kémelhárítás (III/II. csoportfőnökség) alosztályvezetője lett. Itt azután ismét végigjárta a hivatali számlélrárt. 1970-ben osztályvezető lett, 1974-ben, immár ezredesi rangban, a csoportfőnök helyettese, 1983-ban első helyettes, és a következő évben (ötvenöt évesen), a szolgálat felső korhatárának elérésével, nyugállományba vonult. Bár kapott egy sor kitüntetést (többek között – 1982-ben – a szovjet Vörös Csillag érdemrendet), számos komoly pénzjutalmat, és tiszteletbeli munkatársának fogadta a szovjet, a lengyel és a kubai testvérszerv is,

nyugdíjazásakor nem léptették elő tábornokká (pedig akkor már tíz éve ezredes volt), és nincs nyoma, hogy szolgálataira a továbbiakban igényt tartottak volna.

Bodrogi karrierje sok hasonlóságot mutat az ötvenes évek elején nagyon fiatalon az állmvédelembe kerülő tisztekével,²²⁶ de néhány ponton el is tér tőlük. Pályája kezdetén – pártmunkásként – nem vehetett részt koncepciók perében, vagyis a hatvanas évek elején ilyen múlt nem akadályozta előmenetelét. 1956-ot megúsza a (számára) ártalmatlan mátrai-gyöngyösi epizóddal, utána pedig gyorsan beállt a sorba, mellőzve a karhatalmi kitérőt. Dolgozott viszont a forradalom utáni politikai megtorlás első vonalában. Ennek enyhülő szakaszában célpontjaihoz és hálózati embereihez „politikusan” viszonyult, mint az egyszerűbb „csekisták”. Nemcsak kihallgatni, hanem beszélgetni is tudott, olyan emberekkel is, mint például idősb Antall József. Ehhez valószínűleg a testületi átlagot meghaladó műveltsége, képzettsége és intelligenciája teremtett alapot. A jelek szerint különbnek is tartotta magát kollégái zöménél, emiatt többször konfliktusba keveredett velük, és ellenségeket szerzett magának. Az Agócs-féle minősítés 1963-as kiegészítése szerint Bodrogi magatartási problémáinak rendezését „egyes elvtársak előítélete vagy szubjektív állásfoglalása” is akadályozta. Kivédte a támadásokat, és magasabb presztízsű területen is megvetette a lábát. Hálózati pályája nem(csak) klasszikus, ávóstól a rendőrnymozóig terjedő karrier, hanem jellegzetesen kádárista állambiztonsági életút: kevésbé markáns szerep 1956 előtt, kiszámítható, de érdemi előmenetel 1956 után, bizonyos szakszerűsödés, egyszerű elhárítói szerep mellett „politikus” mozzanatok. Nyugállományba vonulás alkalmából pedig Aranytőr és Szocialista Magyarorszáért Érdemrend, a vele járó mintegy egyhavi keresettel.

Agócs István (1929) születési helyéről és eredeti lakhelyéről, származásáról és iskoláztatásáról személyi fogyatéki anyag híján nincsenek ismereteink. Eddigi egyetlen életrajza²²⁷ szerint Szegeden lépett a rendőrség kötelékébe 1945-ben, vagyis tizenhat évesen. Előbb közrendőr volt, majd 1947-től az állambiztonságnál szolgált. Az ÁBTL Agócsra vonatkozó összeállítására szerint²²⁸ elvégezte az ÁVH Dzerzsinszkij Tisztképző Főiskoláját.

226 Tabajdi–Ungváry (2008) 80–96.

227 Uo. 128. A szerzők BM-állományparancsokból rekonstruálták Agócs karrierjét.

Tekintettel arra, hogy az intézmény 1951 őszén kezdte meg működését, Agócs István pedig 1953-ban már főhadnagyi rendfokozatot viselt, tanulmányait valószínűleg az első két tanév valamelyikében folytatta (az iskola egyéves volt).²²⁹

Agócs az ötvenes évek elején teljesített szolgálatot az ÁVH IV. (határőrizeti és karhatalmi) osztályán, 1953 nyarán, a BM-be való (vissza)olvasztás előtt az I. (hálózati) főosztályon. Valószínűleg már ekkor a belsőreakció-elhárító osztályon dolgozott, mert itt folytatta 1953 júliusa, az átszervezés után, az akkor BM IV. osztálynak nevezett szervezeti egységénél. 1955-ben már százados volt, és alosztályvezetőként írt alá egy idősb Antall Józsefről szóló terjedelmes összefoglalót, amely a személyi dossziéba került.²³⁰ 1956. november 15-én a BM II., Politikai Nyomozó Főosztálya 3. osztályán lett alosztályvezető (az ideiglenes szervezeti keretek között ez akkor a belső reakció elhárításával foglalkozhatott). Alig másfél évvel később, 1958 februárjában őrnaggyá léptették elő – ekkor már a II/5. (belsőreakció-elhárító) osztály a alosztályának vezetője volt. Ennek kötelékében dolgozott akkor Bodrogi őrnagy is, 1959-től Agócs helyetteseként. A következő évben a helyettest léptették elő alezredessé – előbb, mint Agócsot, a parancsnokát, majd 1961-ben Bodrogi a b alosztály vezetője lett, Agócs pedig maradt az a alosztályé. Agócs és Bodrogi 1958-tól három éven keresztül foglalkoztak a központban a volt kisgazda politikusok, így alkalomadtán Antallék ügyeivel. Agócs 1966-ig különféle alosztályok vezetője maradt: az átszervezés után két évig az egyházi elhárításé, azután az F-dossziésok felügyeletét ellátóé. 1966-ban lett a III/III-3. osztály vezetője, 1964-től már alezredesi rendfokozattal.

Eddig egyenletesen emelkedő karrierje a hetvenes évek közepén ismeretlen okból megtört, jóval alacsonyabb beosztásba került, a BRFK állambiztonsági szervének alosztályvezetői pozíciójába. A töréspont után újabb emelkedés következett: 1980-ban a budapesti belsőreakció-elhárító osztály vezetője lett, 1985-től pedig a fővárosi állambiztonság vezetője, a főkapitány.

228 Külön köszönetet mondok Orgoványi Istvánnak, amiért az összeállítást rendelkezésemre bocsátotta.

229 Az iskoláról lásd Kozáry (2000).

230 BM IV. oszt. Összefoglaló jelentés dr. Antall Józsefről, 1955. okt. 28. ÁBTIL O-14.820/2. 63–67.

tány állambiztonsági helyettese. Ezredesként ebből a beosztásból vonult nyugállományba 1988-ban, ám az újabb idők divatja szerint 1989-ig szerződéses tanácsadó maradt. Agócs életpályája tehát viszonylag simán ívelte át az Államvédelmi Hatóságtól a BM államvédelmi szervein át a kádári állambiztonságig terjedő szervezeti változásokat. Nincsen nyoma annak, hogy bármi hátrány érte volna 1956 vagy 1962 után. Karrierje valószínűleg valamilyen személyi konfliktus vagy más, személyes ok miatt tört meg, de a megtorpanás átmenetinek bizonyult. 1956-tól a rendszerváltásig vezető beosztásokat töltött be. Végig a belső reakció ellen „harcolt”. Szakterületén szerzett tekintélyét nem kizárólag hivatali előmenetele tanúsította: 1963-ban *A bomlasztás, leválasztás, elszigetelés, mint a realizálás módszerei* címmel írt hosszabb tanulmánya az állambiztonsági operatív munka tananyaga volt.

Bodrogi, de különösen Agócs tisztán állambiztonsági életpályát futott be, nagyon fiatalon, csaknem gyerekként kerültek a rendőrséghez 1945 után, és végig ott is maradtak. Kállai Lili (1913–85) gyermekevei az első világháborúra és a Horthy-korszakra estek.²³¹ Rákospalotai asztalosmester nyolcgyermekes családjába született, hét elemi elvégzése után kereskedősegéd lett. Későbbi állítása szerint 1927-ben, tizennégy évesen került a szakszervezeti, onnan Nezvál Ferenc és későbbi felesége, Farkas Teréz közvetítésével a kommunista ifjúsági mozgalomba (KIMSZ). Itt a féllegális mozgalmi tevékenységen (kirándulások, kórus stb.) kívül részt vett tüntetéseken és röplapterjesztéseken, sőt – megint csak saját elbeszélése szerint – egy budapesti katonai alakulat (!) KIMSZ-sejtjének összekötőjeként is tevékenykedett. 1959–61-ben, amikor az MSZMP úgynevezett Régi Párttagok Bizottsága felmérte a még életben lévő volt illegális káderállományt, Kállai aktivitását nem vonták kétségbe, de egykori társai csak 1929-re tették bekapcsolódását inkább a féllegális, semmint az illegális mozgalomba, s ettől az időponttól ismerték el (nem párt-, hanem csupán) KIMSZ-tagságát. Annak legfontosabb elemére (a katonai sejt) Kállain kívül senki sem emlékezett. Az ekkor már évek óta rendőrtisztként szolgáló Kállai azzal érvelt –

231 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 962. f. 2/Kállai Lili. (Régi Párttagok Bizottsága).

A további adatok innen valók. Kállai Lili BM fogyatéki anyaga nincs az ÁBTL gyűjteményében.

el kell ismerni, logikusan – hogy ha nem volt a KMP tagja, hogyan kerülhetett 1930 végén, párthatározat alapján a Szovjetunióba *pártfőiskolára*. Márpedig Kállai Lili ezt az egyéves kurzust teljesítette a moszkvai Nyugati Egyetemen 1931–32-ben. Nem küldték haza illegális munkára (hogy miért, nem indokolták), hanem a moszkvai golyócsapágy-gyárban helyezték el, ahol – egy gyorstalpaló elvégzését követően – esztergályosként dolgozott. De csak néhány évig, mivel 1937-ben elvégzett egy esti technikumot. Ekkor ugyanabban a gyárban üzemvezető lett, s ebben a beosztásban maradt egészen 1942-ig. Férjhez ment egy pártfőiskolai évfolyamtársához, egy leányuk született. Férje, Széll András – miután 1938-ban letartóztatták – ismeretlen körülmények között meghalt.

Kállai Lili tehát nem vált az illegális kommunista mozgalom káderévé, ahogy Moszkvában sem kamatoztatta politikai képzettségét. Túlélte viszont a tisztogatásokat (húsz évvel később egyik kérdőívében említést tett egy pártfegyelmiről, amelyet azonban utóbb „töröltek” – nagyon valószínű, hogy a fegyelmit még a Szovjetunióban kapta), pedig férje révén igencsak veszélyben lehetett. Nem lépett be az SZK(b)P-be, a Komintern Magyar Szekciójába fizetett tagdíjat. 1942-ben a háború vitte vissza a politikai munkába: öt éven keresztül hadifogolytáborokban „politikai megbízottként” dolgozott. Mivel az oroszoknál kívül más nyelvet nem beszélt, ezek csak magyar hadifoglyok táboraiban lehettek, ahol Kállai Lili agitátorként igyekezett rábírni honfitársait, hogy – amíg aktuális volt, fegyverrel, később már csak eszmeileg, a reménybeli visszatérés utáni időszakokra tekintve – forduljanak szembe a németekkel.²³²

1947. március elején hadnagyként szerelt le, a magyar párt kérésére hazatért, s átvette a Magyar–Szovjet Nyersolaj Rt. személyzeti vezetői posztját. Kállai ha nem is első, de másodvonalbeli káderként kezdte újra, s gyorsan feljebb is lépett: két év múlva Moszkvába került a magyar követség első titkárának. Innen azonban 1951-ben betegség miatt, saját kérésére „leszerelték” (Kállai nyugalmazott rendőr alezredes szóhasználata a hetvenes évek elejéről), és visszaküldték a Maszsolajhoz személyzetisnek. Mivel 1954-

232 Major Máté, akit 1945-ben az ukrániai Nyikolajevkában volt hadifogolytáborban, emlékiratában több helyen említi Kállait, lásd Major (2001) 74–97., 101–105.

ben határozat született a egyes vállalatok felszámolásáról, Kállai amúgy is alacsonyabb pozíciójának jelentősége tovább csökkent.

Önéletrajza szerint Kállai Lili 1956. október 24-től november 4-ig „fegyverben vett részt” a Partizánszövetségben (sic! – hogy miben, az a szövegből kimaradt), s másnap jelentkezett a BRFK állambiztonsági részlegénél. Az említett napon ez aligha volt lehetséges, tekintettel a szervek igencsak zilált állapotára. Orosz kapcsolatai és nyelvtudása inkább azt valószínűsítik, hogy az épületben elhelyezkedő KGB-részleg „munkáját” segítette. A belügyminiszter első helyettese 1956. november 15-i hatállyal valóban kinevezte előadónak rendőrnyszózó főhadnagy rendfokozattal. Szolgálati helyét azonban csak egy követező, 1957. február 15-i parancs határozta meg – ekkor már főelőadóként valóban a BRFK Politikai Nyomozó Osztályára osztották be, egyszersmind – háromhavi szolgálat után! – századossá léptették elő.²³³ Tíz éven keresztül operatív (később főoperatív) beosztott maradt, egészen 1968-ig, amikor „a szolgálat felső korhatárának elérésével” január 31-i hatállyal nyugdíjazták. Ekkor alezredesi rendfokozatot viselt, és a budapesti kémelhárítóknál dolgozott.²³⁴ Önéletrajza a nyugdíjazás okát betegségével magyarázta. Ettől kezdve haláláig a budapesti Újlipótváros egy viszonylag tágas öröklakásában élt (amit csak nyugdíjasként vásárolt meg) második férjével. Számos kitüntetés (Szocialista Hazáért – kétszer, Munkás-Paraszt Hatalomért stb.) okán kiemelt nyugdíjat kapott, amelybe lakbér-hozzájárulást is beépítettek, bár lakása saját tulajdonú volt. A BM nem tekintette saját halottjának, de katonai tiszteletadással búcsúztatták Farkasréten.

Kállai Lili illegális múltját saját igényeihez képest csak részlegesen ismerték el, nem vették a párt régi harcosainak úgynevezett külön nyilvántartásába, amit 1961-ben érezhető sértődöttséggel vett tudomásul. Ez a múlt (még így is) – a Szovjetunióban eltöltött több mint másfél évtizeddel együtt – a negyvenes évek közepétől igen komoly politikai-kapcsolati tőkét jelentett. Annak idején természetesen nem nélkülözte a kockázatokat sem – Kállait még Budapesten, a húszas évek végén elbocsátották állásából, férje

233 Az MNK BM I. helyettesének 0032. sz. parancsa a személyi állományra vonatkozólag, 1956. nov. 15. ÁBTL 2.8.1.; Az MNK BM I. helyettesének 89. sz. parancsa a személyi állományra vonatkozólag, 1957. febr. 15. Uo.

234 Az MNK BM 1326. sz. parancsa a személyi állományra vonatkozólag, 1967. dec. 15. Uo.

a sztálini terror áldozata lett. Ő túlélte, és a hatalmat átvevő kommunista káderállomány elitjének második-harmadik vonalából indult 1947-ben. Hamarosan azonban marginalizálódott (hiszen múltja többre predesztinálta volna, mint a vegyes vállalat személyzeti osztályvezetősege). A moszkvai nagykövetség az ötvenes évek elején inkább kádertemető volt (csak később vált kiemelt helyé). 1956 pályamódosítást jelent – ám korántsem biztos, hogy a látszat szerinti mértékűt. A hadifogolytáborokat az NKVD irányította (a politikai nevelés ugyan elvileg a Vörös Hadsereg agitprop részlegéhez tartozott),²³⁵ a Maszolaj személyzeti részlege pedig *ex officio* szoros kapcsolatot tartott a szovjet állambiztonsággal. Az állambiztonsági terület nem lehetett tehát teljesen ismeretlen Kállai Lili számára. Valószínűtlen, hogy 1956 novemberében a pártvezetés küldte volna az állambiztonsághoz – a BRFK szintjéig e korai időkben onnan nemigen „láttak le”. Sokkal inkább elképzelhető, hogy az olajipari vegyes vállalat elhúzódó felszámolása nyomán amúgy is ide szánták, de a forradalomig nem intézkedtek elhelyezéséről. (Ez újabb adalék lehet „fontosságához”...) A BRFK-n eltöltött tíz év alatt sem jutott sokkal előbbre – ugyanaz történt, mint az ötvenes években. Kállai Lili persze nő, mégpedig egyedülálló nő volt a káderek és/vagy állambiztonsági tisztek férfiközponti világában, ennek minden hátrányával. Odaadásával pedig aligha lehetett probléma. A budai gimnáziumok objektumának felelőse érezhető szenvedéllyel vetette magát ifjabb Antall József ügyére. Ő szervezte meg körülötte a hálózatot, Kerekes a saját műve (szinte gyermeke) volt, és csaknem ugyanez mondható Egrire is. Kállai a régi kommunista és a volt moszkvai emigráns zsigeri bizalmatlanságával tekintett az ellenségre, kivált az iskolázott középosztályra, akit mindenáron szeretett volna lecsukatni. Akkor is ezen dolgozott, amikor, kikerülve objektumából, Antall mind ártalmatlanabbnak tűnt állambiztonsági szempontból is. Kállai, a régi vágású kommunista csekistább volt a csekistáknál. Karrierje megrekedésében és marginalizálódásában sok minden szerepet játszott. A Kádár-rendszer egyik leginkább sztálinista zárványa, az állambiztonság sem vonhatta ki magát a dogmák oldódási folyamata alól. A pragmatizmus lassú beszívárgását nem lehetett feltartóztatni. Kállai ügybuzgalmát már Antall, a gimnáziumi tanár szerepe és tevékenysége sem indokolta, de a

235 Varga É. (2006).

Vadász utcai könyvtárosé semmiképpen. 1961-ben „elvették” két illegális évét, mozgalmi indulása bizonytalan emlékezteté vált, amelynek rekonstrukciója sem érdeke, sem szívügye nem volt senkinek. Kizárták a kommunista múlt visszamenőleg megkonstruált felső osztályából. Ez a szimbolikus lefokozás hívebben fejezte ki Kállai Lili helyzetét az elit peremén, mint helyben járása a BRFK állambiztonsági részlegében.

Papp Imre (1930) 1957 áprilisától Kállai Lili közvetlen kollégája, 1958 tavaszától egy évtizeden át különféle beosztásokban főnöke volt. Róla jóval kevesebb az adat, Agócs Istvánhoz hasonlóan csupán pályájának egy része rekonstruálható személyi vonatkozású parancsokból. Ennek alapján kortársaiéhoz, Bodrogiéhoz és Agócséhoz nagyon hasonló karrier rajzolódik ki. Papp 1953 decemberében lett államvédelmi hadnagy, feltehetően a Dzerzsinszkij Főiskola elvégzése után, ahová a párt irányíthatta. 1956-ig a katonai elhárításnál szolgált – mivel a forradalom végén a hadsereg átmenetileg megszűnt, Papp a karhatalomba kerülhetett. Erre utal az a miniszterhelyettesi parancs, amely „visszahelyezte” a BM állományába, operatív beosztottként, a BRFK Politikai Nyomozó Osztályára, 1957. április 1-jei hatállyal. Maga a parancs majd két hónappal később kelt, vagyis legalizált egy már meglévő állapotot. Visszakerülése némileg visszalépés is volt. Papp a katonai elhárítóknál már 1954-től főoperatív beosztott volt, mégpedig a központban – most egy beosztással lejjebb, az alapról kezdhetett újra, a BRFK-n. Innen azonban egyenesen haladt felfelé: a következő évben csoportvezetőként lett először Kállai százados főnöke (Pappot ekkor léptették elő századossá), 1960-tól alosztályvezető-helyettes, 1966-tól a belsőreakció-elhárító alosztály vezetője. Innen vezényelték az MSZMP Politikai Főiskolájára 1970-ben. Három évvel később, elvégezve a főiskolát, Papp alezredes a Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszékének vezetője lett. Budapesti alosztályvezetőből ez jelentős előrelépésnek tűnik, még akkor is, ha az oktatómunka presztízse valószínűleg elmaradt az operatív vezetésétől. Papp eddigi kinevezései a budapesti rendőrfőkapitány hatáskörébe tartoztak – ezt a parancsot viszont a belügyminiszter adta ki.

Akárcsak a rá vonatkozó következőt, még első főiskolai tanszékvezetői évének vége előtt. Ebben Papp alezredest a miniszter visszahelyezte a BRFK-ra, ahol a III/II. (kémelhárító) osztály vezetője lett. E pillanatban ez az utolsó adat róla.

Kiss Györgyre Kállai Lili figyelt fel 1958 őszén, ő készítette elő beszervezését, de Kátai György ügynök már Papp Imre műve volt. Az első két évben ő is tartotta, ő „építette fel”, aligha sejtve, milyen sikeres hálózati karriert indít el. Szürke szakszerűsége – amellyel nemegyszer „visszafogta” a túlságosan ügybuzgó, leegyszerűsítésre hajlamos Kállai századost – jól egészítette ki Kátai céltudatos, de jobbára ugyancsak visszafogott jelentői attitűdjét. Ha Papp arculatából valamit is érzékelné lehet, az leginkább ez a kora Kádár-kori óvatosabb megközelítés az ötvenes évek offenzív, totális elhárítói stílusához képest.

Amikor a hatvanas évek második felében és a hetvenes években Agócs István alezredes vezette a BM III/III-3. osztályát, a „kiszgazda vonallal” és benne Antallékkal érdemben Seres József (1926–82) foglalkozott.²³⁶ Tisza-bercelen született, apja gazdasági cseléd volt (1944-ben egy részeg szovjet tiszt agyonlőtte), a négy elemi elvégzése után ő maga is a nincstelen falusiak életét élte: dolgozott napszámosként, cselédként, szőlőmunkásként, volt kocsis és summás nagygazdáknál. 1945-ben első útja nem a pártba vezetett, előbb vasúti pályamunkás volt, 1947–49-ben pedig kishaszonbérletbe kapott szőlőjét művelte. Csak 1947-ben, már nős, családos emberként lépett be az MKP-ba, ahol eleinte csak kisebb pártfunkciókat viselt. Ám 1949-ben hathetes pártiskolát végzett Nyíregyházán, és a következő évben már a járási tanács mezőgazdasági osztálya vezetőjének nevezték ki, majd amikor ez átszervezés miatt megszűnt, a debreceni városi tanács hasonló osztályát vezette. Nyilván innen iskolázták be 1950 júliusában a gödöllői mezőgazdasági akadémiára, amelynek elvégzése után (1951. szeptember) Seres nem tért vissza a szakigazgatásba, hanem az akadémia személyzeti előadója, majd hamarosan megbízott személyzeti osztályvezetője lett. A személyzeti munka vezette át az Államvédelmi Hatóságba, 1953. február 1-jétől szolgált a Pest megyei kötelékben őrmesterként. Decembertől egészen 1956. október 26-ig Seres József alhadnagy volt az aszódi rendőrség államvédelmi alosztályának vezetője, a forradalom idején már hadnagyként.

Október 26-án, mint önéletrajzában írta, munkahelyéről „elzavarták”, többször előállították, és „a szekrények felnyitására akarták kényszeríteni”,

236 Seres József személyzeti fogyatéki anyaga, ÁBTL 2. 8. 1. 11131., a további adatok is innen valók.

de ő megtagadta. (Későbbi önéletrajzai szerint 23-tól 26-ig „fegyverrel harcolt az ellenforradalmárok ellen”...) Meglehetősen későn, december 28-án utazott Budapestre felülvizsgálat céljából, csak ekkor jelentkezett a karhatalomba. 1957 februárjától a rendőrség aszódi őrsének parancsnokaként szolgált, áprilisban áthelyezték Gödöllőre politikai nyomozónak. Seres bátyja repülő hadnagy volt, de betegség miatt saját kérelmére leszerelték, a hatvanas évek elején gépállomási brigádvezetőként dolgozott.

1959 szeptemberében a járási állambiztonsági kirendeltségek megszűntek, így került fel Seres főhadnagy Budapestre a BRFK Politikai Nyomozó Osztály 7. (mezőgazdasági elhárító) alosztályára, ahol 1960-ig csoportvezetői beosztást töltött be. 1960–62-ben elvégezte a BM Rendőrtisztviselő Akadémiát politikai nyomozó szakon. Itt készült jellemzése szerint a „marxista foglalkozásokon általában passzív”, a személyi kultusszal kapcsolatos kérdéskör elsajátítása „érzelmi momentumok miatt” nehézségeket okozott számára. A tananyag elméleti részében, „elvi dolgokban gyenge”, de fejlődőképes – írták róla, operatív gyakorlati ismereteit pedig jóra értékelték. Legfeljebb csoportvezetőnek, esetleg alosztályvezető-helyettesnek javasolták, és Seres valóban nem is emelkedett ennél magasabbra a hierarchiában. Az akadémia elvégzése után visszakerült a Pest megyei állambiztonsági szerv belsőreakció-elhárító alosztályára századosi rendfokozattal. 1966-ban lett a BM III/III-3. osztály főoperatív beosztottja, az F-dossziésok felügyeletét végző alosztályokon szolgált, 1967-től őrnagyként, 1974-től alezredeként. Kisebb csoportok élén foglalkozott a „volt FKP jobboldali elemei” elhárítási vonallal. Seres tartotta a hatvanas évek végén a „kisgazda vonal” legfontosabb informátorait, Vadászt, Erdősit és Vargát, valamint ő vezette ez idő tájt idősb és ifjabb Antall F-dossziéját, ahogy a fogyatkozó számú többi kisgazda megfigyelt többségéét is. Ezt a munkát parancsnokai megelégedésére végezte, kiegyensúlyozott minősítéseket kapott, szerény, fegyelmezett, beosztottjaival barátságos személyiségként jellemezték. Önállótlanága sem változott, Seres mindenben előljárói véleményétől függően alakította ki saját álláspontját – ezt bizonyos fokú „bátortalansággént” értékelték. Vezetési problémái már Pest megyében teljesített szolgálata idején megmutatkoztak: az egyik jellemzés szerint mindent maga igyekezett megoldani, ami hibának számított. 1979 tavaszán Seres alezredest leszállékkolták, így rok-

kantnyugdíjba vonult. Három évvel később elhunyt, a Belügyminisztérium saját halottjának tekintette.

Seres szembeszökően lassúbb előmenetelében – alapvetően gyengébb képességein túl – valószínűleg az is közrejátszott, hogy néhány évvel idősebb volt Bodroginál, Agócsnál és Pappnál. Bodrogiék kamaszként élték át 1945-öt, Seres már dolgozó ember volt. Azoknak első útja a pártba vezetett, amely aztán hamar kiemelte és pályára állította őket, ő, aki a földnélküliséget már felnőtt fejjel tapasztalta, megpróbált élni az új lehetőségekkel, s földet művelt. Amíg társai az államvédelembe kerülve azonnal tanulhattak, és a központba kerültek, ő kiemelése után is hosszabb kerülővel jutott el a szervhez, abban járási szinten szocializálódott, egy kis rendőrség jószerevel egyetlen elhárítójaként. Viszont tiszta volt a múltja, 1956-ban sem történt körülötte semmi malőr, ha a fegyveres ellenállás valószínűleg nem volt is több, mint saját életrajzának „fényezése”. Az sem jelentett gondot, hogy kissé későn jelentkezett karhatalmi szolgálatra. Valószínűleg szívós és (bizonyos határokon belül) ambiciózus ember lehetett, akibe nem szorult túl sok ész és ravaszság, de kész volt tanulni, vállalva annak nehézségeit, így az elméleti anyagok fárasztó biflázását. Vonala jelentősége a hatvanas-hetvenes évek fordulóján fokozatosan csökkent, ügyek alig akadtak, a feladat elsősorban az információk rendszeres begyűjtése, precíz adminisztrációja volt. Seres őrnagy (majd alezredes) pedig fáradhatatlanul rőtta nevezetes ügynökeinek szövegei alá: *a jelentés hangulati értékű*. Amíg jobb képességű társai főnökök lettek, és átléphettek a mégis kissé előkelőbbnek és „intellektuálisabbnak” tetsző kémelhárítás területére, Seres maradt. Megfelelő ember volt a megfelelő helyen.

ANTALL JÓZSEF A (KÁDÁR-)RENDSZERBEN

OSZTÁLYTEREM A FRONTON

„1957. november 18-án mentem először a Toldy Gimnáziumba, a III/a. osztályba osztottak be. Az osztályfőnök [Antall József] fogadott. Előzőleg Virágh János [igazgató] értesítette, hogy miért lettem áthelyezve. [Antall] bemutatkozott, mondta, hogy mindent tud, s egyben figyelmeztetett, hogy az osztályban van egy KISZ-tag, akitől félni kell, mivel feltételezhető, hogy besúgó. A rendőrség figyeli az iskolát, ezért jobb nem beszélni, mert neki is szomorú tapasztalatai vannak, mivel ő is volt már büntetve, és tudja mit jelent az, sitten ülni. – Az iskolában hihetetlenül rossz a szellem, a fegyelem és az erkölcs. Ez nemcsak a tanulók részéről, hanem a tanárok részéről is megnyilvánul”¹ – számolt be indulásáról Kerekes János informátor Kállai Lili rendőrnnyomozó századosnak.

„Az eltelt másfél hét alatt igyekeztem megismerkedni a tantestülettel, amely velem együtt 31 tagú – írta a Toldyról szóló első jelentésében 1958. április végén Egri Gyula. – A testületben 5 vagy 6 párttag van. A testület többi tagja vagy képmutató és teljesen passzív politikailag, vagy pedig ellenséges és ellenforradalmi érzelmű, és ebben az esetben szintén képmutató a tantestület vezetői és becsületes párttagjai előtt. – Az ellenséges beállítottságú tanárok közül kétségkívül a legaktívabb és a legrosszabb indulatú Antall József, s egyben ő igyekszik legjobban leplezni politikai arcukat.”² Egri első beszámolójában is szerepel az a mozzanat, hogy Antall (egy kollégájával együtt) nyomban felvilágosította, „ki előtt nem szabad beszélni”.

Antall Józsefet 1957. április 1-jén helyezték át az Eötvösből a Toldyba, azzal a megkötéssel, hogy ne legyen osztályfőnök, mivel korábbi helyén

1 „Kerekes” jelentése, 1957. nov. 28. ÁBTL O-11.386/1. 181.

2 „Egri” jelentése, 1958. ápr. 28. ÁBTL M-25.787. 116.

diákjait politikailag rossz irányba befolyásolta. 1957 szeptemberében mégis átvette az akkori III. A osztályfőnökségét (az előző osztályfőnököt, Kiss Istvánt, ugyancsak 1956-os szerepe miatt, éppen az Eötvösbe helyezték át). Kerekes és Egri tehát fél, illetve egy évvel a megérkezése után találkoztak vele, akkor, amikor az újonnan jött már beilleszkedett, sőt szembeötlő módon máris a tanári kar vezető személyiségévé vált. Figyelembe véve Antall életkorát (huszonöt éves volt) és az iskola legalábbis részben folytonos szellemiségét, ez a jelenség nem véletlenül keltett figyelmet.

„A második világháborúig hagyományosan főleg a középosztályi rétegek, önálló iparosok-kereskedők, hivatalnokok és az értelmiség tanították gyermekeiket a budai főreáliskolában” – írja iskolatörténetében Buzinkay Géza (aki 1957–59-ben Antall osztályának tanulója volt).³ 1945 után az iskola tanárai és kivált igazgatói gyakran cserélődtek, a kommunista hatalomátvétel után az oktatáspolitikai természetesen mindent megtett az intézmény világnézeti és pedagógiai átforgatásáért. Az ötvenes évek elején egy időre még a nevét is elvették, átkeresztelve Fürst Sándor Gimnáziumra. Ám, amint az iskola krónikájából kiderül, mind a tanulók, mind a tanárok összetételében fennmaradt bizonyos folytonosság.⁴ Antall osztályának tanulói például nagy többségükben keresztény középosztályi eredetű családokból származtak. A szülők egy része viszonylag sikeresen, értelmiségiként vagy közép- és alsó szintű bürokrataként illeszkedett az új rendszerbe. Mások összeütközésbe keveredtek vele, esetleg börtönbe is kerültek, de az

3 Buzinkay (2005) 119. Az iskola karakteréről lásd még uo. 207–213. A főreált 1934 szeptemberétől, az egységes középiskolai törvény hatályba lépésétől hívták Toldy Ferenc Gimnáziumnak. Az 1959/60-as tanévben az iskola tanulói közül (a korabeli kategóriákat használva) 42% volt az értelmiségi, 28% az alkalmazotti, 23% a munkás- és 8% az „egyéb” és osztályidegen *származású* tanulók aránya. Az akkori negyedik évfolyamban ezek az arányok még egyértelműbbek: 45% értelmiségi, 26% alkalmazotti, 14% munkásszármazású, 14% osztályidegen és egyéb. Viszont ugyanebben az évben az első évfolyamon a munkásszármazásúak aránya hirtelen 37%-ra emelkedett, az egyéb és osztályidegen kategória viszont 4% alá, az értelmiségi származásúak aránya 27%-ra csökkent, aminek számos oka lehet – egyebek között az életrajzírás kifinomuló technikái, valamint az ezeket jobban toleráló hatósági attitűd. Toldy-évkönyv (1960) 32.

4 Kitérően ábrázolja ezt a folyamatot Buzinkay (2005) 149–167.

ötvenes évek közepére (mire gyermekeik elérték a középiskolás kort) sikerült megkapaszkodniuk. A tanárok között akadtak olyanok, akik már 1945 előtt a Toldyban tanítottak, és olyanok, akik az 1956/57-es viharos, csonka tanév második felében kezdődő, de egészen 1958 nyaráig zajló politikai-fegyelmi áthelyezési hullám révén kerültek csak oda.

Antall József központi szerepéhez több tényező is hozzájárult. Először is: illett a környezetbe. A Toldy a budai keresztény középosztály, kispolgárság elit (1962-ig fiú-) gimnáziuma volt, s jellege a negyvenes évek végétől sem változott alapvetően. Az odahelyezett kommunista tanárok és vezetők (igazgató, igazgatóhelyettes) a közegben idegenül mozogva próbálták csökkenteni a hagyomány alakította szellemiség befolyását, csekély sikerrel. Másodsorban, a fiatal tanárnak ismerős volt a diákság – korosztályként és társadalmi terepként egyaránt.⁵ Harmadszor, még az ellenségesen hangolt ügynökjelentések is elismerték, hogy Antall kiváló tanár volt. Szuggesztív és magabiztos egyénisége, a tanári karéból kiemelkedő műveltsége, tájékozottsága, előadókészsége, sajátos öltözködése erősen hatott a fiatalokra, és érintkezési stílusa – a közvetlenség, a tüntetően alkalmazott „úri modor” és fanyar humor keveréke – hamarosan elkötelezett híveket szerzett számára a diákok körében.⁶ Negyedszer, nimbuszát apja híre is növelte, amelyet a régi tanárok és szülők egyaránt számon tarthattak. Végül, de nem utolsósorban sikerében saját ötvenhatos forradalmi szerepvállalása is közrejátszott. Erre vonatkozóan az elsődleges forrás saját maga volt. „Elmesélték, hogy hogyan mutatkozott be nekik Antall mint új osztályfőnök. Antall nyíltan elmesélte a tanulóknak, hogy őt miért helyezték ide, szinte hősként mutatta be magát. Elmondta nekik, hogy mit csinált az ellenforradalom idején, és hogy ezért mit kapott.”⁷ Hasonlóképpen hosszas beszélgetésekben számolt be Egrinek is októberi ténykedéséről.

Az iskola hangulatát még 1957–58-ban is az 1956 melletti kiállás határozta meg, ebben a politikai tudatosságra a diákromantikával keveredett.

5 Sós Júlia, Antall tanár kollégája az Eötvös-gimnáziumból, visszaemlékezésében kiválóan értékelte a középiskolás diákság 1956-os hangulatát – még a forradalom előtt. Sós (2003).

6 Erről számos volt diákja adta közre emlékeit, amelyeket tömören szintetizált iskolatörténeti monográfiájában Buzinkay (2005) 170–171.

7 „Kerekes” jelentése, 1959. febr. 18. ÁBTL O-11.386/1. 414.

A hangulat látványos demonstrációja volt az 1957. október 23-i „néma tüntetés” a nagyszünetben. Ez az esemény irányította a politikai rendőrség figyelmét Antallra és osztályára, ennek eredményeképpen épített a budapesti osztály ügynököt a tanulók közé – és Antall mellé, a tanári karba. Mindazok a tanárok viszont, akik akár 1945 előtti, akár 1945-ös, akár 1956-os alapon szemben álltak a rendszerrel, Antall körül gyülekeztek. Hogy egy-egy eset ellenállás vagy diákcsinny, s ki ellen irányul, a politikai rendszer vagy egyes (népszerűtlen, sőt utált) tanárok, az iskola nyűge ellen, azt gyakran maguk a résztvevők sem tudták volna különválasztani.

Antall a jelek szerint kitűnően „érezte” ezt a közeget. A diákok zöme – mindenekelőtt saját osztálya – a fiatal forradalmárt látta benne. Antall magyar és világtörténelemről adott tárgyyszerű és pontos magyarázatait is így hallgatták. A jelenig tartó világpolitikai következményekre történő utalások, a Szovjetunióra vonatkozó egy-egy gunyoros „kiszólás” többletjelentést kapott attól, hogy „a Tóni” (Antall gúnyneve) mondta. Röviddel megérkezése után megszervezte a történelem szakkört, amelyre az egész iskolából mintegy százhuszan iratkoztak fel (egy-egy osztály létszáma negyven fő felett volt). Több tagja volt, mint az összes többi iskolai szakkörnek együttvéve, és 1958 tavaszán ennél jóval kevesebb tagot számlált az iskolai KISZ-szervezet is. A szakkör nagyrészt a XX. század történetével foglalkozott. Antall igyekezett feltérképezni diákjait emberi és politikai szempontból, igyekezett megismerni családi körülményeiket és származásukat. Elvállalt minden szervezőmunkát, a történelem szakkör mellett önképzőkört vezetett, többnapos kirándulásokra és túrákra ment az osztályával, kiegészítve őket esetenként más osztályok tanulóival és régi, Eötvösben maradt diákjaival. Egyfajta „közös nyelvet” honosított meg maga és diákjai között, amellyel rá tudta bírni a 16-17 éves fiatalokat, hogy viszonylagos fegyelemmel tűrjék a „hivatalosság” megnyilvánulásait (iskolai ünnepélyek, politikai előadások), s ugyanakkor azt is világossá tette számukra, hogy tanáruk melyik oldalon áll. Az idő előrehaladtával gondja volt arra is, hogy kedvenc és különféle okokból (származás, magatartási problémák, ötvenhatos „előélet”) „veszélyeztetett” diákjait kissé „leállítsa”, taktikai okokból a KISZ-be beléptesse stb. Harci terepként tekintett a gimnáziumra, ahol ő maga a frontvonalban küzd a forradalmat leverő kádári államhatalommal. E harc

tétje az ifjúság, amely egy (talán nem túl távoli jövőben) bekövetkező politikai változás tartalékhadja lehet.⁸

Antall osztályának egyik diákja kitűnően érzékelteti az iskola légkörét, diákok és tanárjuk találkozását: „Az iskola porosz szellemét – érdekes módon – nem a tanárok hordozták, hanem inkább a diákok. A Toldyban az idő tájt talán túl jól sikerült a gyerekválogatás. Az intézetnek némileg olyan hangulata volt, mint egy angol college-nak. Azok a polgárfiúk, akik oda kerültek, akartak lenni valakik. [...] Ide került Antall József ötvenhét tavaszán tanítani. Nem emlékszem, hogyan állított be az első órájára, de alighanem – kissé gondterhelten – bevonult. Kissé szórakozottan, mint aki ugyan nagyon komolyan veszi a dolgát, de azzal egy időben más is foglalkoztatja. Valami, ami talán fontosabb. Úriasan elegáns volt, enyhén fölényes – és amint azonnal kiderült, nagyon sokat tudott. [...] A fiúk közül a legtöbben – nem is ismerve őt – pont ilyen: kissé fölényes, néha enyhén gunyoros, merész, sokat tudó gentlemanek szerettek volna lenni – akinek láttán egy iskolai, vagy másmilyen párttitkár azonnal rájön, hogy az osztályharcot végképp elvesztette.”⁹

A valódi front az osztályteremben húzódott, s itt Antall joggal érezhette: (utóvéd)harca nem eredménytelen. Hogy ott maradjon, elég lett volna kerülni minden feltűnést a tanári karban, az iskola felettes hatóságai vélhetően leginkább erre figyeltek. Ő azonban nem így tett. Hamarosan ő lett a tantestület informális vezetője; akik nem tekintették annak, azok is hozzá viszonyítottak mindent. Kialakított egy szűkebb „magot” is. Egri ügynök gyorsan tagja lett Antall látszatra alkalmi kompániájának, akik lyukasórát a Batthyány téri vásárcsarnok oldalával szembeni presszóban (a volt Tomai-cukrászdában) töltötték – legtöbbször Antall kolléga fejtegetéseit hallgatták, vagy attól inspirálva vitatkoztak, beszélgettek. A fejtegetésekhez leggyakrabban a világpolitika aktuális kérdései, az iskola helyzete, a „kommunista” tanárok elszigetelésének lehetőségei, az ifjúság problémái adták a témát. 1956 és benne Antall személyes szerepe, idősb Antall József politi-

8 „Kerekes”, de különösen „Egri” 1958–59-es jelentései főként Antall tanári és tantestületi magatartásáról szolgáltatnak adatokat. Összefoglaló jelleggel „Egri” jelentése, 1958. jún. 9. ÁBTL O-11.386/1. 228–230.

9 Megay László visszaemlékezése, in Rózsa (1996) 160.

kai tevékenysége 1945 előtt és után, valamint Antall jövőre (egy esetleges rendszerváltozásra) vonatkozó politikai víziói az Antallhoz különlegesen közel álló tanárokkal folytatott beszélgetésekben kerültek szóba, magánlakásokon és a város távolabb (általában Antall lakásához közelebb) eső kávéházaiban, presszóiban. Antall e szűk körében is jó néhány toldys tanár akadt – így mindenekelőtt Horti József (amíg el nem távolították az iskolából és „ref” alá nem helyezték), Miklóssy Lajos és – szerencsétlen módon – Egri Gyula. A tantestületi ügyek ebben a legszűkebb körben is gyakran szóba kerültek. Antall – amellett, hogy híveket igyekezett toborozni – megpróbálta a gimnázium igazgatóinak (Virág Jánosnak, majd Kaszás Tibornak) valamelyes bizalmát vagy respektusát megnyerni, és elszigetelni a „besúgókat”, valamint a rendszer mellett nyíltan elkötelezett kollégákat (párttitkár, KISZ-vezető tanár). Egri 1958–59-es jelentései jórészt ezekről a beszélgetésekről, és kevés kivétellel Antall törekvéseinek sikeréről szóltak. Kállai százados értékeléseiben mindig szerepelt az a kitétel, hogy „tájékoztatom a kerületi tanács illetékeseit” – ott azonban bizonyára tőle függetlenül is tudtak a Toldyban kialakult helyzetről.

Kállai százados Antall letartóztatásán dolgozott, Antallt azonban védte apja gondosan megőrzött kapcsolatrendszere. A Toldyban, az értelmiségi terepen Antallt nem fenyegették ilyen drasztikus rendszabályok. Saját maga kijelölte frontszakaszáról azonban e terep felügyelete önállóan is eltávolíthatta – ez az intézményrendszer pedig, paradox módon, az apai védernyő ingerküszöbének szintje alatt helyezkedett el. Dobi István, vagy közbenjárása nyomán Biszku Béla megmenthette ifjabb Antall Józsefet az állambiztonság „túlbugalmától”, de Antall József gimnáziumi tanár áthelyezése – mondjuk egy kerületi fiókkönyvtárba – nemigen „ért fel” arra a szintre. Antall számára viszont akár súlyosabb válságot is okozhatott: megfosztotta attól a tevékenységi lehetőségtől, amely 1956 után identitása megőrzését, fenntartását biztosította.

Amíg „fent” a Nagy Imre-per után a represszió legkirívóbb és tömeges formáinak lezárására vagy legalábbis számottevő visszaszorítására törekedtek, „lent” a per felbátorította a régi funkcionáriusokat és sztálinistákat. A Toldy 1958. június 26-i tanévzáró értekezletén az új igazgató helyettese, Cihika Mihály elérkezettnek látta az időt, hogy frontális támadást intézzen

Antall, a pedagógus ellen. Cihika az idősebb korosztályhoz tartozott, a negyvenes évek elejétől tanított.¹⁰ A Toldyban éppen 1956-ban kezdett dolgozni orosz nyelvtanárként. Nagy Imre lelkes hívének mutatkozott, október 23-án a diákság szervezett kivonulása és az orosz nyelvtanítás megszüntetése mellett mondott beszédet az iskolagyűlésen. 1957 februárjában, a tanítás újraindulásakor munkásőr-egyenruhában jelent meg az iskolában, s ettől kezdve a sztálinista kommunisták hangadóijává vált. Ő lett az iskolai pártszervezet titkára, felügyelte a KISZ egyelőre igen csekély eredménnyel folyó szervezését. Antall természetes ellenlábasa volt, ugyanúgy igyekezett befolyása alá vonni a mindenkori igazgatót, mint ő, hasonlóan próbált híveket toborozni a diákok és a tanárok körében. Az iskola diáksága és a tanárok többsége ki nem állhatta Cihikát – még a szocializmus valamilyen ideológiai vagy politikai változatával rokonszenvezők sem –, 1957-ben végzős osztálya beadványban kérte a leváltását. A kerületi és fővárosi oktatási osztályok is jól ismerték, és alig leplezett utálattal viszonyultak hozzá – miközben agresszív fellépése és pártkapcsolatai révén számos kérdésben érvényesítette akarátát.¹¹

Ahhoz képest, ami a BM II/5. osztályának jelentéseiben szerepelt, az igazgatóhelyettes 1958. június 26-án előadott vádjai az ifjúság „pozitivistá neveléséről”, az Antall körül kialakuló baráti körről, a történelem szakkörben meghonosodott „burzsoá-polgári szemléletről” igen enyhe megfogalmazások voltak, mégis alkalmasak arra, hogy megtörjék a kötelező értekezlet formális (és unalmas) légkörét.¹² Botrány tört ki. Antall az értekezleten nem volt jelen, mert a Bibó-perben történt kihallgatása után bevonult a Völgy utcai szanatóriumba azzal, hogy ideg-összeroppanása van. Jelen voltak viszont kollégái, akik közül senki sem csatlakozott Cihika Mihályhoz. Ellenkezőleg, Miklóssy Lajos magyar–francia szakos tanár (aki 1956-ig az MDP tagja volt) terjedelmes felszólalásban kelt Antall védelmére, azután

10 Toldy-évkönyv (1960) 50.

11 Buzinkay (2005) 168–169. „Kerekes” jelentéseiben Cihika Mihály alig szerepel, „Egri” szövegeinek azonban gyakori szereplője – ezekben az amúgy *ex officio* mellette álló ügynök emberi és pedagógiai ellenszenve világosan megmutatkozik.

12 Jegyzőkönyv a Toldy Ferenc Gimnázium tanévzáró értekezletéről, 1958. jún. 6. ÁBTL O-11386/1. 240–255.

többen csatlakoztak hozzá. Virág János igazgató láthatóan igyekezett elsimítani a konfliktust, nem nagy sikerrel.

Cihika igazgatóhelyettes és az iskolai párttitkár közös feljelentő levélben hívta fel az I. kerületi pártbizottság figyelmét Antall magatartására.¹³ 1956-os szerepéről egy korábbi, Eötvös-beli kollégája információi alapján írtak, de a feljelentés nagyobb része Antall pedagógiai tevékenységéről szólt. Antall, írták, miközben maga háttérbe húzódik, mindenben irányítja diákjait, akik kigúnyolják a szovjet filmeket és regényeket, nem hajlandók oroszul tanulni, nem lépnek be a KISZ-be stb. A legsúlyosabb vádat felettébb jellemzően így fogalmazták meg: „Az osztály mindennemű kérdésben (politikai, fegyelmi, vagy személyeket érintő kérdésben) makacsul egységes, megbonthatatlan volt.” Az okokat illetően „határozott véleményünk, hogy [Antall] esetleg irányítja az osztály hangulatát vagy végső fokon fedezi [sic!]”.

Nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy Cihika igazgatóhelyettes együttműködött volna a BRFK politikai nyomozóival, mindenesetre ugyanazt javasolta, amit pár hónappal később ők: Antall eltávolítását a tanári pályáról. Az iskolai ellenállás viszont olyan sikerrel járt, hogy az igazgató és helyettese még a jegyzőkönyvből is törölni akarták az Antall-lal kapcsolatos vitát. Az érdekelt persze azonnal tudomást szerzett a történektekről, kartársai ugyanis kötelességüknek tartották, hogy informálják. Antall Mosoni György-höz, a Fővárosi Tanács Toldy-gimnáziumra is gondot viselő általános tanulmányi felügyelőjéhez intézett terjedelmes beadványában védte meg pedagógiai munkásságát. Írása minden szempontból kifogástalan, jogász szemléletű védőirat, pontokba szedett, szabatos érvelés. A fővárosi oktatási szakigazgatás apparátusában Antall több ismerőse (egyetemi évfolyamtárs, osztálytárs, szülő stb.) dolgozott, ennyi elegendő is volt a támadás elhárítására.¹⁴

Egri 1958. szeptember elején azt jelentette, hogy Antall „a tavalyi év tapasztalataiból kiindulva elhatározta, hogy ebben az évben nagyon óvatos

13 Hollósi Pálné–Cihika Mihály: Feljegyzés Antall József magyar- és történelemtanár magatartásáról és oktató-nevelő munkájáról az 1957–1958-ik tanévben. 1958. jún. 30. ÁBTL O-11386/3. 21–27.

14 Antall beadványa 1958. júl. 3-án kelt. ÁBTL O-11.386/1. 261-263. – Az egész esetről a dokumentumokkal egybevégezően számolt be „Egri Gyula” 1958. jún. 27-i (uo. 258–260.), valamint júl. 11-i két (uo. 264–265., ill. ÁBTL M-25787. 249.) jelentésében.

lesz, és visszavonul a kartársak és a diákok között folytatott aktív propagandától. [...] igyekszik elkerülni minden súrlódási felületet.”¹⁵ A rendőri nyelvbe erőltetett elhatározást néhány hét múlva Kerekes tanuló is vizsgálta, természetesen hasonló stílusban: „Az iskolaév kezdete óta Antall József tanárom nagy változáson ment keresztül. Jellemző a múlt évvel szemben, amikor nyíltan népi demokrácia-ellenes hangnemben tanított, megnyilatkozásai voltak bizonyos politikai kérdésekben, most pedig kerül minden politikai kérdést. Jellemző a közömbös magatartása úgy az óráira, mint a diákok által feltett aktuális politikai kérdésekben.”¹⁶

Az új tanévben valóban több jel mutatott arra, hogy Antall tényleg „megváltozott”. Egri beszámolóíja szerint mind kevesebbet beszélgettek világpolitikáról, ugyanakkor egyre többet a múltból (elsősorban idős Antall Józsefről és életútjáról, továbbá 1956-ról). De még ezt is háttérbe szorította a Toldy vezetésének problémája, amely a teljes 1958/59-es tanév fő témája lett. Cihika igazgatóhelyettes láthatóan elszánt maradt, és mindenképpen el akarta távolítani Antallt nem csupán a gimnáziumból, de a közoktatás egész területéről. Antall pedig mindenre kész volt, hogy megőrizze jól kiépített állását a „fronton”. Cihika és a Toldy immár nem csupán a Batthyány téri presszóban, hanem az Antall-lakásban tartott táncos összejöveteleken is fő témává vált, legalábbis Egri mind hosszadalmasabb jelentései szerint.¹⁷ A helyettes igazgató támadásainak kivédéséről nemcsak a jelen lévő tanárok fejtették ki véleményüket, de esetenként Antall apja és barátai is. Antall részletes elgondolásokat dolgozott ki Cihika „elszigeteléséről”, „lehetetlené tételéről”, lejáratajáról a tanácsi és pártszervek előtt, de terveket szőtt „felfelé buktatásáról” is, például a KISZ Központi Bizottságába. Mindebből, úgy tűnik, annyi valósult meg, hogy Antall hosszú beszélgetéseket folytatott az új igazgatóval, az 1958. szeptember 1-jén belépő Kaszás Tiborral. Az új igazgatót „rendet csinálni” küldték.¹⁸ A fegyelem és a „határozott ideológiai és politikai követelmények” jelszavával mutatkozott be, mindazonáltal

15 „Egri” jelentése, 1958. szept. 4. ÁBTL O-11.386/1. 285.

16 „Kerekes” jelentése, 1958. szept. 22. Uo. 293.

17 „Egri” jelentése, 1958. nov. 6. Uo. 331-340., 1959. jan. 2. Uo. 383-389.

18 Buzinkay (2005) 174. Ugyanígy érzékelt „Egri” 1958. szept. 4-i jelentésében, ÁBTL O-11.386/1. 288.

eleinte igyekezett mindenkivel modus vivendit keresni. Antall kapott az alkalmon, igyekezve meggyőzni őt, hogy az iskola „rossz szellemét” nem jó helyen keresi. Igaz, a felsőbb szervek, a kerületi tanács és különösen a pártbizottság (az állambiztonságról Kaszás nem tett említést) állandóan Antall magatartásáról érdeklődnek, és sürgetik az iskola vezetését, hogy szabaduljon meg tőle. Mindez azonban csak Cihika igazgatóhelyettes „aknamunkájának” eredménye, ami legalább annyira veszélyezteti magát Kaszás igazgatót – valamint az egész iskola normális életét –, mint Antallt. Kaszásban – amint Antall közlései Egri torzító tükrében láttatják – egy darabig viaskodott a minőségérzék és az alsó szintű funkcionáriusi tudat. Antall – legalábbis Egri közvetítésében így tűnik – afféle „menlevelet” ajánlott Kaszásnak, „igazolást” egy közeli rendszerváltás esetére, ha békében hagyja. „Figyelmeztette Kaszást, hogy ne menjen túlságosan messzire, és ne tegyen túlságosan nagy szívességeket a rendszernek, mert ez végzetes lehet számára. Megígértette Kaszással, hogy ha ő segíti őt, Antallt, akkor ő sem fog megfélemlíteni róla” – jelentette Egri.¹⁹ Ebbe Antall szerint az igazgató bele is ment. Egri előtt ugyan inkább azt érzékeltette, megpróbál egyensúlyozni, „higgadt álláspontot tanúsítani a jobb- és baloldal túlzásaival szemben”.²⁰ De ezt is csak ideig-óráig: 1959. február elején felszólította Antallt, hogy legkésőbb a tanév végén önként hagyja ott a Toldyt, és ezt a szándékát haladéktalanul jelentse be a tantestületben. Mikor azonban Antall közölte, hogy önként nem távozik, az iskolavezetés egyelőre meghátrált.²¹

Kaszás igazgató megkülönböztetett figyelmet fordított Antall oktatómunkájára, de az ekkorra kifinomult „jelbeszéd” továbbra is kitűnően működött tanár és diákjai között. Hiába jelent meg a történelemórán. Antall „a 48-as szabadságharcot követő elnyomás éveiről” szólt, és ezeket a forradalom utáni éveket úgy aktualizálta, hogy a diákok, őt ismerve, pontosan tudták, hogy most az 1956-os szabadságharcra és a jelenlegi elnyomás éveire kell gondolni. [...] Ezzel kapcsolatban felolvasta Kossuth Lajosnak néhány emigrációból írott levelét, amelyben Kossuth üdvözli Amerikát, a szabadság hazáját, és szemrehányást tesz a művelt Nyugatnak, amiért tétlenül

19 „Egri” jelentése, 1959. jan. 2. ÁBTL O-11.386/1. 388.

20 „Egri” jelentése, 1959. febr. 9. Uo. 410.

21 Uo. 410–411.

nézte, hogy a szabadságáért küzdő kis országot az orosz hordák letiporják. Azt mondta Antall, biztosra veszi, hogy a tanulók megértették őt, és tudják, mit érzett és mire gondolt. Teljesen politikai órának nevezte a megtartott órát, és sokáig nevetgélt afelett, hogy az igazgató semmibe se köthet bele, mert cáfolhatatlan tényeket közölt, és Kossuthnak a valódi leveleit olvasta fel.”²² Hasonlóan járt Kaszás a bolsevik forradalom 41. évfordulóján tartott osztályfőnöki órán. „[Antall] elmondotta a nyilvánvaló történelmi tényeket, amelyek a proletárforradalmat előidézték. [...] Felvázolta egész röviden a szocialista rendszer kialakulását Oroszországban. [...] Azután szó került az Októberi Forradalom magyarországi kihatásairól, itt Antall egyetlen szóval sem említette, hogy felszabadulás, itt arról beszélt, hogy a Szovjetunió segítségével teremtődött meg Magyarországon a népi demokratikus rendszer. És csak a szovjet hadsereg ittlétének köszönhetjük, hogy ez kialakulhatott. [...] Majd, amikor 1956-ról beszélt, vigyázott, hogy ki ne ejtse azt a szót, hogy ellenforradalom, és kiemelte, ha a szovjet hadsereg nincs Magyarországon, akkor vége a népi demokratikus rendszernek és a pártnak. Az egész előadás alatt végigvonult az, hogy a szocialista rendszer és a párt Magyarországon természetellenes dolog. [...] Az igazgató meg is jegyezte Antallnak az óra után, hogy »nagyszerűen tudsz te beszélni, de erről az óráról négy szemközt akarok veled beszélni.«”

Egri egyébként hozzátette, hogy Antall nemcsak készült, hanem tanulóinak körében is előkészítette Kaszás látogatását: „...előző nap bejött a biológia órára elején, elmondotta, hogy az osztályfőnöki órára valószínűleg be fog jönni az igazgató, és elég brutálisan figyelmeztette őket, hogy legyenek fegyelmelvek, és senki ki ne merje nyitni a »pofáját«”.²³ Az „1956-os ellenforradalom külső és belső okairól” szóló, kötelezően előírt osztályfőnöki órát Antall a tanmenethez képest egy héttel korábban tartotta, hogy az esetleges váratlan ellenőrzést elkerülje. Az óráról különféle feladatok ürügyén elküldte azokat a tanulókat, akiknek szülei közismerten párttagok voltak (két főt), az osztály egyetlen meggyőződésesnek tartott KISZ-tagját – és sajtósággal Kerekes ügynököt is, akire Antall éppen gyanakodott (ha mégsem ügynök, akkor „ez az óra se legyen teher” neki, tette hozzá). „Nekem

22 „Egri” jelentése, 1958. okt. 24. Uo. 326.

23 „Egri” jelentése, 1958. nov. 10. ÁBTL O-11.386/2. 118–119.

előre elmondotta – írta Egri –, hogy ezen az órán nagyon fog vigyázni arra, hogy semmi olyat ne mondjon, ami kártékony lehet az ő szempontjából, előre meggondolta, hogyan fogja nevezni az októberi történeteket, októberi tragikus eseményeknek fogja nevezni, és azt a szót, hogy ellenforradalom, nem ejti ki. Viszont el fogja mondani, hogy a kommunisták miért tartják az októberi eseményeket ellenforradalomnak, hogy olyan pontok is legyenek az órán, amelyeket megkövetel a rendtartás, de úgy fogja felvetni az órán, hogy lássa minden tanuló, hogy ki tekinti ellenforradalomnak az októberi eseményeket, hogy tulajdonképpen mi is volt októberben.”²⁴

Kerekes tehát ezen az osztályfőnöki órán nem volt jelen, de azért nem maradt ki mindenből. Antall hatása az őt második éve megfigyelőként szemlélő kamaszt sem hagyta érintetlenül. Ez a hatás áttört a jól-rosszul elsajátított rendőri tolvajnyelven: „[1959. május] 8-án a Toldy Gimnázium IV. a. osztályának utolsó történelemórája volt, melyet Antall József osztályfőnökünk tartott. Antall rendkívül érdekes és az osztály tanulói számára előkészített beszédet tartott. A tanulók a feszült légkört, amit Antall teremtett maga körül, még egy pissenéssel sem zavarták, rendkívüli figyelmet tanúsítottak. [...] Antall a szokásos bevezető után rátért a lényegre. Azt mondta, hogy ha innen kikerülünk az iskolából, soha ne felejsük el azt, hogy magyarok vagyunk, sőt becsületes magyarok. Egy hazáját szerető magyar ember soha nem képes becstelen dolgokra, és a haza érdekében minden áldozatra képes. [...] Említette a köpenyforgatást [sic!], ami szerinte nem a magyar ember sajátossága, itt célzott az általa annyira keresett osztálypiclire. Hangsúlyozta, hogy mindenki tévedhet az életben, a tévedését azonban helyre lehet hozni, mert annak az illetőnek mindenki meg fog bocsátani, de a lelkiismerete nem. Itt következett azután a beszédjének egy olyan része, amely szinte meghatotta a tanulókat. Újból a magyarság, a becsületesség, a lelkiismeret. Kétségtelen, hogy a tanulók nagy részére óriási hatást gyakorolt ez a megnyilatkozás, egy egész életre szóló útravaló volt, ahogyan Antall mondotta. – Később más hangnembe csapott át. A légkör szinte iz-

24 „Egri” jelentése, 1958. nov. 10. ÁBTL O-11.386/2. 120. 1958. nov. 27-i jelentésében „Egri” rövidebben bár, de megismételte erről az eseményről adott jelentését, hozzátéve, hogy Antall az órán részleteket akart felolvasni Németh László 1943-as szárszói beszédéből, „nem tudom milyen célzattal”. ÁBTL O-11.386/1. 348.

zová vált, amikor Antall azt említette, hogy most kilépünk az életbe, abba az életbe, amelynek számtalan, újból és újból megisméltődő rúgásait kell elviselni. El kell viselni összeszorított foggal, törhetetlen akarattal tartogatni az energiát máshova. Nem szabad reagálni az élet csapásaira, nem szabad összeomlani, kifelé mutassunk jó arcot az egész környezetünknek, de a belsőknek nem ismerheti meg soha senki illetéktelen és arra nem hivatott. – Az óra alatt az osztály szinte megdermedt, csüngtek Antall szaván, néha összeborzadtak, amikor egyes részekenél a szemek szikrát hánytak, de ennek ellenére, akik nem ismerik őt eléggé, könnyen megtéveszthette volna hallgatóságát [sic!]. De vannak pillanatok, amikor elfeledkezik magáról, egy pillanatra megmutatkozik igazi »én«-je, és ebből kell kiindulni. – Ezzel a néha nyájas, máskor homályosan célzó stílussal rendkívül nagy hatást tudott elérni. Az óra után az osztály vezető egyéniségei csillogó szemekkel és átszellemült ábrázattal kérdezték egymástól, hogy megértetted, hogy Antall mit akart nekünk mondani, és az osztály nagy része, aki meg akarta érteni, az megértette.”²⁵

1959 tavaszán Antallt és osztályát elsősorban az érettségi és az egyetemi felvételik tartották izgalomban. Antall mindent elkövetett, hogy osztálya tagjai közül mind többen tanulhassanak tovább, szinte missziónak tekintette, kulcskérdésnek a „megmaradás” szempontjából. Ő maga ezt három módon segíthette elő: sikeresen (eredményesen) levezényelt érettségivel, a tanulók (a Toldyban többnyire középosztályi) származását megfelelően „kozmetikázó” életrajzokkal²⁶ és a felvételhez zöld utat biztosító (vagy az utat eleve elzáró) „iskoláztatási bizottság” befolyásolásával. Ennek értekezletén mint illetékes osztályfőnök Antall is ott ült a kerületi tanács, a pártbizottság, a Népfront, a pedagógus-szakszervezet és az iskolavezetés képviselőinek társaságában. Kerekes és Egri jelentései nyomán az állambiztonság már korábban elhatározta, hogy az Antall-osztályból senki sem kerülhet egyetemre. Jelzésük nyomán Ilku Pál művelődési miniszterhelyettes a Toldy érettségijére személyes megbízottjaként Habuda Miklós előadót küldte ki. Tapasztalatairól ő maga számolt be az BRFK nyomozójának: konstatálta,

25 „Kerekes” jelentése, 1959. máj. 13. ÁBTL O-11.386/2. 83–84.

26 „Egri” erről több jelentésében is beszámolt, legrészletesebben 1959. máj 5. ÁBTL O-11.386/2. 63–67. Az életrajzok és önéletrajzok átírásáról lásd Mark (2005).

hogy a tanulók marxista történelemszemlélete hiányos.²⁷ Május végén, az egyik iskoláztatási értekezleten az I. kerületi pártbizottság képviselője azzal vádolta meg Antallt, hogy egyes osztályidegen, illetve „ellenség” (politikai perben elítélt) apák foglalkozását megváltoztatta a személyi anyagban. Antall újabb mives beadványban tisztázta magát, de a bizottság osztálya egyetlen tagját sem javasolta továbbtanulásra.²⁸ Ekkor mozgósította diákjai szüleit, többek között a konstruált perek egykori hírhedt bíróját, Olti Vilmost, akinek fia az utolsó tanévben került osztályába. Riadóztatta a szakmai felügyeleti apparátusban kiépített kapcsolatait is. A másodfokon eljáró fővárosi iskoláztatási bizottság Mosoni György tanulmányi felügyelő közbenjárására meg is változtatta a kerületi verdiktet.²⁹ Bár Antall tanári pályáról való eltávolítására az állambiztonság éppen 1959. május végén készített javaslatot,³⁰ ő egelőre állta a sarat, sőt újabb sikert ért el azzal, hogy legalább tanítványai egy része előtt nyitva tartotta a továbbtanulás lehetőségét. Ám éppen Mosoni kedvező döntésének napján zárult a Toldyban a szóbeli érettségi – ami új fordulatot adott az Antall-ügynek.

A vizsga végeztével az immár érett növendékeken gyakran eluralkodik a felszabadultság érzése, ilyenkor gyakran kezdenek zajos és mozgalmas spontán ünneplésbe, olykor szükségképpen áldozatul esnek tanzerek, tankönyvek, még az iskola berendezéseinek egyike-másika is. Ez történt 1959. június 18-án a Toldyban is. Antall diákjai az egyik osztályteremben várakoztak az eredményhirdetésre. Eközben szétéptek néhány tankönyvet (horribile dictu: orosz nyelvkönyvet...), kár esett a dekorációban is, jelesül egy falra akasztott József Attila-idézetben („Vers, eredj, légy osztályharcos!”), illetve a Népköztársaság címerében. Az 1956-ot átélt osztályban, amelyre az

27 Habuda Miklós meghallgatásáról jelentés, 1959. jún. 24. ÁBTL O-11.386/2. 112–113.

28 Az osztály egyik tagjának küldött értesítés fakszimiléje: Buzinkay (2005) 174. (A szerző saját elutasító végzését közölte.)

29 Antall 1959. jún. 5-i beadványa az elsőfokú iskoláztatási bizottságban őt ért vádakról: BFL XXIII. 113. 152.310/1962. Mosoni jún. 18-i feljegyzése a fővárosi iskoláztatási bizottság álláspontjáról, uo. Figyelemre méltó, hogy Mosoni elutasította az 1957-es néma tüntetésre való hivatkozást, ami az egész osztályra vonatkozott volna, lehetetlenné téve a felvételt mindegyikük számára.

30 Javaslat, 1959. máj. 28. ÁBTL O-11.386/2. 321–323.

osztályfőnök körüli hercehurcák nyilván erős hatást gyakoroltak, az érettségi drukkk pedig a felvételik körüli bizonytalansággal súlyosbodott, ez volt igazán a legkevesebb. A botrány azonban kipattant, Cihika igazgatóhelyettes pedig azonnal a rendőrséget hívatta. Mire a kerületi kapitányság nyomozói kiszálltak, az osztályfőnökkel szolidáris hivatalsegédek a „bizonyítékok” tetemes részét eltüntették (kitakarítottak). A nyomozás a következő napokban eredménytelen maradt, a rendőrök politikai indítékot nem találtak. De ezúttal semmiféle operatív úton beszerzett anyag nem kellett ahhoz, hogy kimondják: Antall el kell távolítani.

Az osztály és tanárának összefogása ezúttal is látványos volt. Titkos osztálygyűlés alakította ki a védekezés taktikáját, Antall által sugallt (vagy fogalmazott) részletes jelentés készült „a rendbontásról”, amelyet az érettségizettek képviselői írtak alá (köztük KISZ-tagok is), s amelyet elvittek az iskolába, a kerületi tanácsra és a pártbizottságra is (az eredeti példányt Kállai százados helyezte el Antall dossziéjába...).³¹ Mindez a várttól eltérően nem mentette, ellenkezőleg, még veszélyesebb színben tüntette fel Antallt. Vizsgálatot rendelt el a főváros, majd Benke Valéria művelődési miniszter is, aki még ennek lezárulása előtt eltiltotta a IV. osztály valamennyi tagját a továbbtanulástól.³² Mosoni tanfelügyelő megint megpróbált különbséget tenni, s a vizsgálat eredményére hivatkozni (amely az esetet nem minősí-

31 A BFRK nyomozati jelentése és a tanulók által az iskola vezetésének küldött beadvány, ÁBTL O-11.386/2. 138-144., ill. 145-148. „Egri” és „Kerekes” naponkénti rendkívüli találkozókon jelentettek az ügyről Kállai századosnak. „Egri” jelentései 1959. jún. 20., 21., 22., 23., 26. (két jelentés), uo. 105-150., kihagyásokkal, ill. M-25.787/1. 212-216.; „Kerekesé” 1959. jún. 22., 24., 25., 30., ÁBTL O-11.386/2. 110-152., kihagyásokkal.

32 Az állambiztonság, korábbi álláspontját megváltoztatva, a 45 fős osztályból csupán 15 tanuló továbbtanulását nem javasolta. (ÁBTL O-11.386/3. 28.) Később készült egy 18 fős lista is, az előzővel jelentős mértékben egyező, valószínűleg szintén a rendőrségtől való – ez Benke Valéria miniszteri irataiban található (MOL XIX-I-4-zs 10. d. 2090/1959.). 12 főt a beiskolázási bizottságok ennek ellenére felvételre javasoltak, s ezért többségük vizsgát is tett. A Budapesti Pártbizottság részéről Kelen Béla 1959. július 16-án hivatalos levélben közölte Benke Valéria művelődésügyi miniszterrel, hogy a IV. osztályból senkit sem vehetnek fel. Így a sikeresen felvételizők eredményeit is annullálták. (Uo.) Az egyetemi felvételik során érvényesülő politikai diszkriminációról lásd Körösi-Molnár (2000) 95-100.

tette politikai indítékúnak), egyelőre hiába. Antall két nappal a botrány után áthelyezését kérte egy másik gimnáziumba, de már későn. Állásából felfüggesztették, augusztusban pedig fegyelmi eljárás indult ellene.³³

Az 1959/60-as tanév Antall nélkül kezdődött a Toldyban. Valószínűleg ő is tudta: ezzel az osztályteremben (és a tanáriban) berendezett harcálláspont elesett. Maradt az utóvédharc, amelynek tétje mindinkább a személyes egzisztencia rövid és hosszabb távú alakulása maradt. 1959. augusztus végére Antall mindenestre minden eddiginél terjedelmesebb (18 sűrűn gépelt oldalra rügő) beadványt intézett a Fővárosi Tanács Oktatási Osztályához, amelyben végigtekintett a Toldy-gimnáziumban eltöltött két évén, pontról pontra cáfolta a vádakát, bőségesen idézett különféle jegyzőkönyvekből. Bizonyosnak látszott, hogy a jogi és bürokratikus eljárástechnikában jártas Antall nem lesz könnyű ellenfél. Talán emiatt is tekintettek el a fegyelmi eljárástól, ehelyett a főváros október 16-án egyszerű felmondással megszüntette munkaviszonyát a *Munka Törvénykönyve* 29. §. 1. bek. nem megfelelő munkavégzésre, illetve alkalmatlanságra vonatkozó c) pontja alapján. Az indoklás ezt egyszerűen úgy fogalmazta meg, hogy Antall „politikai magatartása miatt nem alkalmas pedagógus pályára”.

A korabeli szokások szerint a c) ponttal, ráadásul politikai minősítéssel elbocsátottak semmiféle értelmiségi munkakört nem kaphattak. Antall is tudta ezt, ezért igyekezett mozgósítani valamennyi kapcsolatát, barátját. Apja is akcióba lépett, bár nem könnyen: a nyár végén még azt fejtegette, hogy „jobb lenne a dolgot így alsóbb fórumokon elintézni. [...] Megtehetné – mondta az öreg –, hogy elmenjen Fockhoz vagy a szovjet protokollfőnökhöz, esetleg a népfronthoz, de ez veszélyes, mert ezért tenni kellene valamit, és ő semmiben nem akar részt vállalni.”³⁴ Végül mégis felkereste előbb Ortutay Gyulát, a Hazafias Népfront főtítkárárt, majd Szakasits Árpádot, aki ebben az időben a Magyar Újságírók Országos Szövetsége elnöki tisztségét töltötte be. Szakasits, aki idősb Antallt még a háború alatti, illetve a koalíciós időkből ismerte, Kállai Gyula miniszterelnök-helyetteshez,

33 A fegyelmiel kapcsolatos valamennyi munkaügyi iratot lásd BFL XXIII. 113. 152.310/1962. A továbbiak forrása – külön jegyzet híján – ez az iratsomó. (A fegyelmi indítvány másolata bekerült Antall állambiztonsági személyi dossziéjába is.)

34 „Egri” jelentése, 1959. aug. 25. ÁBTL O-11.386/2.203.

az MSZMP KB titkárához fordult azzal a késsel, hogy a fiatal Antall átkerülhessen egy másik gimnáziumba.³⁵ Az ügy amúgy is közfigyelmet keltett – az elbocsátási határozaton szereplő feljegyzés szerint az ügyben tájékoztatást kért a miniszter (Benke), a Budapesti Pártbizottság (Kornidesz Mihály); Ilku miniszterhelyettes pedig külön „leszólt”, hogy az elbocsátás a c) pont alapján történjen.

Az informális közbenjárás egyelőre semmi eredménnyel nem járt, a formális viszont annál fényesebb sikert hozott Antallnak. A felmondó határozatot megfellebbezte, így az 1959. november 12-én a munkaügyi vitákban illetékes I. Kerületi Pedagógus Közös Egyeztető Bizottság elé került. A határozat mellett csupán (hivatalból) a fővárosi oktatási osztály személyzetise, valamint a beidézett Cihika Mihály igazgatóhelyettes érvelt. Antall viszont felvonultatta valamennyi támogatóját: egykori munkahelye, az Eötvös-gimnázium részéről Donászy Ferenc igazgatót, Szalay Béla volt párttitkárt, a Toldyból egy-egy szülőt és kollégát, Mosoni tanulmányi felügyelőt. Végül pedig személyesen is előadta augusztusi irománya velejét. Még azt is megengedte magának, hogy a végén kifejtse: noha nem kommunista, nem százszázalékos marxista, de marxista módon tanított, mert így diktálta tanári lelkiismerete, hiszen a vizsgákon ezt számon kérték tanulóin. Az eredmények pedig, tette hozzá, mellette szólnak. A siker teljes volt: az egyeztető bizottság formai okokból (a felmondás oka félreérthetetlenül nem állapítható meg), de nyilvánvalóan a hallottaktól meggyőzve – vagy egyszerűen tisztességből – törvénysértőnek mondta ki az elbocsátást, s elrendelte Antall állásába való visszahelyezését. A fővárosi oktatási osztályt megviselhette a kudarc – a személyzeti vezető a nyomban megírt fellebbezéssel egyidejűleg hasonló terjedelmű jelentést készített a Budapesti Pártbizottságnak...

Antall azért tudta, hogy sikere csupán részsiker. Apja közbejárása eredetileg arra irányult, hogy – a Toldyban vagy másutt, az idő múlásával mindinkább másutt – a tanári pályán maradhasson. Kállai Gyula ugyan fogadta idősb Antallt, de bizonyára értésére adta, hogy erre nem számíthat. Ezért Antall még az egyeztető bizottsági győzelem előtt – vagy azzal egyidejűleg – olyan alkuformulát dolgozott ki, amely mintegy két lépésre előre számította ki a fejleményeket. Már októberben, amikor kézhez vette fel-

35 MOL M-KS 288. f. 49. cs. 2. ő. e.

mondólevelét, azt kérte: a főváros írásban jelentse ki, hogy (politikai) alkalmatlansága csak a tanári pályára vonatkozik, más képezésének (könyvtáros, levéltáros) megfelelően elhelyezkedhet. Ezt akkor nem vették figyelembe. Az egyeztető bizottság Antall számára kedvező határozata (s, meglehet, az a tény, hogy Kállai Gyula foglalkozott az üggyel) meggondolásra készítette az illetékeseket. Antall „ajánlata” most úgy szól: ha (informálisan) megengedik (megígérik), hogy értelmiségi munkakörben helyezkedhet el, önként (és formálisan) lemond a katedráról, s így nem szükséges tovább folytatni a (formális) fegyelmi eljárást.

Ha Antallt visszahelyezik a Toldyba – a fegyelmi elbocsátás visszavonása ezt jelentette volna –, minden felügyeleti szervet súlyos presztízsveszteség ér. Ezt sem az ügybe bekapcsolódott állami szervek, sem a politikai rendőrség nem engedhette volna meg magának. A kérdés az volt, mi a minimális szankció: a pedagógiai pályától vagy az értelmiségi munkától való eltiltás, s mennyi időre szól? Antall úgy számolt, hogy másodfokon alighanem elbocsátják. 1959. december 10-én azt írta Gyalmos János fővárosi tanácselnök-helyettesnek, hogy „utcáról c. ponttal nem vesznek fel, legfeljebb segédmunkásnak, de úgy sem könnyen”. Ha ezt akarják, közölgjék – „el fogom viselni”, tette hozzá.

De nem ezt akarták. Elfogadták Antall ajánlatát, aki még az alku bürokratikus forgatókönyvét is kidolgozta, úgyhogy ezzel sem kellett bíbelődni. A fellebbviteli fórum, a Budapesti Területi Egyeztető Bizottság ülését december 14-re kitűzték, majd elhalasztották két héttel. De ekkor sem tartották meg, mert aznap a fővárosi oktatási osztály visszavonta fellebbezését (ezzel jogerőre emelkedett az Antallt visszahelyező elsőfokú határozat), ám ugyanezen a napon Antall kérte áthelyezését a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba. A döntést a Fővárosi Tanács egyeztetette Kornidesszel és Ilkuval. 1960 januárjában Antall József munkába állt a könyvtár V. kerületi Vadász utcai fiókjában. Az „Antall-ügy” ezzel – egyelőre – lezárult. Antallt eltávolították a közoktatás területéről, de teret hagytak neki az értelmiségi pályán. Az ügy „epilógusai” pedig arra mutattak, hogy a megoldás hosszabb távra és a hatalmi intézményrendszer más pontjaira is kiterjeszthető.

Idősb Antall József 1962 áprilisában ismét felkereste Szakasits Árpádot, ő pedig azonnal levélben fordult Ilku Pálhoz, aki ekkor már művelődési miniszter volt. „Nem bántunk vele valami jól – írta az idősebb Antallról –, ami

még nem olyan vészes, de sajnos a fia is megszenvedte ezt, és ez már nem fér össze a mi erkölcsi felfogásunkkal, ha egyébként a fiú nem szolgált rá, hogy fenntartásokkal éljünk vele szemben.” Ilku egy hónap múlva válaszában elmagyarázta, hogy a fiú nagyon is rászolgált a fenntartásokra – az 1959-es eljárás eredményeit ismételte meg szó szerint –, majd váratlan módon úgy fejezte be levelét, hogy az ifjabb Antall „pedagógusként való újraalkalmazásának jogi akadálya nincs”.³⁶ A levél elkerült a Fővárosi Tanácshoz is, ahol fegyelmезetten tudomásul vették a benne foglaltakat, ám az érdeklődő Antall-lal közölték, hogy egyetlen üres történelemtanári állás sincs az egész fővárosban. Megint Gyalmos tanácselnök-helyettes vette kézbe az ügyet, s 1962. július 23-án ötödre cédulán kijelentette: „[...] mivel a Művelődési Minisztérium nyilatkozott az ügyben, erkölcsi kötelességünk, hogy tanári munkaviszonyát helyreállítsuk.”³⁷

Antallnak így találtak helyet a II. kerületi Dolgozók Gimnáziumában, ahol valóban tanított is néhány évig – ez azonban a történet további fejezete. A Toldy-gimnázium és az akkori idők alkalmasak voltak arra, hogy Antall saját helyzetét ostromlott várvédőként fogja fel. A tanári pálya miszsióként, diákjai jövődő partizánokként, a budai iskola utolsó hídfőállásként jelent meg, amelynek tényleges parancsnoka – maga Antall – a helyzetet világpolitikai és nemzeti történelmi perspektívában szemlélve és szemléltetve áll a vártán, vállal súlyos személyes kockázatokat. Ideig-óráig a kockázatokat sikerült minimalizálni, 1959-ben azonban Antall vesztett. Hogy ő maga mit vesztett el így, és mennyire változott meg, ebben a pillanatban még nyitott kérdés maradt.

VÍZ ALÁ NYOMVA, ALÁMERÜLVE

Kállai és Papp százados 1958-ban Egri Gyulának azt a feladatot adta, hogy szállítson információkat Antall Józsefről, a „szocialista rendszer” politikai *ellenségéről* – vagy más szemszögből: a szovjet típusú rendszer *aktív ellenállójáról*. Egrinek nem is volt nehéz dolga, jelentései túláradó verbális célszemélyt festenek le, aki saját magáról rendszerint politikai aktorként beszélt, szűkebb környezetét a világméretű szovjet- és kommu-

36 MOL XIX-1-4-s 44. d. 1679-A-1962.

37 BFL XXIII. 113. 152.310/1962.

nistaellenes küzdelem perspektívájában szemlélte. Mindezt a megfigyelő az állambiztonság politikai és szakmai nyelvére fordítva írta le. Logikusan nem tartozott volna Egri szorosan vett feladatai közé az olyan megnyilvánulások rögzítése, amelyek a rendszer iránt közömbösek vagy éppen bele-törődők, netán lojálisak voltak. Hasonlóképpen érdektelennek tüntek egy effajta *ellenség* nem politikai perspektívái, individuális stratégiái. Egri azonban láthatóan nem racionalizálta hálózati munkáját – vagyis nem korlátozta elsődleges feladataira. Amíg tartója, Kállai százados a totális elhárítás paradigmája alapján szemlélte és irányította munkáját, Egri effajta jelzések elsősorban az ellenség különlegesen agyafúrt mivoltát bizonyították. A beletörődés és a passzivitás csupán álca, talán előkészület az addigiaknál is veszélyesebb aknamunkára. Ha Kállai százados totális elhárító volt, Egri totális hálózati ember, akinek figyelme hasonló meggondolásokból kiterjed célpontja valamennyi politikaiként értelmezhető megnyilvánulására. Ha a totális elhárítás paradigmájában egy ellenséggyanús ember eltávolodik a politikától, az még gyanúsabb, ha pedig ezt ki is mondja, a leggyanúsabb.

1958 nyarán, az iskola vezetésével való összecsapás után, a Nagy Imre-per árnyékában bukkantak fel Egri jelentéseiben az első utalások arra, hogy Antall József „visszahúzódná” az osztályterem frontvonalából. „Letargikus, pesszimista hangulatáról” számolt be, „visszahúzóadásáról” a szokásos presszóbeli és tantestületi beszélgetésektől, az állandó megfigyeltetés és üldöztetés okozta idegkimerültségről.³⁸ Egri június végén, Miklóssy Lajos társaságában meglátogatta Antallt a hárshegyi idegszanatóriumban, ahol a tanév végén ellene irányuló hajsza elől keresett menedéket. Itt találkozott első ízben Antall szüleinevel. Idősb Antall ez alkalommal fejtette ki először azt, ami később hasonló beszélgetéseik vezérmotívuma lett. „Ma rettenetesen kell vigyázni, mert hatalmas besúgórendszer van kiépítve, és nem szabad senkinek segíteni, semmibe beavatkozni, Antall József (a fia) is jobban tette volna, ha teljesen csendben marad.”³⁹

Antall 1958/59-es tanév elején elhatározott óvatosságának elsősorban taktikai okai voltak: megőrizni a középiskolai tanítás lehetőségét, és minél

38 „Egri” jelentése, 1958. máj. 12., jún. 19., jún. 24. ÁBTL O-11.386/1. 214., 234., 237.

39 „Egri” jelentése, 1958. jún. 27. ÁBTL O-11.386/1. 260.

több diákját hozzásegíteni az egyetemi továbbtanuláshoz. De a jól átgondolt stratégia szélsőséges hangulati ingadozásokat fedett, vakreménytől a teljes borúlátásig. „Most kicsit nyugodtabb a politikai légkör, de a terror, a diktatúra azért cseppet sem szűnt, és lehetőség van megint a fokozódására” – mondta Antall Egrinek 1958 szeptemberének elején. Ugyanebben a beszélgetésben azonban később azt mondta, hogy „teljesen le van törve és kedvetlen, mert most olyan nagy a terror és a lelki elnyomás, hogy az ember egy szót sem beszélhet, semmit nem dolgozhat [...] szeretne okosan élni és visszavonulni a politikai élettől, de ez, mint mondja, éltető eleme és a vérében van, hogy minden elnyomás ellen harcoljon [...] magát az »ifjú jurátus« nemzedéknek nevezte, amely ha akarja, ha nem, mindenütt a gyakorlati politikába ütközik.”⁴⁰

Antall hangulati hullámválásaihoz valószínűleg hozzájárult lappangó és időnként kiéleződő vitája apjával. Az első erre vonatkozó jelzést Egri ugyancsak 1958 szeptemberében adta, amikor a közelgő országgyűlési választások kapcsán az Antall családban felvetődött, vajon idősb Antall „ne vállaljon-e a népfrontban valamilyen pozíciót, ne ajánlja-e fel Dobiéknak, a volt kiszgazdáknak szolgálatait”. Az apa hajlott erre, nem mellékesen abban a reményben, hogy így miniszteri nyugdíját 1300 Ft-ról 2700-ra emelnék. Fia viszont határozottan ellenezte, hiszen „az ő politikai értékük és hitelük abban van, hogy nem hajolnak meg senki előtt, semmiben nem vesznek részt, nem kötnek kompromisszumot”.⁴¹ Hasonló szándékairól beszélt idősb Antall ezekben a hónapokban – kihallgatásai alkalmával – Bodrogi László őrnagynak. Amikor azonban Kovács Bélát végül képviselőnek jelölték (és választották), apa és fia – legalábbis Egri így továbbította az ifjabb Antall közlését – egyaránt elkeseredett. Egyetértettek abban, hogy Kovács „ezzel a lépésével megszegett egy közös platformot is”, azt tudniillik, amit 1956 decemberében a koalíciós pártok vezetői alakítottak ki Antallék lakásán. Ez kizárta a kompromisszumot és a politikai életben való részvételt. „Lassan széthull a belső emigráció” – idézte Egri Antallt.⁴²

40 „Egri” jelentése, 1958. szept. 4. Uo. 286–287.

41 „Egri” jelentése, 1958. szept. 12. Uo. 289.

42 „Egri” jelentése, 1958. nov. 14. Uo. 344.

A beboruló távlatokat ifjabb Antall mind gyakrabban a múlt emlékeivel igyekezett ellensúlyozni beszélgetéseiben. Esetében ez két csomópontot jelentett. 1945-öt, amely mintegy gyújtópontban egyesítette apja idealizált alakját háború előtti belügyminisztériumi pozíciójától antifasiszta tevékenységén és kisgazdapárti funkcióján át egészen 1956-ig. A közbeeső történeti fordulatokat az idősebb Antall alakja egységes percepcióba foglalta. Valószínűleg ezért nem jelent meg a jelentésekben semmiféle Horthy-korszakra vonatkozó reflexió – bár lehetséges, hogy Egri ezeket mint az ellenségképebe nem illő mozzanatokot egyszerűen mellőzte. A másik csomópontot Antall „saját” 1956-os tevékenysége jelentette. Több diskurzus tárgya volt a „kivételes szerencse”, amellyel elkerülte a forradalomban való részvételéért „kijáró” megtorlást. Ezekben sohasem fordult elő az apa közbenjárása Dobinál – helyett két mozzanat magyarázta azt a csaknem kényelmetlen tényt, hogy Antallt nem csukták le azért, amiért másokat (például Göncz Árpádot) hosszú börtönnel sújtottak. Az egyik Antall szigorú és eredményes konspirációja, agyafűrt viselkedése a kihallgatásokon, amelynek hála a bizonyítékok nem kerültek napvilágra. A másik egykori barátja, a volt rendőrtiszt, a Kátai beszervezésekor említett Horváth József, aki még 1957 tavaszán is a kisgazdától kapott megbízás szellemében mentett embereket a rendőrségen.⁴³ Antall nemegyszer összeállította saját, egyre újabb mozzanatokkal bővülő 1956-os „bűnlajstromát”. Utólag mintegy átvette például a lakásukon folytatott koalíciós megbeszélések főszerepét Kovács Bélától és apjától, része volt Nagy Imre 1955–56-os kéziratainak külföldre csempészésében, fegyveres harcokban vett részt a kisgazda pártszékház őr-ségének élén stb.⁴⁴

Egri jelentéseiből kiválólóan Antall mindinkább ambivalens módon viszonyult a fennálló állapotokhoz. Egyfelől bizakodott abban, hogy a Dobi István fémjelezte (!) mérsékelt erők enyhítik a terrort, és a választások a Hazafias Népfrent keretében bár, de bizonyos pluralizmust engedve zajlanak majd le. (Ebben a meglepően derülátó gondolatmenetben az apa hatása vi-

43 Ezt a történetet legrészletesebben „Egri” 1959. júl. 17-i jelentése tartalmazza, ÁBTL O-11.386/2. 164–171.

44 „Egri” jelentései, 1959. jan. 15., jan. 22., jan. 30., febr. 21. ÁBTL O-11.386/1. 399–401., 404–405., 408–409., 416–419.

lágosan érezhető.) Abban is bízott, hogy belátható időn belül rendszerváltozásra kerül sor, valami világpolitikai fordulat következtében (a belső felkelés eshetőségével nem számolt). Jobbára a nyugati politikára, annak nagy egyéniségeire figyelt, de többször beszélt arról, hogy „amíg a Szovjetunió fel nem bomlik, addig semmilyen közeli kibontakozásra nem lehet számítani; ez hosszadalmas folyamat, mely csak akkor következik be, ha a szovjet értelmiség lerázza magáról a primitív bolsevizmust”.⁴⁵ Erre az esetre kell kinek-kinek „tartalékolnia” magát, megőrizve tartását, ugyanakkor nem kockáztatva azt, hogy valamilyen szankció következtében teljesen perifériára szoruljon: „Addig azonban csöndben kell maradni, és arra kell törekedni, hogy szerény és csendes munkával meglassítsuk a fejlődést, és minél több jobboldali erőt megmentsünk.”⁴⁶ Másfelől viszont az ötvenes évek végi helyzetet újabb Bach-rendszernek tartotta, amelyben kilátástalan minden fellépés, a változásra semmiféle esély nincsen. Miközben idézett szavai afféle csendes szabatózst hirdettek, számos alkalommal azt fejtegette kollégáinak, hogy az értelmiségnek ilyen körülmények között is mindent meg kell tennie az ország fejlődéséért. Helyzetmegítélései és következtetései a „külvilágban” történtek és saját lelkiállapotának hullámválása szerint hol az egyik, hol a másik irányba mozdultak el.

Nem kétséges, hogy közvetlen környezetének jelzései inkább beletörődésre, mint ellenállásra sarkallták. 1959 szeptemberében apja mégis beadta nyugdíjmelési kérelmét – azt feltételezve, hogy a kormány amúgy is keresi a kapcsolatot a „koalíciós erőkkal”. Ez a meggyőződés a szovjet csapatok Romániából való kivonása után igen erősen tartotta magát a volt kisgazdapártiak körében. Antallék is reménykedtek, hogy a szovjet hadsereget Magyarországról is kivonják, talán nagyon hamar. Idősb Antall nyugdíjügyén tényleg pontosan le lehetett mérni a hírek valóságtartalmát. Bár az állambiztonság összefoglalói regisztrálták „közeledését”, a nyugdíj emeléséhez ez vajmi kevésnek bizonyult – a kérelmet elutasították. Egri 1959. július végén egyik toldys tanár kollégája, Komlós Gyula társaságában találkozott Kádár Imre református püspökkel. Többek között Antallról és frissen érettségizett osztályáról beszélgettek, amelyből – ekkor úgy tűnt – senkit sem

45 Összefoglaló jelentés, 1959. ápr. 9. Uo. 27–28.

46 Uo.

vesznek fel belátható időn belül egyetemre. A tanár elmesélte Antall daczreakcióját (ezt Egri más jelentései is megerősítették), miszerint ezt sem bánja, így legalább ezek a gyerekek nagypapa korukig gyűlölni fogják a rendszert. „Kádár és felesége fel voltak háborodva Antall kijelentésén [...], csodálkozva kérdezték, hogyan taníthat ilyen ember ma az iskolában?” Komlós szerint Antall az általa „fellázított diákok” életútját kettőtörte, miközben „összeköttetései révén” mindig elintézte, hogy őt ne vonják komolyan felelősségre. „Komlós teljesen elítéli Antall viselkedését, elmondta, hogy benne is sok kétely merül fel a rendszerrel kapcsolatban, de bűnnek tartaná diákjait a kormány és az állam ellen lázítani.”⁴⁷ Egri ekkoriban ismerkedett meg Antall legrégebbi és legbensőbb barátjával, Kiss György tanárral (aki ekkor még éppen célszemély volt). „Az a benyomásom – írta 1959 szeptemberében –, hogy Kiss György kissé túlzásnak tartja Antall kiállását és módszereit. Barátian, de ingerülten bírálta Antallt, hülyének nevezte azért, amiért nem engedi meg apjának, hogy bármilyen funkciót vállaljon. [...] Kiss szerint Antall nem bír egyszerű tanárként élni, érzi, hogy nagyobb képességei vannak. Csak úgy érzi [jól] magát, ha valaminek a középpontjában van, ha körülötte forog minden. Le van törve és életunt, ha nincs valamilyen harca. Kiss szerint Antall részben szerepként, mint egy eposz hőse, játssza meg magának az üldözöttet és az ellenzéki politikust.”⁴⁸ Ha Kiss így vélekedett – hamarosan bekövetkező beszervezése és Antallról szóló jelentései ezt valószínűsítik –, alighanem barátja tudára is adta.

1959 hosszú és dologtalan őszen, amíg Antall fegyelmi ügye zajlott, növekvő elkeseredését még fel-felváltotta a remény, hogy valamilyen szerencsés (esetleg világpolitikai) fordulat nyomán visszakerülhet az oktatásba. A „beilleszkedés” szó 1959. szeptember végén bukkant fel először Egri szövegében („Nagyon várja most az új pártkongresszust, hátha hoz valami lehetőséget a beilleszkedésre”), ám a „közvetlen kibontakozás” lehetetlenségének kontextusában.⁴⁹ Antall egyelőre csak Egrinek javasolta, hogy esetleg lépjen be a KISZ-be, s másoknak – „rendes embereknek” –, hogy be kellene lépniük a pártba, s ott „kezdeni a bomlasztási munkát”. Egy Boross Péterrel és Egrivel folytatott beszélgetésben (Boross, Antall régi ismerőse – interná-

47 „Egri” jelentése, 1959. júl. 28. ÁBTLO-11.386/2. 183.

48 „Egri” jelentése, 1959. szept. 10. ÁBTL M-25.787/1. 425.

lásból szabadulva – a kőbányai Harmat étterem üzletvezetője volt) „a nemzeti erőkről – így nevezték magukat – megállapították, hogy szét vannak forgácsolva, rengeteg embert megfizettek, lepénzeltek, igen sokan meg vannak félemlítve, mások teljesen közömbössé váltak”.⁵⁰ Am amíg ügye le nem zárult, Antall alig várta az iskolából, a kerületi és fővárosi oktatási osztályokról érkező, Cihika igazgatóhelyettes csillagának emelkedését, máskor süllyedését mutató híreket. Tovább szötte álmait a Toldy vezetésének átalakulásáról, és stratégiákat dolgozott ki visszakerülése esetére. Ezek arról szóltak, hogyan lehetne az ifjúságban – óvatos formában! – fenntartani az ellenállás szellemét.

Az igazi hangulati fordulatot paradox módon az ügy kedvező lezárása hozta. Antall 1960 januárjában elkerült a Vadász utcai könyvtárba, ahol Egri (és néhány más toldys kollégája) rendszeresen látogatta. Alig egy hónappal később a jelentésekben felbukkan az elkeseredés, a beletörődés, a kiábrándulás és a reménytelenség később az egész évet meghatározó motívuma. A könyvtár: ketrec – mondogatta Antall *Egrinek*, s növekvő közönyéből most már az iskolából érkező hírek sem tudták kikökkenteni. Külpolitikai beszélgetéseik perspektívája továbbra is a kelet-európai (rendszer)változás lehetősége maradt. De a mindig megtalált reményteli jeleknél már Antall sem ment tovább. Annyi csalódás után nem jutott más következtetésre, mint hogy változás rövid távon aligha lesz.

A mindinkább elhatalmasodó beletörődés érzése egy fiatal és tevékeny embert kerített hatalmába. Természetes módon vetette fel egy új magatartás, új egyéni stratégia kidolgozását. „A könyvtár alkalmatlan arra, hogy itt átvészelje azt a hosszú időt, amíg valamilyen reális és gyökeres társadalmi változás kibontakozik” – tudósított Egri, hozzátéve, hogy Antall szeretne átkerülni a Mezőgazdasági Múzeumba. „Azt is kifejezte ugyanakkor, hogy nem szándékozik a változás után a Mezőgazdasági Múzeumban maradni, még az intézmény vezetőjeként se.”⁵¹ Az 1960. áprilisi amnesztia után Antall „felvetette, hogy esetleg meg kellene mozdulni”, más nevén, de inkább saját nevén „közömbös vagy mérsékelt hangú történelmi dolgozatokat” kellene

49 „Egri” jelentése, 1959. szept. 28. ÁBTL O-11.386/2. 238.

50 „Egri” jelentése, 1959. nov. 4., okt. 8. Uo. 264., 246.

51 „Egri” jelentése, 1960. febr. 11. Uo. 336.

közölni tudományos folyóiratokban, ami azután „talán majd újra erjedéshez vezet”.⁵² Antall folyamatosan arra ösztönözte Egri, hogy vállaljon el mindent a Toldyban – részben a Cihika igazgatóhelyetttel szembeni pozíciók megtartása érdekében, részben azért, mert a fiatalokat csak aktív és minőségi pedagógiai munkával lehet elvonni „a marxista szemináriumoktól”.⁵³ Kállai százados nem szabta meg pontosan Egri „magatartási vonalát” Antall-lal szemben, de kézenfekvőnek látszik, hogy Egri leginkább követte célszemélye hangulati változásait. Maga is az elkeseredettet, a kiábrándultat adta, s még rá is játszott, mert többször felvetette, hogy sikerei ellenére inkább ő is otthagyja a pedagógiai pályát. Antall ilyen esetekben mindannyiszor hosszasan bizonygatta Egri pedagógiai és politikai missziójának fontosságát – mintegy ráruházva az elveszített frontszakaszt a Várhegy oldalában. Egri magatartása e szövegek szerint valóságos mintaként lebegett Antall szeme előtt, aki már alig reménykedett abban, hogy visszakerülhet a katedrára.⁵⁴ Az ifjúság nevelésében való részvétel fontossága is elhalványult olykor. Antall mondott Egrinek olyasmit is, hogy pillanatnyilag „nem időszzerű a gyerekekkel való aktív és konkrét foglalkozás, mert a gyerekek gyakran fecsegnek, és lebuktatják egymást [...] a leglényegesebb, hogy megőrizzük magunkat az iskolában”.⁵⁵

Antall számára apja hosszú távon, az életpályát tekintve iránytűt jelentett. Rövid távon azonban tudott nagyon kritikusán is viszonyulni hozzá, s ez ebben az időszakban alighanem legkiélezettebb konfliktusukhoz vezetett. 1959 tavaszán apa és fia egyként bírálta, sőt elítélte Kovács Béla mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezését támogató, a *Magyar Nemzet*-ben megjelent cikkét. Felháborodtak, megalkuvásnak, sőt aljasságnak nevezték Kovács gesztusát.⁵⁶ Ez a véleményük akkor sem változott számottevően, amikor arról kaptak hírt, hogy a cikket ebben a formában nem a be-

52 „Egri” jelentése, 1960. ápr. 15. Uo. 381.

53 A vállalás egyelőre egy tantestületi előadást jelentett a koedukált nevelés problémáiról 1959 szeptemberében, illetve az osztályfőnöki munkaközösség vezetői feladatait. Toldy-évkönyv (1960).

54 „Egri” jelentése, 1960. nov. 10. ÁBTL O-11.386/3. 134.

55 „Egri” jelentése, 1960. szept. 22. ÁBTL O-11.386/2. 544.

56 A cikk a *Magyar Nemzet* 1959. február 20-i számában jelent meg. Antallék reakcióiról

teg Kovács írta, sőt jóvá sem hagyta, mert számos pontját kifejezetten el-lenezte. Az inspiráció Dobi Istvántól Dernői Kocsis Lászlón át érkezett. 1960. szeptember közepén Ortutay Gyula beszélgetésre hívta idősb Antall Józsefet, s ezúttal őt kérte meg, hogy írjon cikket a *Magyar Nemzet*be az ENSZ Közgyűlés közelgő üléséről. Ennek napirendjén még mindig szerepelt a „magyar kérdés”, ahogy 1957 óta minden évben. Ortutay „szocialista rendszer” melletti állásfoglalást és amerikaiaknak címzett bírálatot kért – Egri így tudósította az ifjabb Antall beszámolója nyomán Kállai és Papp századost a megrendelés tartalmi elemeiről. Eszerint Ortutay nyíltan megmondta, hogy Kovács Béla halála után „sokan a régi, ismert, tartózkodó kiscgazdák közül” az idősebb Antall „után mennek”. Ortutay utalását nem melleleg úgy is lehet(ett) interpretálni, hogy most az MSZMP vezetése is idősb Antallt tekinti a Kiscgazdapárt informális vezetőjének.

Az ajánlat nyomán Egri – ismét csak másodkézi, ám drámai – leírása szerint éles vitára került sor apa és fia között. Az ifjabb Antall kategorikusan elzárkózott, mert nem szabad „ilyen férgekkel” kompromisszumot kötni. Apja viszont „eszelősnek, fanatikusnak nevezte [a fiát], aki már többször bajba sodorta a családot”. Kifejtette azt is, hogy ha majd ifjabb Antallt lecsukják, neki kell eltartania a mind népesebb családot (ifj. Antall József felesége ebben az időben volt várandós első gyermekükkel).⁵⁷ Ehhez nagyobb nyugdíjra van szüksége (az emelést az év tavaszán ismételten kérte), márpedig a felkérés visszautasítása ezt veszélyezteti. Majd mindketten öngyilkossággal fenyegetőztek – de végül megegyeztek abban, hogy az ifjabb Antall megírja a cikket.⁵⁸

Kátai György, aki ebben az időben még csak néhány hete viselte fedőnevét, hasonlóan számolt be az esetről. A nézeteltérés apa és fia között szerte is drámai formákat öltött, nem is tudtak volna megegyezni, ha ifjabb Antallt nővére rá nem bírja a cikk megírására.⁵⁹ Egri szerint „langyos”, a ki-

lásd „Egri” jelentéseit, 1959. febr. 21., febr. 26., máj. 12. ÁBTL O-11.386/1. 417., 420., O-11.386/2. 80. Az írás hátteréről Palasik (2002) 98–99.

57 Az apa erre hivatkozva már korábban is „elővigyázatosságra” intette fiát, lásd például „Egri” jelentése, 1960. júl. 22. ÁBTL O-11.386/2. 417.

58 Az esetről lásd „Egri” jelentéseit, 1960. szept. 22., okt. 4. Uo. 544–547.; ÁBTL 11.386/3. 64–65.

59 „Kátai” jelentése, 1960. szept. 21. ÁBTL O-11.386/2. 536–539.

fejezett állásfoglalástól tartózkodó írás készült, Amerikát pedig „jobbról támadta”, mert „becsapta a fiatal és tehetetlen európai államokat”. „Aki a cikket olvassa és látja alatta az Antall nevet, szerinte [ifj. Antall szerint] megérti, hogy a cikk komor, keserű kapcsolata a magyar élet pusztulását és kiúttalanságát fejezi ki. [sic!]⁶⁰ Egri Antall elbeszélését közvetítette, Kátai viszont Miklóssy Lajossal együtt olvasta is a szöveget. Ő is úgy értékelte, hogy a cikk elsősorban az amerikai Kelet-Európa-politika bírálata („New York Times-i hangulatot sugárzó »kritika«” – írta a tájékozott Kátai). De ezután „néhány szóban megemlékezik Antall arról, hogy 1945 után szép fejlődésen ment keresztül az ország. A parasztságnak vannak problémái, de ő is, mint Kovács Béla is, életében, ennek jobbra fordulásában bízunk.”⁶¹

A cikket a szerkesztőség nem találta eléggé aktívnak, hiányolták belőle a kiállást. „Határozottabb színvallást” kért az Antall-lakásba látogató Dernői Kocsis László is, ám az átírt változat sem jött le. Antall számítása, mint Egri-nek elmondotta, bevált, hiszen ő igyekezett úgy fogalmazni, hogy az „kevés” legyen. Az apa békülékenyebb magatartása nem először ütközött össze fia intranzigenciájával. Végeredményben azonban az ifjabb Antall sem zárkózott már el a megnyilvánulástól, csupán a hűségnyilatkozat deklarálásától. Az apa mellé felzárkózott az egész Antall család (Egri külön megemlítette, hogy beszélt ifjabb Antall feleségével is), és a szöveg felett vitatkozó barátok (Kátai és Miklóssy) ugyancsak erős szavakkal kárhoztatták a fiú merevségét.

Fehér Ferenc, az egykori egyetemi évfolyamtárs szerint Antall József 1957-ben, az utcán összefutva mondta neki az azóta elhíresült mondatot: „Én most alámerülök és kibekkelem őket.”⁶² Egri jelentései még 1960-ban sem egyértelműen ezt a magatartást tükrözik, a korábbi években, osztálya érettségi vizsgájáig pedig éppen nem. A szövegekből bizvást kivonhatjuk a minimálisan kötelező aktivizmust, amellyel Egri-nek Antallt Kállai századosék előtt jellemeznie kellett. De ami a képen marad, még így sem *csupán* beletörődő, tudatosan alámerülő embert ábrázol. Inkább a víz alá nyomtat, aki úgy látja: ebben a helyzetben nemigen tehet mást, mint hogy életét tudatosan víz alatti viszonyokra rendezi át. Valóban sok minden arra

60 „Egri” jelentése, 1960. szept. 22. ÁBTL O-11.386/2. 545.

61 „Kátai” jelentése, 1960. szept. 21. Uo. 538.

62 Fehér (1991).

sarkallja, hogy kerülje a konfrontációt. Valóban minimalizálni kívánja a kockázatokat és hátrányokat. Ebben önképe is szerepet játszik, amely jelentősen felnagyítja saját szerepét, kiemeli saját személyiségét az elszürkülő környezetből, s persze a rá leselkedő veszélyeket, az esetleges hátrányokat is nagyobbban tünteti fel. (Antall rendszeresen beszélt a rá ötvenhatos szerepe miatt kiróható halálos ítéletről, s nemigen feltételezhető, hogy ez csupán Egri leleménye lett volna.) Ahogy saját maga kijelölte „frontszakaszáról” el-távolították, bizvást úgy érezhette, éltető levegőtől elzárt, cseppfolyós kö-zeg veszi körül.

Talán e ponton érdemes összegezni Antall politikai krédóját – már természetesen azt, amit a jelentések ezen a ponton látni engednek. Az effajta eszmefuttatások az Antallt egész megfigyelt időszakában legészletesebben ábrázoló Egri szövegeiben (is) feltűnően ritkán fordulnak elő. Ahhoz képest, hogy Antall történelemtanár volt, s már ekkor gyakorta utalt arra, hogy pályáját esetleg történeti művek (bár inkább csak cikkek) írásával folytatná, alig beszélt történelemről. Ha mégis, leginkább kézenfekvő és közhelyes párhuzamokat vont 1956 és 1848–49, a berendezkedő Kádár-rendszer és a Bach-korszak között. Hasonlóképpen, az aktuális világpolitikai helyzetet sem állította történeti perspektívába. Inkább afféle politikai kommentá-torként latolgatta választások, parlamenti pártküzdelmek, szavazások (Nyugaton), illetve politbüro-döntések és pártkongresszusok (itthon és Keleten) lehetséges és valószínű forgatókönyveit, alakulását és (általában rövid tá-vú) következményeit. Kivételt azok a politikai fejlemények jelentettek, amelyekből Antall a szovjet típusú rendszer közeli megrendülését és bukását, esetleg világméretű konfrontáció (háború) közvetlen előjelét „olvasta ki”. Gondolkodásának e vágyteli megnyilvánulásai szinte kiszámítható rendszerességgel váltották a változatlanságba belenyugvókat. A szovjet rendszer, a „kommunizmus” mibenléte Antallt mintha egyáltalán nem foglalkoz-tatta volna. Evidencia volt és maradt. Esetleges változásai csak annyiban érték el, hogy számára, kész (és az 1956 utáni években inkább konfrontatív) str-atégiai számára teret nyitnak-e vagy sem. Egyszerű, fekete-fehér klisékkel operált, az „ők” és „mi” világos megkülönböztetésével, de e dimenziót alig egészítette ki mással.

Egri szövegei a közeli múlttal kapcsolatosan sem mutatnak fel Antall részéről különösebb analitikus törekvést vagy éppen kritikai reflexiót.

A Horthy-korszakról egy története volt: az apjáé, aki egyszerre volt bent és kint, magas beosztású államhivatalnokként élvezte Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter bizalmát, tagja volt egy parlamenti ellenzéki pártnak, végül pedig aktív, sikeres németellenes-antifasiszta tevékenységet folytatott. Ebből következett 1945 folytatódó apa-története. Amúgy ez is jobbára reflektálatlan maradt, elsősorban a szovjet megszállás kezdeteként. Ily módon „egybecsúszott” a koalíciós féldemokrácia viszonyaival, vagyis 1945-ben összpontosult az apa emelkedése (egészen a miniszteri pozícióig és a Kiszgazdapárt szürke eminenciási szerepéig), de egyben politikai bukása és háttérbe szoríttatása is. Hogy ez valójában hosszú éveket jelentett, a képviselői mandátumot tekintve pedig formálisan egészen 1953-ig tartott, Antall elbeszéléseiben általában nem szerepelt.

Saját történetének kezdetét is gyakran visszavezette 1945-re, a kiszgazda ifjúság soraiban folytatott romantikus küzdelmek emlékére (például verekedések szovjet katonákkal, kommunista aktivistákkal). De ennek a történetnek azért lényegében egyetlen mozzanata vehető ki: 1956. Ugyanakkor a forradalom története Antall számára láthatóan szinte teljesen azonos volt a vele történetekkel. Éppen az 1958/59-es tanévben, a fenyegetés árnyékában beszélt erről a legtöbb *Egrinek*. A forradalom eszerint az október 23-i tüntetésen megtett útját követően az Eötvös-gimnáziumban, a Somló-környéki utazás helyszínén (ahová apjáért autózott le), a kiszgazda pártszékházban, majd november 4-e után az Antall-lakáson játszódtott. Amikor Kovács Béla a Kárpátia-házból Baranyába távozott, a forradalom véget ért. Antall története tehát nem egyszerűen „nagy” ötvenhatos történet volt, hanem mindinkább *maga* a nagy ötvenhatos történet. Mindinkább bekebelezte például apja forradalom alatti szerepét – ezáltal gazdagodott is. Az aktív, szervező, mozgó, beszédeket tartó és fegyveres csapatot szervező, azzal „bevetéseken” részt vevő Antallt kiegészítette egy bölcsen tárgyaló, kiegyensúlyozó, óvatos másik „féllel”.

A Horthy-korszak és 1945, illetve a szovjet rendszer reflektálatlan szemlélete, a nyers antikommunizmus és szovjetellenesség meglehetősen hasonlóságot mutat a Kiszgazdapárt jobboldalához tartozó vagy azzal rokonszenvező volt keresztény középosztályi politikusok és értelmiségiek hasonló percepcióival.⁶⁵ A ritka alkalmakkor, amikor Antall részletesebben próbálta érzékeltetni távlatosabb elképzeléseit, a beszélgetésekből meglehetősen el-

térő vízió bontakozott ki. A kiindulópont természetesen csak személyes lehetett. 1959 februárjában Antall például Egrivel és Miklóssy Lajossal beszélgetve – már nem először – részletesen felidézte 1956-ot. „Elmesélte még, hogy részt szeretett volna venni egy új nemzeti paraszt-értelmiségi párt megalakításában. Ebben a pártban a kisközgazdasági és parasztpárti értelmiséget tömörítették volna. Vezetői szerinte Farkas Ferenc (a Parasztszövetség vezetője), Bibó és Illyés, Göncz lettek volna. A párt a széles paraszti tömegekre támaszkodott volna. Az egyéni gazdálkodást folytató parasztság millióra. Antall kifejtette, hogy ő gyűlöli a munkásságot, és nem szabad ezeknek a kezébe tenni semmilyen hatalmat. Őrizkedni kell szerinte a földesúri elemektől és polgári köröktől és a papoktól is. Az egész forradalom tragédiájának érzi Antall, hogy a fiatal értelmiség, amely a forradalmat és felkelést irányította, nem volt elég szervezett és katonailag képzett, s a parasztság sem mozdult meg kellő időben és erővel.”⁶⁴

Antall Egrit szakításuk pillanatában „marxizmuson nevelkedett”, de megcsömörlött, és Milovan Đilas nézeteivel rokonszenvező, vagyis „reformkommunista” értelmiségiként jellemezte. Nem kétséges, hogy Kállai százados pontosan ezt a feladatot adta ügynökének, amit ezek szerint (egészen 1960 decemberéig) sikerrel oldott meg. Antall jellemzése azonban kulturális szempontból sem tűnik hibásnak. Az antalli fejtegetést Egri a negyvenes évekbeli szemináriumok nyelvén tolmácsolta. Aligha valószínű például, hogy olyat mondott volna, hogy „gyűlöli a munkásságot”, de a „munkáskáderek” kifejezést, vagy a munkásságra hivatkozó funkcionáriusokét bizvást használhatta. Ha így volt, ez kívül rekedt Egri jelentésnyelvén, illetve a politikai rendőrség kategóriáiba (aki a munkásállamot gyűlöli, nyilván a munkásságot is gyűlöli) rendeződött. A „földesúri elemek” és „polgári körök” ugyancsak a tudszoc tankönyvek és *Népszabadság*- (*Szabad Nép*-)vezércikkek terminológiájára emlékeztetnek. A lényegét, egy harmadikutas demokratikus agrárpártot – mint ötvenhat lehetséges centrumát – Egri nyelve sem tudta elfedni.

Ennél részletesebben Antall mindössze egy ízben fejtette ki politikai elképzeléseit Egrinek. 1959. április 9-én majdnem egy teljes napot végigbe-

63 Erről lásd Kis (2007), illetve – néhány példa alapján – Rainer (2005a).

64 „Egri” jelentése, 1959. febr. 21. ÁBTL O-11.386/1. 416–417.

szélgettek az Antall-lakásban. Antall ez alkalommal mutatta be a család múltját, az 1400-as évekig visszanyúló nemesi családfától apja kiscgazda pályafutásáig. Politikai víziójának alapköve ez alkalommal is a harmadik út volt, amelyet Nagy Ferenc 1945–47-es beszédeinek gyűjteményéből és Németh László 1943-as szárszói beszédéből vezetett le. A leírás szerint a bemutatás Antall szokásos módján, mintegy előadásként hangzott el. A harmadik út lényege „szerinte bizonyos semlegesség, nyugatbarát politika és szovjetellenesség, a paraszti erők túlsúlya, többpártrendszer, az elért szocialista vívmányok (államosítás, földosztás stb.) bizonyos részének megtartása és az általános demokratikus követelményekkel való összehangolása”.⁶⁵ Bár Bibó István neve Egri beszámolójában nem szerepelt, a klasszikus magyar népi harmadikutasságon belül ezek a hívószavak az ő 1945–56-os politikai nézetrendszerére utaltak.⁶⁶ A további beszélgetésben részt vett idősb Antall József is. Ő abból indult ki, hogy „balgaság új belső forradalomra vagy egy háborúra várni, ez esetleg igen hosszú idő múlva következik be”.⁶⁷ A Nyugat diplomáciai úton bizonyára megpróbálja elérni a kelet- és közép-európai államok függetlenségét, de legalább ennyire fontos, hogy mi történik a Szovjetunióban, elsősorban a szovjet értelmiségben, amely talán a Nyugat felé orientálódik. Akárhogy történik is, „nekünk készen kell állni a programmal a változásra” – tette hozzá. Egri jelentése nem mindig különítette el apa és fia szavait, de úgy tűnik, a program külpolitikai része is inkább idősb Antall fejtegetéseiből bontakozott ki. Lényege a „Kelet-Európai Egyesült Államok” létrejötte, amely „Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Bulgária, Románia, Görögország stb.” részvételével képezne védőbástyát a Szovjetunió ellen. „Ideológiája a lengyel és magyar írók kidolgozta harmadik út, a szociális és szovjetellenes demokrácia.” A szövetségen belül rendezni kell a területi kérdéseket. Lengyelország visszaadja nyugati területeit Németországnak, keleten viszont visszakapja „Lemberget és környékét” a Szovjetuniótól. Magyarország lemond az ezeréves határokrol, de „a demokratikus jogok alapján” visszakéri „a magyar területeket”.

65 „Egri” jelentése, 1959. ápr. 11. ÁBTL O-11.386/2. 43–48.

66 A népiek és Bibó ideológiájáról lásd Kovács (2004); Gyurgyák (2007).

67 „Egri” jelentése, 1959. ápr. 11. ÁBTL O-11.386/2. 43–48. A további idézetek – külön jelölés nélkül – innen valók.

A Nyugat méltányolni fogja, hogy egyedül Magyarország vívott forradalmat a Szovjetunió ellen, míg Románia és Csehszlovákia „végig hűségesen kiszolgálta a Szovjetuniót”.

A magyar belpolitika vízióját ifjabb Antall vázolta fel, aki ennek kapcsán elsősorban a politikai elit rekrutációját, illetve szervezeti kereteit fejtegette. „Az új rendszert olyan politikusok vezetik csak, akik kitarítottak Magyarországon, megalkuvás, kompromisszum nélkül.” Nem juthat tehát politikai szerephez a nyugati emigráció, bár kapcsolataikat fel kell használni. Az új vezető párt a Kisgazdapártra épül, de „új népi párt” lesz, amely „tömöríti magában a volt kisgazda és parasztpárti politikusokat és a népi írók legjobbjait, tudósokat, művészeket. Ugyanakkor kijelentette, hogy ezek a művészek és írók nem juthatnak vezető szerephez, mert anarchia és zűrzavar lenne belőle. Gondolataikat, zseniális megérzéseiket elemezni kell. De ötleteik megvalósítását politikusokra kell bízni.” Megbeszélték, milyen közös minisztériumai lennének az államszövetségnek (hadügy igen, pénzügy nem), illetve, hogy ifjabb Antall milyen feladatokkal bízna meg barátait (Egri a népi kollégiumi mozgalom újjászervezésével, Kátait a középiskolák és egyetemek átszervezésével). Az új Kossuth Párt ugyanis az idősebb Antallhoz hasonló bölcs veteránok mellett elsősorban lelkes fiatal politikusokból állna. Antall nem beszélt saját szerepéről, legalábbis Egri nem rögzítette. Arról azonban igen, hogy „mostanában állandóan lelki válságban él. Teljesen le van fojtva. Nem tud politikailag megnyilatkozni.” Pedig fontos lenne egy fórum, gondolatcserélő hely, hogy a demokratikus ifjúság készen álljon a változásra „szervezetileg és politikailag” – nem úgy, mint 1956-ban. „Beszélt arról, hogy ő agitálni, szónokolni szeretne.”

A hálózati jelentések jobbára hétköznapi beszélgetések politikai – vagy az állambiztonság percepciójának megfelelően átpolitizált – tartalmait próbálták rögzíteni. Így tett Egri is. Önmagában semmi különös nincsen tehát abban, hogy az ehhez hasonló „mélységű” beszélgetések ritkaságszámba mentek. Ahogy a múlt egyenlővé vált a saját történettel, a jelen és a kívánatos jövő is önközpontú volt. Antall politikai víziójának léptéke igen tágas, legkidolgozottabb eleme azonban az a hely, amelyet ő, s mellette talán családja és barátai szűk köre elfoglal. Párt, párt- és állami vezetés, elit és szervezet. Ha valamire Antall József készült ezen a reménytelennek tetsző évtizedfordulón, az valószínűleg ez volt: egy reményteli, ám igen vázlato-

san kidolgozott harmadikutas berendezkedés jól szervezett középpártjának hivatásos politikusi szerepe. Talán vezető szerep, esetleg *a* vezető. Személyes, családi és tágabb történetei ide vezettek, saját és nemzedéke hivatását ebben látta.

„Magányát és kedvetlenségét enyhíti, hogy olyan barátokkal van körülvéve, mint Kiss Gyurka, [...] és én” – jegyezte le azon az 1959. áprilisi napon Egri. 1960. december 9-én este, a Margit híd budai hídfőjénél Antall ott állt két barátjával, hétköznapi tanúival, nagyralátó tervei és jövőre néző politikai játékaik két szereplőjével. Ha nem szónokolt is, de előadást tartott. Nemzedékekről, történelemről és politikáról beszélt. Ám erre az alkalmat nem változás, hanem éppenséggel a változatlan szolgáltatta. Sziva József német nyelvtanár fegyelmi ügye az elvesztett harcállásponton, a Toldyban.⁶⁸ Antall előadott, úgy hitte, tudja, kiknek. A két barát pedig „jegyezte”. Egyelőre ki-ki magában, hogy pár nap múlva írásban minél hívebben beszámolhassanak tartóiknak: Egri Kállai, Kátai Papp századosnak.

„Messziről kezdte – írta akkor Kátai –, az 1848-as [helyesen valószínűleg: 1948-as] magyar értelmiség polgári és marxista [irányzatainak] öszszehasonlításától, majd megállapította, hogy neki [Egri] mindig a marxistát jelentette, becsülte is ezt benne. De kijelentette, hogy ő humanista, és úgy nézi a Sziva-ügyet is. Sziva parasztgyerek volt, maga nőtt fel, így megengedhető neki [Antallnak], hogy támadja. [...] Kijelentette, hogy ő utálja Szivát szívből, de ha az bármikor négy szemközt közölné vele valamit, bármi legyen is az, nem adná tovább.”⁶⁹

„Antall először hosszasan tisztázta kettőnk kapcsolatát és világnézetét – jelentette Egri. – Kijelentette, hogy engem olyan embernek tart, aki a marxizmuson nevelkedett fel. Ettől a sok hiba miatt bizonyos mértékig megcsömörlött, de sok kérdésben még mindig a marxizmus az eszmei irányítója. [...] Szerinte sok ezer fiatal értelmiségi él hasonló világszemlélettel, és nem véletlenül találkoztak ezek a fiatalok 1956 októberében a hozzá hasonlókkal, akik nem szimpatizálnak sem a marxizmussal, sem a szocializmussal, [...] nyugati orientációjú polgári demokratikus világszemléletet képviselnek. [...] Antall kijelentette, hogy neki töretlen antifaszizmusa és a család ha-

68 Az eset leírását lásd *A kolléga* című fejezetben.

69 „Kátai” jelentése, 1960. dec. 21. ÁBTL M-18729. 98.

gyománnyai segítenek megérteni a kisnyilas Sziva szemléletét. [...] Módszerei és primitívsége miatt Szivát soha nem szerette, de egy magyar emberről van szó, akit nem szabad kiadni a Cihika-klikknek.”⁷⁰

„A beszélgetésbe én nem folytam bele, hallgattam” – jegyezte fel Kátai. Mikus/Egri, személyében érintettként, továbbá feladatait teljesítendő, válaszolt, mesélt, fejtegetett. Kátai szerint: „önmagát óhajtotta igazolni” – nem is tudta, mennyire eltalálta, s mennyi mindent kellett igazolnia. Hogy a két hálózati ember nem tudott egymásról, legfeljebb groteszk érdekesség, szövegelemzési gyakorlat tárgya, alkalom a soha meg nem válaszolható kérdés feltételére: mit is mondott Antall *valójában*? Amit rögzítenek: az akár bele-törődve, akár küzdve elsüllyedő ember. Sziva tanár antiszemita, akivel *amúgy* Antallnak nem volna semmi közös ügye, de mivel hozzá hasonlóan a kommunisták ellensége, sőt üldözöttje, szolidaritást kell vállalni vele. Nem szabad részt venni az ellene folyó eljárásban, ellenkezőleg, segíteni kell neki, például ahogyan Antall tette: ő fogalmazta a tanár beadványait a felsőbb szervekhez. Antall az összes felmerülő erkölcsi problémát egydimenziós politikai szemüvegen át látta. Úgy hitte, ezzel valamilyen magaslatra helyezte őket. Ebben alighanem tévedett. Abban pedig biztosan, hogy mindent barátoknak és (már éppen) ellenfélnek nyilatkoztatja ki.

PÁRHUZAMOS EGZISZTENCIÁK

Kátai György az Antall-lal kapcsolatos, 1961-ben átalakult, megváltozott állambiztonsági feladatok végrehajtásának adekvát személyisége volt. Az offenzív célok helyébe Antall (és apja) ellenőrzése lépett. Kátai nem is igen kapott *feladatokat* általában, csupán „további kapcsolattartást” írtak elő számára. Egy 1967. tavaszi utasítás világosan megfogalmazta: az ügynök „nem provokálhat, ellenséges tevékenységet nem kezdeményezhet [...] *Cél: Antall József beszéltetése.*”⁷¹

1960-ban, amikor Kátai még feladatokat kapott, az elsők egyike Antall személyiségének bemutatása volt, amit (még) jellegzetes értelmiségi gesztussal oldott meg. A jelentés ugyanis Antall könyvtáráról szólt – *megnézem a könyvtáradat, s megmondom, ki vagy.* „Antall mintegy 3000-4000 kö-

70 „Egri” jelentése, 1960. dec. 18. ÁBTL O-11.386/3. 113–117.

71 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. ápr. 5. ÁBTL M-30.561. 177. Kiemelés – R. M. J.

teset könyvtára elsősorban történelmi műveket tartalmaz. Ezeket csoportosítva az elsőkben múlt századi történetírók művei találhatóak, míg a másodikban a két világháború közötti és az 1945 utáni polgári historikusok kapnak helyet, majd egy külön rész a legújabb marxista elemzésű tanulmányköteteknek biztosít létjogosultságot. Antall könyvei között sok pedagógiai munka is fellelhető, melyeket kultuszállamtitkár nagypapjától (dr. Szücs István) örökölt. A szépirodalmi alkotások közül csak a klasszikusoknak jutott hely, mert Antall regényeket és verseket nagyon ritkán olvas. – A történelmi művek ideológiai veszélyessége talán leginkább W. Röpke: *A harmadik út c.* könyvében csúcsonadnak ki [sic!]. A svájci szerző tanulmánya Antall kedvenc olvasmányai közé tartozott egyetemista korában, s többeknek kölcsönadta. A polgári harmadik út magyar hirdetőinek, a népieseknek falukutató művei is ott sorakoznak könyvespolcain. Féja Géza, Kiss Géza, Darvas József és mások alkotásai között a vezér Németh László híres tanulmánykötete, »A minőség forradalma« is megtalálható. [...] Szabó Dezső füzetei és az »Elsodort falu« ugyancsak része a könyvtárnak. [...] Külön helyet foglalnak el a különböző 1945–46-os évekből származó, elsősorban kigazda politikai broszúrák, melyek Antall gyakorlati politikai gondolkodását legerősebben befolyásolták. [...] Antall a filozófiai és pedagógiai műveket csak ritkán vagy sohasem forgatja. Az ő filozófiai nézetei a politikai praktika határáig terjednek, s ezeket elsősorban a már említett broszúrákból és a külföldi rádiók híryanagából meríti, és nem Nietzsche vagy Schopenhauer írásaiból.»⁷²

A jelentő nyilván tartói elvárásai szerint is szemezgette az ideológiailag legveszélyesebbnek tartott műveket a tekintélyes könyvtárból, ugyanakkor jól érezhető elismeréssel vegyes ellenszenva a kitűnő könyveket birtokló, de alapjában inkább a napi politika, mint a tudományok iránt érdeklődő (ilyen ambíciók *Kátait* fűtötték), s az érdemes munkákat porosodni hagyó Antall iránt. A kisebbségi komplexus, Antall vélt vagy valódi fölénye azonban nem telítették feszültséggel *Kátai* további beszámolóit. Többnyire teljesen szenttelen hangú jelentései majdnem közömbösnek láttatják Antallhoz fűződő viszonyát.

72 „Kátai” jelentése, 1960. szept. 5. ÁBTL M-18729. 25.

73 „Kátai” jelentése, 1961. aug. 1. Uo. 246.

Kátai jelentései szerint Antall 1961–62-ben jobbára kilátástalannak érezte a helyzetét. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Vadász utcai fiókjának kisszerű világánál, a mindennapi hivatali robotnál minden más kívánatosabbnak tűnt, ráadásul az első gyereket váró Antall házaspár komoly anyagi gondokkal küszködött: egy kereset várható kiesése betölthetetlen hiánnyal fenyegetett. Szabadidőt egyetemi tanulmányokkal tudott biztosítani magának, ekkoriban végezte el a könyvtár szakot, s tervezte, hogy beiratkozik régészetre. A hosszas tanulmányi szabadságokat elsősorban nem a vizsgakövetelmények teljesítésére kívánta fordítani, hanem doktori értekezésére, illetve publicisztikai tevékenységre. Ám a hatvanas évek elején mindkettő előtt súlyos akadályok tornyosultak, legalábbis az ezen a téren roppant aggályos Antall úgy érezte. Könyvtári főnökei valóban vonakodtak megadni számára a doktori tanulmányokhoz szükséges munkahelyi (vagyis: párt-) ajánlásokat,⁷³ cikkeket viszont egyelőre ő vonakodott saját nevében közölni, mert azt súlyos – magát és családját kompromittáló – gesztusnak tartotta volna. Így jutott például arra az ötletre, hogy Kiss neve alatt próbáljon meg kisebb írásokat közzétenni – egyelőre nem sok sikerrel. A legtöbb energiát arra fordította, hogy a legnagyobb nyűgnek érzett könyvtárosi munkától megszabaduljon – ezért mindent megtett, hogy visszakerülhessen a tanári pályára.

A Toldyból való eltávolítása óta lehetetlen volt nem észrevennie, hogy jóval kevésbé figyelnek rá, megszűnt a követése. 1961-ben azután, a katolikus egyház elleni nagy csapások idején, több ismerőst letartóztatták. 1962-ben a Zsigmond Gyuláék elleni eljárás keltett riadalmat.⁷⁴ „Ez a mi brancsunk” – mondta Kátainak; igaz, azt is hozzátette: „csak parasztpártiak lehetnek ennyire hülyék”, utalva Zsigmondék rendszeres kávéházi összejöveteleire, az ott elhangzó – és a szervezkedési gyanúhoz tápot adó – referátumokra.⁷⁵ De látnia kellett, hogy ő maga és apja kikerült a célkeresztből.

A hatvanas évek elejétől Antall rögzített diskurzusaiban mind gyakrabban fordul elő a „politika nem érdekel” fordulat, de ez nem jelentette azt, hogy elvesztette politikai érdeklődését. Éppen ellenkezőleg, a megállapítás a politika iránti szenvedélyes érdeklődés eredménye, s valójában azt fejezte

⁷⁴ Zsigmondékról lásd Standeisky (2005) 387–413.

⁷⁵ „Kátai” jelentése, 1962. márc. 30. ÁBTL M-18729. 337.

ki: „úgysem történik semmi”. Antallt továbbra is roppantul érdekelték a „hírek” – származzanak azok könyvtári kollégáitól, alkalmanként párttagoktól, régi pedagógus kapcsolatokból, Eötvös-beli és toldysta diákoktól, „ügyének” utözöngéi nyomán a fővárosi oktatási apparátusból, a „piroscsikosból”,⁷⁶ amelyet nővére a munkahelyéről (a Központi Statisztikai Hivatalból) rendszeresen kicsempészett – vagy a nyugati rádiók magyar adásaiból.

A hatvanas évek legelején minden hírforrásból a „megnyugvást”, a feszültségek csökkenését érezte. Az Antall-osztály tanulói közül az érettségit követő évben huszonháromat felvettek az egyetemre.⁷⁷ A fővárosi tanácsi személyzetis (egykori állambiztonsági tiszt), aki 1959-ben fegyelmijéért felelt, 1960-ban „megnyugtatta Antallt, hogy a népi demokráciában senki sem tartózkodik 2-3 évnél tovább egy pozícióban, s ezért meg kell várni, amíg az Antallt eltávolító személyek elkerülnek posztjukból. [...] Biztatásul megemlítette, hogy 2 személyt már fűrnak ezek közül, s rövidesen megnyílik a pedagógus pálya Antall előtt is.”⁷⁸ A prognosztizált időben, 1962-ben Antall vissza is került a tanári pályára. De mennyire más volt ez az iskola, és ez az osztály – az 1957–59-eshez képest. Megay László 1963-as helyzetképe – ő akkor a Jurányi utcai dolgozók gimnáziuma tanulója volt – jól rögzíti ezt: „Mikor történelem órára becsöngettek, és néhányan feltűnés nélkül akartunk távozni, [... Antall] a folyosó végén megállított, kérdezték, hová megyünk. – Innánk valamit... – És vissza sem jönnek? – Nem valószínű. – Annyi minden volt az arcára írva. A tanár fegyelme és bosszúsága, a sorstárs megértése, a fiatal férfi elismerése – nagyon szép lányok voltak velünk –, és valami csüggedtség. Ő sem hihette, hogy ott, akkor, bárkit érdekelt volna a waterlooi csata.”⁷⁹

„Véleménye szerint 10-15 éven belül nem történik semmi, s ha akkor lenne valami, az már nem érne semmit” – jelentette Antallról Kátai még 1960 októberében.⁸⁰ „Kijelentette, hogy mindenki csinál valami komoly dol-

76 Így nevezte a népnyelv a Magyar Távirati Iroda által a felső politikai vezetés tájékoztatására összeállított napi bizalmas kül- és belpolitikai tájékoztatót.

77 „Kátai” jelentése, 1960. szept. 30. ÁBTL M-18729. 55.

78 „Kátai” jelentése, 1960. okt. 6. ÁBTL O-11.386/3. 153.

79 Megay László visszaemlékezése in Rózsa (1996) 161.

80 „Kátai” jelentése, 1960. okt. 26. ÁBTL O-11.386/3. 71.

got, pl. az írók bekapcsolódnak a munkába, s azt a belföldi [helyesen valószínűleg: külföldi] sajtó is helyesnek tartja. Ezt a rádióból és a kommentárokból tudja. Irigykedve beszélt a nálunk szerencsésebb fiatalokról, akik pozícióba jutnak és tovább fejlődnek. »Mert hiszen változás – mondotta – nem lesz egyhamar.« Valamit tehát engedni kell az elvekből, mondotta, de úgy, hogy ez változás esetén ne legyen káros. A jobb pozícióban elsősorban a jövőre való felkészülés lehetőségét látja.⁸¹ Antall saját helyzetének „normalizációja” az idő múltával mind kisszerűbbnek tűnt, s mind kevesebb relatív előnnyel kecsegtetett. „Antall legnagyobb problémája [...] a beilleszkedés lehetősége a szocialista építésbe, elsősorban anyagi okok miatt. Antall úgy képzei, hogy őrá még szüksége lehet a szocialista rendnek, s ő hajlandó is lenne dolgozni többet, de több fizetésért, mivel súlyos pénzügyi zavarban van. Antall ezt a beilleszkedést, ahogy ő nevezi, »lefekvést« azonban nem egyszerűen akarja elintézni, hanem szervezett formában. Szerinte az feltűnő lenne a baráti körben, ha ő többet keresne, s így bárki vádol[hat]ná őt árulásért.”⁸²

A változásokat a jelek szerint két további tényező is erősen érlelte. Az egyik, ahogyan korábban, az apa véleménye volt. Kátai, bejáratos lévén az Antall családdhoz, vele is gyakorta beszélgetett, s a beszélgetésekről – természetesen – jelentéseiben is beszámolt. Idősb Antall József tovább szorgalmazta a hatalom képviselői felé teendő óvatos gesztusokat (persze nem határok nélkül). Családi körben, fiát illetően még radikálisabban fogalmazott. Sziva József ügyével kapcsolatban például kijelentette, hogy „szerinte fiának meg kellene szépen húzódnia, örülni, hogy állásban van, nem pedig az ilyen gyanús egzisztenciáknak, mint a Sziváé, segítséget nyújtani. Kijelentette, hogy fiának nincs politikai érzéke.”⁸³ 1962 tavaszán ellenállási részvételre hivatkozva immár sokadszor adott be nyugdíjmelési kérelmet, most Kisházi Ödönhöz, az Elnöki Tanács helyettes elnökéhez, és Kádár Jánoshoz. Májusban id. Antall nyugdíját jelentősen, 2100 Ft-ra megemelték.⁸⁴

81 „Kátai” jelentése, 1960. nov. 23. Uo. 103.

82 „Kátai” jelentése, 1961. júl. 12. ÁBTL M-18729. 236.

83 „Kátai” jelentése, 1961. jan. 4. ÁBTL O-11.386/3. 172.

84 „Kátai jelentése”, 1962. márc. 16., máj. 24. ÁBTL M-18729. 337., 363. (Id. Antall nyugdíja korábban 1300 Ft volt.)

A másik új tényező „az emigrációs jelzés”. Antall 1956 óta óvakodott attól, hogy közvetlen kapcsolatba lépjen disszidált barátaival, ugyanakkor valóságos szomszédos kapcsolatban állt az emigrációról érkező hírekre. Kátaival való barátságának egyik összetartó ereje volt az a kapcsolat, melyet Kátai 1960 előtt saját kockázatára, azt követően pedig a beszerzés és a célfeladat biztonságában ápolta Párizsban közgazdasági tanulmányokat folytató közös barátával, egykori osztálytársukkal, Tar Pállal. Az üzenetek azonban legfeljebb alapinformációk cseréjére, a családi események közlésére szorítkoztak. Antall olykor megpróbált politikai üzeneteket küldeni Párizsba, például szeretne volna, ha Tar – befolyásos apósán keresztül – kieszközli apjának a francia Becsületrendet, de a válaszok vagy homályosak, vagy negatívak voltak. 1962-ben azután közvetlenül is felvették a kapcsolatot. Tar lényegében első, 1962. március 9-én érkezett levelének – Kátai jelentése szerint – az a „lényege, hogy »mi« egy helytelen politikai illúzióban élünk, és ez a magyarázata annak, hogy látszólag eltoltuk az életünket. Még mindig lehet azonban segíteni rajta úgy, hogy szakemberekké válunk. [...] Tar kifejti, hogy ő már ezen az úton jár, s próbáljuk meg mi is.”⁸⁵ Tar ezt az első jelzést azután rendre megerősítette. Jeszenszky Géza, Antall egykori tanítványa a Toldyból 1964 nyarán, harmadéves egyetemi hallgatóként látogatta meg. „Tar üzeni: nem lesz változás. Törődjünk bele a jelenlegi helyzetbe, különben is a Kádár-rendszer megfelelő. Jeszenszky [...] igyekezett felvilágosítani Tart arról, hogy a Kádár-rendszer lényegében olyan, mint a régi, csak némileg enyhült, és ez őket odakint megteveszti”, de nem sok sikerrel.⁸⁶

Mindezek alapján Antall úgy érezte, hogy a kishivatalnoklét, majd a tanári pályára őt visszaengedő hallgatólagos rehabilitáció után tovább kell lépnie. A dolgozók gimnáziuma a szó legszorosabb értelmében az 1957–59-es középiskolai tanári misszió értékvesztését fejezte ki. Állandó tervezgetései, amelyek között pedagógiai lexikon, pedagógiai múzeum, széles körű, de népszerűsítő jellegű publikációs tevékenység (a témák az afrikai országok történetétől kezdve a Népszövetségen át a cigányságig sok mindent felleltek) és Eötvös József eszméiről szóló tudós értekezés egyaránt szerepelt, vagy csírájukban kudarcot vallottak, vagy keveset változtattak pillanatnyi

85 „Kátai” jelentése, 1962. márc. 16. ÁBTL M-18729. 331.

86 „Kátai” jelentése, 1964. okt. 10. ÁBTL M-30561. 14.

helyzetén. Leginkább mindent egy lépésben szeretett volna elérni: olyan állásra vágyott, amely egyszerre nyújt lehetőséget előrelépésre a társadalom és az adott intézmény formális ranglétráján, szabad időt kutatói ambíciói kiélésére – ezáltal módot arra, hogy „rejtjeles üzeneteket” adhasson,⁸⁷ kényelmes megélhetéshez elegendő (vagyis: több) pénzt, külföldi utazást. Szakmai-egzisztenciális tervei nem párosultak tisztán politikai gesztusokkal, valószínűleg azért, mert arra Antall is rájött, hogy a hatvanas évek elejétől apja és az ő kiscsapatáérti múltja egyre veszít jelentőségéből. Politikai „mozdulatait” legfeljebb kiegészítették más kezdeményezéseit. Ilyen volt például a tanári továbbképzés reformját célzó tervezete, amelyet Ilku miniszterhelyettes mellett megküldött az MSZMP Központi Bizottságának is.⁸⁸ A javaslat egyébként jól érzékelteti, hogyan képzelte el Antall a középiskolai tanárt, vagyis saját magát: a tervezet három-négy évente adott volna lehetőséget a továbbképzés nyomán terjedelmesebb dolgozatok (esetleg disszertáció) írására, vizsgára, s mindebben anyagilag is érdekeltté tette volna a tanárokat (rendkívüli előléptetés, továbbképzési pótlék – a fizetés tízhúsz százaléka stb.). Érdemi választ egyik címzettől sem kapott – de levelét azért nem hagyták válaszolatlanul, sőt egyik-másik ötletének felhasználását ígérték.⁸⁹ Végül is nem ez, hanem az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár jelentette azt az ideális terepet, ahol Antall valamennyi problémájának megoldását remélhette. Palla Ákos, a könyvtár vezetője már 1961-ben felbukkant az Antallról szóló jelentésekben. Az intézményről egy volt tanítványa szüleitől hallott, Palla hűgát valamikor ő maga protezsálta az Eötvös-gimnáziumba. Palla párttagsága, az ebből adódó védelem, ugyanakkor az intézményben uralkodó joviális „kérlek, Ákos bátyám” stílus nagyon tetszett

87 „[A]z Eötvösről szóló] cikkben van egy kétoldalnyi rész, amit Antall nekem is felolvasott, és felhívta a figyelmemet, hogy a cikknek ez a lényege, és ha valaki elolvassa, abból megérti, hogy ő mit akart írni. Eötvösnek a szocialista tanokról szóló nézetei ezek. Azt írja itt a múlt század neves magyar politikusa, hogy a magántulajdon nélküli társadalom nem életképes.” „Kátai” jelentése, 1965. febr. 22. Uo. 31.

88 Javaslat az általános iskolák felső tagozatai és a középiskolák tanárainak továbbképzése tárgyában. (Három gépelt oldal, Antall József saját kezű aláírásával, 1962. jún. 22.) MOL XIX-I-4-zs Ilku Pál miniszterhelyettesi (miniszteri) iratai, 22. d. 1897/1962. sz.

89 „Kátai” jelentése, 1962. aug. 8. ÁBTL M-18729. 373.

Antallnak.⁹⁰ Odakerülése azonban, amely kezdetben sima ügynek tetszett, mint oly sok más, hosszan elhúzódott, s végül csak 1964-ben következett be.⁹¹

Antall horizontja azonban semmit sem változott – saját helyzete változásait továbbra is nagypolitikai mezőben látta és láttatta. 1962 augusztusában, az MSZMP KB koncepciók ügyek lezárásáról szóló (gyakorlatilag a magyar „sztálintalanítás” tetőfokát jelző) határozata olvastán azt mondta (Kátai interpretációjában): „A párt együtt akar működni a nemzettel – ezt a kifejezést használta –, de a nemzet nem hajlandó még erre. Ezért kellett egy lépést tenni megérzése szerint jobbra. Kijelentette azt is, hogy a nemzet hajlandó lenne erre az együttműködésre, ha garanciát kapna arra, hogy nem tolnak ki vele. Nem jön szigorítás stb. Mivel ez nincs meg, ezért a jelenlegi helyzetet ezzel a kifejezéssel értékelte: »garanciális válság van«.”⁹²

„Az 1968-as évre nyíló szilveszter éjszakája volt az első 1956 óta, amikor boldog új évet kívánva tényleg reménykedni kezdtünk, ha sok szkeptisszel és fenntartással is, egy kicsit boldogabb új esztendőben.” Így idézte fel Heller Ágnes több mint harminc év távlatából azt az érzést, ami a szovjet szocializmus reformjának lehetőségében (még) hívő értelmiséget aligha csupán ebben az egyetlen, kinagyított időpillanatban jellemezte.⁹³ Antall József nem tartozott közéjük, sőt egyetlen – a reformtól a szocializmus új minőségére vezető változást remélő – csoporthoz sem. Bár ismerte a marxizmust, az nézetein és világszemléletén alig hagyott nyomot. A népi gondolatkör már meghatározó élménye volt, de az annak célkitűzéseivel egybevágó változásokban a kommunista párt politikájának nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Harmincas éveiben járt – ebben a korban általában az ember még szinte teljes átéléssel kapcsolódik az előző korosztályokhoz, érti nyelvüket, ismeri kulturális jelrendszerüket, de már képes, sőt

90 „Kátai” jelentése, 1961. jan. 4. ÁBTL O-11.386/3. 173., „Kátai” jelentése, 1961. ápr. 19. ÁBTL M-18729.

91 Antall belépéséről lásd többek között Szállási Árpád visszaemlékezését, in Rózsa (1996) 195–196.

92 „Kátai” jelentése, 1962. aug. 29. ÁBTL M-18729. 384. – K. Nagy Imre rendőr főhadnagy a jelentést értékelve megjegyezte: „Antall véleménye érdekes azért is, mert azt tükrözi, hogy nagyon szívesen együttműködné, és ő van »garanciális válságban«.” Uo.

93 Heller (2000) 567.

mindinkább hajlamos „kívülről” vagy „felülről” tekinteni rájuk. Antall ráadásul korán és szilárdan szocializálódott egy olyan kultúrában, amelytől a beat-hippi-mozgalmak (Magyarországra besűrűdött) szellemisége, formaellenessége, relativizmusa, szentimentalizmusa idegen volt. Egészen kivételes méretű, együtt lakó nagycsaládjában a jelek szerint nem volt meghatározó a nemzedékek érték- vagy más konfliktusa, sokkal inkább a hagyományok szerves átadása és elfogadása, az életkor, a családi státus és a valamikori politikai szerep adta tekintély tisztelete.

1968 Antall számára társadalmi és anyagi helyzete „konszolidációját” jelentette. Ettől az évtől lett a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatóhelyettese, a könyvtár vezetője. *Kátai* szövegei ettől kezdve két „párhuzamos” egzisztenciát láttatnak. 1968 januárjában például beszámolt arról, hogy Antall a múzeum és könyvtár igazgatóhelyettesi posztjának várományosa, ami jó munkáján túl különféle kapcsolatainak és ismeretségeinek köszönhető. Bár az ügynök is hamarosan állást változtatott, helyzete gyakorlatilag nem változott, hiszen egyik országos nagyvállalat helyett egy másikban, az Egyesült Izzó helyett a Magyar Hajó- és Darugyárban lett üzemi pszichológus. Antall körülbelül ebben a pillanatban „előzte le” *Kátait*. Az egyik jelentésben fel is bukkan az értelmiségi vezető egyik fontos korabeli attribútuma, az önálló iroda (esetleg előszobával és titkárnővel – *Kátainak* ez valószínűleg csupán vágyálma): „1968. február 21-én felkerestem Antallt munkahelyén, az Orvostörténeti könyvtárban. [...] A könyvtár II. emeletén nagy kényelemmel berendezett szobájában elmondotta, hogy roppant kellemesen érzi ott magát [...] igyekszik mindenkit távol tartani az intézménytől, mert ha szakberkekben megtudják, milyen szép és kényelmes helyen van, egész biztosan elkezdik piszkálni.”⁹⁴

A Kádár-korszak középidőszakának politikai változásaihoz Antall József a megőrzött távolsággal, tehát elvi fenntartásokkal is viszonyult. Ebben az állandóságban azonban már a hatvanas évek elejétől megjelentek apró elmozdulások. A jelek szerint Antall is – ahogyan apja már 1956–57 forduló-

94 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. márc. 6. ÁBTL M-30561. 253. – Antall igazgatóhelyettesi irodája különben, ahol egyedül fogadta látogatóit, a többnyire nála idősebb évjáratú, „kisgazda vonalon” dolgozó informátorokra is nagy benyomást tett, mert jelentéseikben gyakorta megemlítették, lásd például „Vadász” jelentése, 1970. máj. 16. ÁBTL O-18420/2A. 65.

jától – kialakított valamiféle ambivalens viszonyt Kádár Jánoshoz. Ebben bizonyára szerepet játszott a Kádár körül Nyugaton kialakult, mind pozitívabb közvélekedés.⁹⁵ „Kádár [...] mindent megtesz annak érdekében, hogy az országban ne romoljék az életszínvonal, és mindig 1956-tal revolverez” – mondotta Antall 1962-ben *Kátainak*.⁹⁶ Az állambiztonság informátorainak jelentéseiben kitüntetett szerepet játszottak a politikai pletykákról és híresztelésekről szóló beszámolók. Szabó Miklós egy írásában erről szólván különválasztotta a politikai folklórtermékeket, a „vágyteli gondolkodás” termékeit és a „célpletykákat [...], amelyeket szándékosan szivárogtattak ki az értelmiségi vagy olykor a széles közvéleménybe, közlési, véleményalakító, orientáló vagy dezorientáló szándékkal”.⁹⁷ Miközben a dezinformációk terjedésének, hatásának lemérese valóban a szervek „testére szabott” feladat volt, legalább ennyire érdekelhette őket az előbbi hírcsoport. Ennek jellegzetes csoportját alkották a „negatív vágyteli gondolkodás” termékei, a rémhírek, melyek rendszeren a fennálló állapotok kedvezőtlen irányú megváltozásáról szóltak, vagyis valójában azt fejezték ki, hogy terjesztőik nagyon is értékelik egyidejű (jelen) helyzetük különféle előnyeit. Az ilyen rémhírek jellegzetes tartalma a „visszarendeződésre”, „baloldali (sztálinista) fordulatra”, Kádár közelgő (vagy talán már el is határozott, de a nyilvánosság elől egyelőre eltitkolt) leváltására, bukására, netán felfelé bukására⁹⁸ vonatkozó közlés. Egy fokkal optimistább változata a vezetésben dülő késhegyig menő vitáról, harcról szólt, melynek kimenetele egyelőre bizonytalan, de féltő, hogy az erőviszonyok (és/vagy: a világpolitika, az „oroszk”, valakik „aknamunkája”) a kedvezőtlen irányba billentik a mérleget. Ilyenfajta értesüléseket a hatvanas évek folyamán Antall is számtalanszor közölt *Kátaival*, pártkongresszusok, nevezetesebb KB-ülések, külső politikai változások (például a kubai rakétaválság, Hruscsov bukása, Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállása) alkalmával. Az egész évtized

95 „Kátai” jelentése, 1962. okt. 18. ÁBTL M-18729. 387.

96 „Kátai” jelentése, 1962. júl. 25. Uo. 377.

97 Szabó M. (1997) 86.

98 Már a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől felbukkant a pletykákban és rémhírekben, hogy Kádár lesz az MSZMP elnöke, jóllehet ilyen poszt a pártban akkor nem létezett.

folyamán ellenszenvvel figyelte az amerikai külpolitikát, legyen szó Kubáról,⁹⁹ Nyugat-Berlinről, vagy a vietnami háborúról. Ezzel szemben – különösen a maoi Kínával szembeni konfliktusában, de már a hatvanas évek elején is – elismerően beszélt a „mértéktartó”, „higgadt” szovjet külpolitikáról. A hatvanas évek nagy válságai idején rendre fellépő (világ)háborús pszichózisban Antall sohasem osztozott, ahogyan egyébként Kátai más értelmiségi beszélgetőpartnerei sem.

Sajátságos hangulati aurában jelent meg Antall és Kátai beszélgetéseiben a magyar gazdasági reform is. A már 1964-től folyó előkészületi szakaszról a közgazdászok körében egyáltalán nem ismerős Antall nemigen tudott, vagy ha mégis, nem méltatta különösebb figyelemre.¹⁰⁰ Érdekesebb, hogy a nagyüzemben dolgozó, ezért gazdasági kérdésekben feltételezhetően tájékozott, a gazdaságpolitikai változásokat bizonyára követő Kátai sem érintette a kérdést – csak 1966-tól, amikor kifejezetten előírták neki, hogy készítsen „hangulati jellegű” jelentéseket a reform fogadtatásáról. A reform azonban ekkor sem vált központi témává. „Az új gazdasági mechanizmusról nem esett szó, csak arról [...], hogy az életszínvonal egyre csökken. [...] Antall kijelentette, hogy a mechanizmus nem fog változást hozni, csak nagyobb nyomort, és elsődlegesen a helytelen vezetést szidta.”¹⁰¹ Antallt leginkább az foglalkoztatta, hogy a gazdasági és politikai vezetés alkalmas-e változások véghezvitelére. „Véleménye szerint »a mostani fejlődés nagyon szimpatikus« – jelentette róla egy másik ügynök, apjának régi ismerőse –, de problémája, hogy »a jelenlegi garnitúra meg tudja-e oldani?« Ebben kételkedik és »kíváncsian« várja, hogy mi lesz belőle. Hiányolja, hogy még mindig »sok előítélet uralkodik, ami miatt sokan kívülre rekednek, ami veszteség.«¹⁰² Máskor történelmi távlatba, a kelet-európai gazdasági elma-

99 Fidel Castro iránt Antall – „Kátai” szerint – „mély szimpátiáját fejezte ki”, akit „nagyon tisztel, a forradalmár és szabadságharcos egyéniségek egy olyan típusát látja benne, aki-ben a XIX. század romantikája és a XX. század szervezője és teoretikusa forrott össze”. „Kátai” jelentése, 1961. máj. 8. ÁBTL O-11.386. 193.

100 Az előkészületekről lásd Ferber–Rejtő (1988); Berend (1988). A reform beágyazódásáról a Kádár-korszak történetébe lásd Földes (2002).

101 „Kátai” jelentése, 1966. júl. 11. ÁBTL M-30561. 114.

102 „Keleti” jelentése, 1966. dec. 19. ÁBTL O-14820/2-a. 19.

radottság felszámolására tett sikertelen kísérletek sorozatába illesztette a reformot – a „második jobbágyság” engelsi kategóriájával élve: „A gazdasági mechanizmus csak pótlás, ugyanúgy, mint a második jobbágyság is az volt. Mivel nem életképes az adott gazdasági forma, visszatér a régihez. Ez volt régen, és ma a kapitalizmushoz akarnak visszatérni. Természetesen ez csődöt fog mondani, mert a kapitalista gazdálkodás sajátosságait nem teremti meg. Ez utóbbi a rizikó vállalása, amit az új mechanizmusban sem fognak megteremteni, és ezért kátyúba kerül az egész.”¹⁰³

A hasonló kísérleteket mellőző, de a Szovjetunióval szemben mind önállóbb külpolitikát folytató Románia viszont határozottan rokonszenvesnek tűnt Antall szemében, legalábbis addig, amíg az erdélyi magyarságot nem sújtották kirívó megkülönböztető intézkedések. Még inkább Csehszlovákia a prágai tavasz idején: „[A] csehek sokkal jobban csinálják, mint a magyarok. Fontosnak tartja Dubček kijelentését, hogy a pártunkívüliek is bírálhatják a pártot.”¹⁰⁴

Figyelemre méltó, hogy a reform megannyi vonatkozása, a hatvanas évek elejétől többé-kevésbé folytonos (bár lassú) kulturális nyitás egy sor jelensége mennyire hiányzik ezekből a szövegekből. Ebben bizonyára sok minden szerepet játszott, mindenekelőtt az állambiztonság instrukciói, amelyekben Antall továbbra is a „kisgazda vonal” politikailag ellenséges beállítottságú személyeként szerepelt. *Kátai* jelentett tudósokról, művészekről, írókról is – ezeket a „beszélgetéseket” is a politika uralta, ám azokba legalább jelzések be-beszűrődtek az élet más jelenségeiről. Antallnál nem – valószínűleg nem véletlenül. Őt *mindenfajta* változással kapcsolatban legfőképpen egy dolog izgatta: a megfelelő – például egy periférikus múzeum vezetőhelyettesénél mindenképpen magasabb – szintű, politikai jellegű döntéshozatalban való részvétel lehetősége. Minden egyes (lényegében ugyanolyan formális) parlamenti választás idején mérlegelte – és minden alkalommal elvetette – az egykori kisgazda politikusok részvételi lehetőségeit.¹⁰⁵ A vezetőkhöz nem értéséről szóló gyakori fejtegetései alig rejtett összehasonlí-

103 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. máj. 18. ÁBTL M-30561. 187.

104 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. márc. 28. Uo. 258.

105 „Keleti” jelentése, 1966. dec. 19. ÁBTL O-14820/2-a. 19., „Keleti” jelentése, 1967. febr. 7. uo. 23. „Vadász” jelentése, 1971. febr. 17. uo. 73.

tásokat tartalmaztak: *mások (mi)* jobban csinálná(n)k. Ezt azonban nyíltan mégsem lehetett kimondani, hiszen azt Antall se gondolta, hogy szerepvállalását, gyors emelkedését forradalom vagy hirtelen rendszerváltás okozná – abban már annyira sem bízott, mint az ötvenes–hatvanas évek fordulóján. Az adott rendszerben pedig az összehasonlítás a teljes beilleszkedési készség túlságosan durva deklarációja lett volna, s ő ettől tartózkodott.

A hatvanas évek derekán mégis ez foglalkoztatta leginkább: egzisztenciája primer megszilárdítása után saját politikai *konzolidációjának* eshetőségei. „Jelenleg egy teljes pangás és nemtörődomség uralkodik, aminek az az oka, hogy a kommunisták már kiábrándultak, míg a nem kommunistáknak nincs kedvük semmit csinálni. Ezért helyesebbnek tartja a román belpolitikát, ahol anyagi vonatkozásban a külfölddel való kapcsolatfelvétel gazdaságilag hasznosnak bizonyul.”¹⁰⁶ Ez az 1964 szeptemberéből való, sommás és borúlátó hangulatú összegzés pár évvel később számottevően megváltozott, s ebben újra szerepe volt id. Antall Józsefnek is.

1967. március 19-én Kátai György József-napot köszönteni kereste fel az Antall családot. „Első beszélgetéseim az idősebb Antallal folytak, aki [...] elmondotta, hogy 1945-ben sok rendes embernek be kellett volna lépnie a Pártba. Itt utalt arra, hogy őt Rákosi felszólította mint a Magyar Vöröskereszt akkori elnökét, hogy támogassa a Kommunista Pártot nyíltan, sőt lépjen be. Elmondotta, hogy ezzel kapcsolatban családja fenyegető magatartást tanúsított, többek között felesége válással, fia pedig azzal [fenyegette,] hogy elköltözik otthonról. Ma úgy látja, akkor az lett volna a helyesebb, hiszen az ő nyomán sokan beléptek volna, és így a párt is egy erősebb polgári maggal rendelkezne, ami az értelmiségieken keresztül az ország vezetésében pozitív eredményeket hozott volna.”¹⁰⁷

Ez a leírás – amelyet egyébként ugyanúgy nem „hasznosítottak”, vagyis egyik Antall figyelődossziéjában sem helyezték el, mint jelentései többségét – némiképp „kilóg” Kátai „hangulati jellegű” beszámolóinak sorából. A beszélgetés ilyen fordulata nyilván felkeltette az ügynök érdeklődését (az állambiztonságét kevésbé). Az idősebb Antall által felidézett történet valószínűsége bizonyára ellenőrzésre szorul – éppenséggel meg is történhe-

106 „Kátai” jelentése, 1964. szept. 15. ÁBTL M-30561. 8.

107 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. máj. 12. Uo. 185.

tett, ha a részletek ébresztenek is kétségeket. Hasonló esetek alapján azonban a történet fő vonalaiban valószínűsíthető, hiszen Rákosi egy ideig valóban törekedett rá, hogy jó kapcsolatot építsen ki a kommunista párt koalíciós partnereivel, azok vezető egyéniségeivel. (Igaz, hogy id. Antall József akkor volt a Vöröskereszt elnöke, amikor belépése a kommunista pártba már nem sok hasznot hajtott volna Rákosinak, hiszen a titkos párttagok és informátorok hálózata a koalíciós pártokban már akkor kiépült, amikor ő még haza sem jött Moszkvából.) Politikai emberismerete nem is működött rosszul, hiszen id. Antall Józsefben valóban volt hajlam politikai kompromisszumokra, egyénisége és múltja alapján tényleg sokan figyeltek arra, mit tesz és mit nem. Rákosi „ajánlatát”, bárhogy tétetett is, alapjában nem fogadta el. A hatvanas évek utolsó harmadában azonban a volt miniszter kihagyott lehetőségnek látta a húsz évvel korábbi esetet, tehát az azóta meg lehetőségen megváltozott helyzetben esetleg követendő politikai stratégia-ként latolgatta a valamilyen mértékű „támogatást”, esetleg a „belépést”.

Azon a József-napon hasonló gondolatok foglalkoztatták fiát is – aki a történetben még e lehetséges stratégia éles ellenzőjeként szerepelt. „[A] fiatal Antall kitért kedvenc témájára, a generációs kérdés taglalására. Elmondotta, hogy az ötvenévesek évjárata cinikus, és csak a pénzzel törődik már, míg a fiatalok zömmel csak a technikával ill[etve] a nőekkel foglalkoznak, de politikával semmi esetre. Itt megállapította, hogy csak a harminc és negyven között lévő generáció az érdekes, és ezekkel lehet még valamit kezdeni, mert ezek álláspontja nagyon közel esik egymáshoz. A kommunisták 56 után kiábrándultak a kommunizmus szovjet formájából, míg a polgári gondolkodásuk a nyugat segítőkészségéből ábrándult[ak] ki, ami viszont azt eredményezi, hogy ahhoz, hogy valamilyen fejlődés elinduljon, ezeknek a különböző világnézeti alapról induló, de ma már nagyon hasonló alapon álló generációnak kell összefognia [sic!].”¹⁰⁸

A harminc és negyven közötti, Nyugatból kiábrándult polgári gondolkodású generációt természetesen az 1967-ben éppen harmincöt esztendőös ifj. Antall József személyesítette meg. A hatvanas évek reformjaihoz borúlátóan, elutasítóan viszonyult, mert nem látott benne *politikai* helyet magának. Vélhetőleg hidegen hagyták az évtized kulturális nyitását, érték-

108 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. máj. 12. Uo. 185–186.

rendbeli változásait mutató jelenségek is. A fogyasztással és a szexuális tabuk döntőgetésével „elfoglalt” fiatal nemzedék éppen látszólagos – a korábbi generáció recepciója szerint: alapvető és lényegi – apolitikussága okán tűnt számára ellenszenvesnek. A *beat* generáció értelmezhetetlen volt Antall politikai jelrendszerében, mert elutasította ugyan a keleti és nyugati *status quót*, de másként, mint ő – legfőképpen nem akart *részt venni* semmi, akár a liberális demokráciához, akár a bürokratikus szocializmushoz kötődő tevékenységben. Antall viszont éppen ekkor, a hatvanas évek végén mintha arra hajlott volna, hogy a döntésekben és a politikai hatalomban való részvétel lehetőségéért, a *köz szolgálatába* való bebocsáttatásért zárójelbe tegye politikai axiómáit, fenntartásait alárendelje az együttélés kínálta előnyöknek – és közeledjen.

Antallt az állambiztonság a hatvanas években is apja nyomdokain sorolta be a „volt kisgazdák” jobboldalához, a szervek számára elérhetetlen apa démonizálta a fiút. Az integráció kérdését az állambiztonság annak alapján ítélte meg, hol helyezkedik el a kérdéses személy a két végpont, a *politikai társutaság* és az *aktív, földalatti ellenséges tevékenység* közötti skálán. Ezen eleinte nem sok közbülső pontot vettek fel, és a társutasokhoz is gyanakodva viszonyultak: vajon nem álca-e a rendszerrel való aktív együttműködés? A hatvanas évek elején az átmenetek száma nőtt, a népfronthe-lyiségekbe bejárogatóktól a vendéglőkben, borozókban összejáró asztaltársaságokon át a sehova-sem-járókig. Az „asztaltársaságokat” időnként még 1962–63-ban is „bomlasztották”, vagyis tagjaikat berendelték a rendőrségre, figyelmeztették őket stb. De új vonásként már azt is tanácsolták nekik, hogy menjenek be a Népfrontba, ott nyugodtan politizálhatnak.¹⁰⁹

109 Ilyen volt például Samu László volt kisgazda képviselő és asztaltársasága ügye, ÁBTL V-167.121. Figyelemre méltó, hogy a BM III/1. (Vizsgálati) osztálya az ügy iratairól szóló 1963. március 1-jei összefoglaló jelentésében bírálta a III/III. bomlasztási gyakorlatát, rámutatva, hogy bizonytalan és tendenciózus (!) ügynöki jelentések helytelen értékelésén alapul. „Az érintett személyek mind letűnt politikusok, egymás között beszélve szinte kötelességüknek tartják, hogy véleményt nyilvánítsanak az egyes napi bel- és külpolitikai eseményekről. A rendelkezésre álló adatokból megállapítható azonban, a vélemény-nyilvánításon túl egyebet nem tesznek. Ezen véleményük többségükben nem kifogásolhatók.” Uo. 133.

Antall és apja a sehova-sem-járókhoz tartozott, véleményüket kevés embernek (többek között Kátainak meg egy-két betérő régi kigazda ügynöknek) mondták el, s ez mind kevésbé tűnt érdekesnek. 1962 májusában, amikor id. Antall József nyugdíját ellenállási érdemeiért jelentősen felemelték, a hírt fia titokban akarta tartani, nehogy „Ortutay és a többiek” beállítsanak „egy-egy nyilatkozatért” – félt attól, hogy a rendszer iránt lojális gesztus kompromittálja a családot.¹¹⁰ 1965-ben már ő kérte Kátait, hogy keresse meg Pálffy Józsefet, a *Magyarország* főszerkesztőjét, s ajánlja fel, hogy id. Antall második világháború alatti lengyelmentő tevékenységéről ír.¹¹¹ Antall elmozdult a skála végpontjáról – hogy hol állapodik meg, az még kérdéses maradt.

JELLEMZÉSEK – KÍVÜLRŐL, BELÜLRŐL

Kátai szövegei – születési körülményeiből következően – „felnagyítják” Antall József furcsa velleitásait. Arról ugyanis szó sem volt, hogy közvetlenül felajánlkozott volna a hatalomnak, sőt igen tartózkodóan fogadta a másik oldal nem éppen nagyszabású ajánlatait is. Nem sokkal igazgatóhelyettesi kinevezése után felmerült a továbblépés közeli lehetősége. „Elmesélte, hogy felajánlották neki az igazgatói állást, de nem fogadja el, mert inkább többet dolgozik mint igazgatóhelyettes, de nem akar reprezentálni. Véleménye az, hogy a »reprezentatív állásokért adni kell valamit«, így ellenben »csak rendes munkát kell adni.«”¹¹² Antall leginkább tényleg csak rendes munkát akart adni, mást lehetőleg nem. A múzeum vezetői állását valamiféle álközlésnek vélhette, amelyben a kommunista párt hegemon szerepet játszik. Erre pedig, úgy érezte – különösen, ha az a koalíció valójában az Orvostörténeti

110 „Kátai György” jelentése, 1962. máj. 24. ÁBTL M-18729. 364. – Pár évvel korábban Ortutay egyébként valóban kereste id. Antallt, és különféle nyilatkozatok, illetve politikai cikkek írására akarta rábírn, de ő elutasította.

111 „Kátai György” jelentése, 1965. máj. 24. ÁBTL M-30561. 35.

112 „Keleti” jelentése, 1971. okt. 7. ÁBTL O-14820/2-a. – Palla Ákos igazgató 1967-ben meghalt, s ekkor dr. Fekete Sándor vette át az igazgatói tisztséget. Fekete közel járt a nyugdíjkorhatárhoz (1972-ben nyugdíjba is ment), s ekkor valóban nem Antall, hanem dr. Schulteisz Emil lett az igazgató – Antall pedig maradt helyettes. Lásd Szállási Árpád, Benedek István, Karasszon Dénes és Schulteisz Emil visszaemlékezéseit, in Rózsa (1996) 193–213.

Múzeumra korlátozódik –, a hatvanas évek végén még a világpolitikai helyzet sem kényszerítheti.

A Kátaival való rendszeres, de már nem túl gyakori találkozások alkalmával Antall mind ritkábban érzett indítatást hosszabb politikai eszmecserére. A hatvanas évek közepén már vagy két évtizede ismerték egymást, újat nemigen mondhattak a másoknak. Meglehet, az 1967-es József-nap inkább szabályt erősítő kivétel volt, amikor Antallból a közönség (hiszen aznap nemcsak egyedül Kátai volt jelen) kihozta az előadót. Lehetséges, hogy maga Kátai kívánt jelzést adni az állambiztonságnak – vagy rajta keresztül valami felsőbb hatóságnak – Antallék politikai hangulatváltásáról. Kátai a maga módján „érdeklét” volt abban, hogy megfigyeltje valóságos politikai kompromisszumot kössön. A hallgatólagos kompromisszum felváltása egy valósággal számára is sokat ígért: skizofrén helyzetének rendeződését, a zsarolás és a kettős identitás esetleges megszűntét.

Kátai maga már amúgy is mind kevésbé tudta „beszéltetni” Antallt. A hatvanas évek második felében azonban évente egy-két alkalommal olyan helyzet állt elő, amikor Antall szinte rákényszerült, hogy számot vessen addigi útjával, pillanatnyi helyzetével és elképzeléseivel. Tar Pál, a megfigyelt és az ügynök egykori osztálytársa és jó barátja, hazalátogatott. Először 1965-ben, majd évente egyszer, néha kétszer. Ilyenkor felkereste édesanyját, rokonait, s minden alkalommal találkozott Antall-lal és Kátaival. Tar szerepe – a távolság ellenére – mindkettejük életében kitüntetett maradt. Antall számára ő közvetítette az „emigráció” véleményét, Kátai beszerzéséhez pedig a Tar tevékeny részvételével lezajlott 1956. november eleji levéltári akció vezetett, és foglalkoztatási „vonalához” is hozzátartozott Tar „ellenséges tevékenysége”.

Tar Pál a hatvanas évek elején befejezte közgazdasági tanulmányait, és elhelyezkedett a francia bankéletben. Házassága révén rokonságba került az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) egyik vezető francia tisztségviselőjével. Célpontból „tanulmányozott” személlyé vált: 1959–60-ban a Belügyminisztérium II/3. (Hírszerző) osztálya ügynöknek akarta beszervezni. Adatokat gyűjtöttek, környezettanulmányt készítettek róla itthon és Párizsban, keresték a hozzá vezető utakat.¹¹³

113 Tar Pál körözési dossziéja, 1959–61. ÁBTL O-092/1.

Kátai ekkor – Antall személyi dossziéját éppen ez idő tájt zárták le – a BRFK belsőreakció-elhárító alosztálya ügynökeként mindinkább a központnak, éppen a hírszerzésnek dolgozott „be”. Egy 1960 novemberében készült „foglalkoztatási tervében” ez már explicit módon meg is fogalmazódott, noha akkor még elsősorban Tar „hírszerző” tevékenységének felderítéséről volt szó. A Kátai–Tar-kapcsolatból Antall idővel ki is maradt volna, Kátainak önállóan kellett volna leveleznie, később „megbízottak” útján üzeneteket váltania, idővel pedig, utazások során, a személyes kapcsolatot újra felvennie Tarral.¹¹⁴ Ám a hatvanas évek elején mintha abbamaradt volna az egész akció. Kellő mennyiségű dokumentum híján nem állapítható meg, miért.¹¹⁵ Annyi bizonyos, hogy Kátai közvetítő szerepére az állambiztonság nemigen építhetett – még az is lehetséges, hogy ez a technikai ok juttatta zátonyra a hírszerzés terveit. Mint Kátai írta: „Az, amit már előzőleg jelentettem, hogy amint helyreáll a levélkontaktus Tar és Antall között, akkor én kimaradok a levelezésből, sajnálatosan bekövetkezni látszik. Tar számára a fontos ember Antall, és nem én. Külön érzelmi levelezések lebonyolítása a nagyon is reálsan gondolkodó Tar számára terhet jelentenek [sic!].”¹¹⁶ A szokatlanul panaszos hang érthető: ha Tarral nincs dolga, Kátai nem utazik Nyugatra.

Tar már említett „üzenetei” arról, hogy jobb lesz belenyugodni az 1956 után kialakult helyzetbe, feszültséget, értetlenséget váltottak ki Antallból. Ahogyan látható, Kátai sem tekintett nyugodt távolságtartással a bizonyosan sokkal szerencsésebbnek tartott egykori barátára. Aki pedig, amikor majd kilenc év múltán újra magyar földre lépett, bizonyára már kissé idegenül mozgott, s valamikori osztálytársai politikai fejtegetéseit furcsállkodva hallgatta.

„Roppant kiegyensúlyozott, nagytőkés benyomását keltette, nem volt nagyképű, de azt megmondotta, hogy hazajönni nem óhajt, mert olyan

114 BRFK Politikai Nyomozó Osztály 5-b csop. „Kátai” fn. ügynök foglalkoztatási terve, 1960. nov. 19. ÁBTL K-O-092/1. 118–121.

115 Tar Pálra vonatkozó iratok csak Antall, illetve „Kátai” dossziéiban fordulnak elő – ezekből úgy tűnik, hogy a hatvanas évek végétől visszatértek ahhoz a feltételezéshez, miszerint Tar Nyugaton ellenséges tevékenységet folytat.

116 „Kátai” jelentése, 1962. aug. 8. ÁBTL M-18729. 373.

anyagi körülmények között él, amit itt nem tudna biztosítani magának – jelentette Kátai Tarról 1965. szeptember végi első hazalátogatása alkalmából. – Politikai tevékenységéről nem esett szó [...] helye az emigrációban és tevékenysége nem tisztázódott.”¹¹⁷ Legalábbis hármásban: „Antall különben kifejtette nekem, hogy Tarral teljesen egyetértettek abban, hogy amennyiben valamilyen változás történne, az csak úgy történhet, ha a két ellenálló csoport, vagyis az emigráció és a hazai ellenállás összefog, és nem egymás mellett dolgozik”. Tar ezúttal némiképp derűlátóbban nyilatkozott a változás eshetőségéről, mint akár csak egy évvel korábban is – a gazdasági rendszer lassú átalakulását prognosztizálta, Alekszej Koszigin miniszterelnök ekkori nyilatkozataira utalva hangsúlyozta, hogy a csőd előjelei láttán még a Szovjetunióban is változásokról gondolkodnak. A messziről jött Tarnak Antall tehát ugyanúgy a „hazai ellenállás” képviselőjének szerepét játszotta, ahogy gyaníthatóan 1957 elején is, amikor rábeszélte az emigrációra. Hogy Antall *politikai szerepjátéka* (mert a hazai ellenállás vezetői szerepe aligha volt több játéknál) mennyire volt politikai *társasjáték*, vagyis Tar részt vett-e benne, értette-e egyáltalán – később derült ki.

Jó fél év múlva, 1966 tavaszán Kátai végre – az állambiztonsággal apórolékosan egyeztetett útiterv szerint – tíz napra Párizsba utazhatott, ahol Tar vendége volt. Megbízói ezt kevesellhették, mert feladatául szabták az ekkoriban a francia baloldali radikális munkásszervezetekben tevékenykedő Nagy Balázs¹¹⁸ tevékenységének felderítését. Kátai sikeresen megoldotta a dolgot,¹¹⁹ de feltételezhetően némi unalommal hallgatta Nagy fejtegetéseit a szocializmus bürokratikus eltorzulásairól. Tarról szóló jelentése jóval hosszabb – nem csoda, hiszen, mint hangsúlyozta, ő tíz napon át szabadideje nagy részét vele töltötte. Vendéglátója elmesélte neki az 1956-os emigráció majd tízéves történetét, politikai tevékenységének – Tar szerint –

117 „Kátai” jelentése, 1965. okt. 4. ÁBTL M-30561. 45–46.

118 Nagy Balázs 1956-ban a Petőfi Kör titkárhelyettese volt, a forradalom után emigrált.

A brüsszeli Nagy Imre Intézet munkatársa volt, majd Franciaországban trockista mozgalmak aktivistája. Életútjáról lásd Nagy Balázs-interjú, készítette Hegedűs István, 1988. 1956-os Intézet OHA, 175. sz.

119 „Kátai” jelentése, 1966. ápr. 25. ÁBTL M-30561. 62–64. (Jelentése hazaérkezése másnapján készült, útitervét lásd uo. 57–58.)

fokozatos leépülését, saját eltávolodását tőlük. Antall ismét üzent neki (Kátaival), járjon közbe De Gaulle-nál apja kitüntetése érdekében. Tar érzékelte, hogy ehhez nincsenek megfelelő kapcsolatai, s a magyar emigráció megmaradt hangadó körei (számára ezek Auer Pált jelentették) sem túlságosan elkötelezettek id. Antall ügyében, továbbá hogy a Becsületrend adományozása csak államközi megegyezés nyomán lehetséges. Azt azért felajánlotta, hogy ha kijuttatják id. Antall emlékiratait vagy embermentő tevékenységének dokumentumait, kiadásukhoz segítséget ad.

Tart sokkal inkább érdekelték a nyugat-keleti gazdasági kapcsolatok, s ebben látta a sokat emlegetett változás lehetőségét is. „Elmondotta, hogy a népi demokráciák szovjet érdekerületek, és a Nyugat ezeket a területeket nem akarja felszabadítani. Minden mozgolódás zűrzavart, komplikációt jelenthet [...]. Csak arról lehet szó, hogy a szovjet rendszer belpolitikailag is közelebb kerül gazdasági intézkedésein keresztül a nyugati polgári államokhoz (itt utalt az új gazdasági mechanizmus törvényeire [sic!], amelyek ugyancsak a kapitalizálódást célozzák nálunk).” Tar eltávolodása, illetve a politikai emigráns átváltozása valami mássá, az ebből fakadó megértési problémák leginkább a következtetésben érhetők tetten: „Ebbe a politikai koncepcióba szerinte nem fér bele a nacionalizmus. Itt kárhoztatta Antall elavult nacionalista szemléletét, mely szerinte Antall legnagyobb gátja.” A hatvanas évek közepén virágkorát élő konvergenciaelmélet és a kibontakozó európai integráció szellemi légköréből hazatekintő, leginkább a kelet-nyugati kereskedelem, termelési kooperációk és hitelnyújtások iránt érdeklődő bankember számára az 1848-as, 1956-os alapú függetlenségi szemlélet nacionalizmusnak hatott, ámbár lehetséges, Kátai fogalmazta jelentését úgy, hogy az ideológiai kérdéseket pártfőiskolai szemináriumokról ismerő rendőrtilsztek is megértették.¹²⁰

Kátainak egyébként az utazás és a kint tapasztaltak bizonyára elégtételt jelentettek: most ő volt igazán közel Tarhoz (aki ráadásul bírálta Antallt), Antallt viszont Tar üzenetei („melyeket finoman igyekeztem találni” – írta) letörték és elkeserítették. „[Antall] kijelentette, hogy ő hivatásos nacionalista, hiszen a XIX. századi történelemmel foglalkozik, mert modernebb dolgokról politikai állásfoglalás nélkül nem írhat. [...] Tarról megállapította,

120 „Kátai” [1.] jelentése, 1966. máj. 12. ÁBTL M-30561. 83–87.

hogy az eltávolodott tőlünk, és már csak úgy értékelhető, mint egy francia barátunk, de nem magyar barátunk.”¹²¹ Az állambiztonság játszámája eredményesnek tűnik: tüskéket szúrt a lelkekbe, és ékeket vert a barátok közé, hogy megzavarja kommunikációjukat. Amikor 1966 augusztusában Tar ismét Magyarországra látogatott, politikáról, jövőről nem is igen esett szó köztük – legalábbis a jele(ntése)k szerint.¹²²

1967 húsvétján Tar feleségével ismét Magyarországon töltött egy hetet. Kátai napi részletességű beszámolót készített a látogatásról, kiemelten Antall és Tar politikai beszélgetéséről – amelyre jellemző módon Tar elutazásakor, Budapest és Győr között, az autóban került sor (feltehetőleg azért, nehogy lehallgassák őket...) Tar most is lesújtó képet festett az emigrációról, viszont reménykeltőnek tartotta a szocialista országok helyzetét, különösen a reformokkal kísérletező Csehszlovákiáét és Magyarországét. Antall ezzel szemben Romániát emelte ki pozitív példaként, ahol a párt vezetőinek „a nacionalizmus segítségével a nem kommunista román rétegeket is sikerült maguk mögé állítaniuk. [...] a párt sorai nem ritkultak meg az évek során az értékes elemektől [sic!], melyek értelmesek, szakemberek és jól ismerik a politikai harcokat, és így jól tudják vezetni az országot.” Magyarországon „bár Kádár jóindulatú, nem ért szakmailag semmihez”, Kállai Gyula miniszterelnök „félművelt, cinikus és romlott felfogású”, legfeljebb Nyers Rezső említhető, „aki ért bizonyos gazdaságpolitikai problémákhoz”. Antall ezután Tarnak is elmondhatta a generációkról szóló elméletét, legalábbis Kátai ezt szinte ugyanazokkal a szavakkal írta le, mint pár hete a József-napon. Tar nem reagált különösebben, ha mégis, inkább polemizálva. Azt mondta, hogy az „új vezetőknek is a pártból kell kinőnie, és a magyar közigazdászokat pozitíven értékelte, különösen a tervezés területén”. Úgy látta, a kelet-európai országoknak együtt kell haladniuk az elsősorban gazdasági természetű változás útján, ami „eltarthat néhány évtizedig is”.

Furcsa módon – Kátai optikájából úgy tűnik – Antall e nem különösebben lelkesítő beszélgetés hatására minden eddiginél inkább beleélte magát politikai játékába. Tar kitétte őket Győrben, ők pedig hazafelé menet a vonaton hosszan beszélgettek. Antall „kifejtette, hogy ő már tudós nem lehet,

121 „Kátai” [2.] jelentése, 1966. máj. 12. Uo. 79–80.

122 „Kátai” jelentése, 1966. aug. 29. Uo. 122–123.

csak politikus. Mivel erre nincsenek adva jelenleg a lehetőségek, viszont az általános politikai fejlődés, pl. egy kínai–szovjet ellentét, vagy valamilyen más szituáció megteremthet egy új lehetőséget, erre fel kell készülni. A lassú fejlődés is eredményezhet azonban egy olyan állapotot kb. 10 év múlva, és ebben a Tarral folytatott beszélgetés is megerősítette, hogy a mostani 35–40 évesek generációja éppen akkorra éri el politikai cselekvőképességének legjobb formáját. [...] A felkészülés fontos része megfelelő kulcsemberekkel történő kapcsolatkiépítés, mégpedig olyanokkal, akik teljesen tiszták maradtak politikailag, vagyis nem lesznek párttagok, és nem kompromittálják magukat. [...] új munkahelyemen *ipari kérdésekben én is kulcsemberek lehetek és ő ebből a szempontból számít rám. Elmondotta, hogy egy árnyék-kormányt kell szervezni.*¹²³

Antall József habitusának ismeretében is nehéz állást foglalni abban a kérdésben, mennyire gondolta mindezt komolyan, a Győr és Budapest között közlekedő vonat fölkéjében ülve. Egyáltalán, mennyi a szövegbeli Kátai hozzájárulása, akit ebben az időben mind több tartói bíráló ért amiatt, hogy feladatait csak részben hajtja végre? Mit akart ellensúlyozni, s kinek a fontosságát akarta aláhúzni: Antallét, akihez ügynökként ő áll a legközelebb, vagy a saját magáét, akit e rendkívül veszélyes ember bizalmába fogadott, mi több, „kulcsembere” tekint? Tihanyi Sándor ezredes, aki a BRFK-n Antall F-dosszióját gondozta, mindenesetre aláhúzással jelezte figyelmét, és újtárra indította a „Muzeológus” fedőnevű ügyjelzést. Ő komolyan vette Kátai jelentését – az „árnyékkormány” kifejezéssel a tévéhíradón, a napilapok külpolitikai elemzésein kívül munkájában bizonyára nem találkozott túl gyakran. A gépezet lassan mozgásba lendült, s ehhez Antall, a „játékos” is hozzájárult: még 1967 nyarán egy Kátaival közös tanár kollégájukkal azt az üzenetet küldte Párizsba Tarnak, hogy szerezze vissza a koronát.¹²⁴

A beszélgetés következményei közül legkevésbé a BM különféle osztályainak egészen 1970 nyaráig elhúzódó, Tar Pál és az „árnyékkormány” kö-

123 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. ápr. 13. ÁBTL O-14820/2-a. 24–26. Kiemelés – R. M. J.

124 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. aug. 2. ÁBTL M-30561. 220. – Az értékelő tiszt azt a feladatot adta „Kátainak”, hogy amennyiben „Antall ismét visszatérne a koronára, próbálja meg tudni tőle, hogy pontosan hogy került ki, és jelenleg hol van”. Uo.

rüli tapogatózásai lényegesek.¹²⁵ A szokatlan momentum hatására Rózsa József, a BM III/III-4-b alosztály századosa arra utasította *Kátait*, készítsen részletes jellemzést Antall Józsefről. Ügynöki pályafutása kezdete óta, amikor az egykori osztálytársat, kollégát és barátot könyvtárán keresztül jellemezte, *Kátai* nem kapott hasonló feladatot. Két évtizedes ismeretség után – melyből az utolsó hét évet megfigyelői minőségben élte le –, pszichológusként dolgozva, megkísérelhette egyesíteni a titkosrendőri és lélekbúvári szempontokat úgy, hogy Rózsa és felettesei, köztük Horváth József őrnagy, alosztályvezető is megértse.¹²⁶

„Feladatomból volt Antall József személyrajzát, valamint kapcsolatait felvázolni.”¹²⁷ Az ígéretes kezdetet követően hasztalan várunk bravúros vagy akár csak átlagos analízist. Pedig a kissé archaizáló felütés azt sejteti, Kiss György piarista diák, történelem szakos tanár és kutató a feladatot igen komolyan vette. A várakozás azonban beteljesületlen marad: *Kátai György* informátor és üzemi pszichológus inkább rendőri szempontú „személyrajzot” készített, rendőr-hivatalnoki és értelmiségi fontoskodást vegyítő nyelvezetben – lehet, hogy csak erre volt képes. Ám amit írt, azért *mégis* személyiségrajz, nem Antall állambiztonsági szempontból felróható bűnlajstroma. Antall iránti csodálata és erős, de be nem vallott ellenszenvé ugyancsak nyomot hagyott az egyébként higgadt tónusban írt szövegen. *Kátai* 1967-es Antallja egy tömbből faragott, szilárdan álló, tekintélyes alak. Nem azért veszélyes, mintha bármit tenne – *Kátai* szerint sem csinált semmit –, hanem meggyőződése, megingathatlansága okán az.

A „tekintély” a bő két gépelt oldalnyi szöveg kulcsfogalma. Tekintélyes Antall múltja, a család, amelyet természetesen az édesapja fémjelez, akit *Kátai* is jól ismert. „Apjának antifasiszta és politikus múltja meghatározta a fiatal Antall fejlődését is. 15 éves kora óta politikusnak készül, és erről elvileg még ma sem mondott le. Politikailag a polgári demokrácia híve. Szak-

125 Lásd BM III/III-3-a alosztály. Jelentés ifj. Antall Józsefről és Tar Pál Ádámról, 1968. máj. 18. ÁBTL O-14820/2-a. 41–44., Javaslat „Muzeológus” fn. ügyjelzés lezárására, 1969. júl. 17. uo. 58–59., Jelentés Tar Pálról, 1970. jún. 26. uo. 68–70.

126 Horváth József állt a rendszerváltás idején a III/III. csoportfőnökség élén.

127 „Kovács Jenő” jelentése, 1967. máj. 30. ÁBTL M-30561. 193–195. A további idézetek is innen valók.

mai felkészülését pályájára a történész szakképesítésen keresztül akarta biztosítani, és így mintegy 20 éve mással nem is foglalkozott, mint történelemmel.” Bár felfogása e téren is polgári maradt, komoly szaktekintélynek tartják még az MTA Történettudományi Intézetében is – Kátai fogalmai szerint nyilván az Intézet volt a marxista történetírás fellegvára. „Apjának politikai szereplése kigazdapárti igazgatósága és újjáépítési minisztersége alatt, valamint az a tény, hogy ő is politikai kérdésekkel foglalkozik, sőt 1956-ban állást is foglalt tetteivel, és ugyanakkor széles politikai ismeretei vannak – nagy tekintélyt biztosítanak számára. A politikai múlt, melyet családjából hozott magával és a jelenlegi helyzetre vonatkozó alapos értékelései, melyek olvasottságán kívül valóban átlagon felüli intelligenciájából is következik [sic!], biztosítják számára a legkülönbözőbb rétegek között a tekintélyt, még a kommunista történészek között is a megbecsülés bizonyos formáit.” A megfigyelő ugyanoda tér vissza, ahová az előző idézet végén, csak most a Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok* szerkesztője, Pamlényi Ervin a példa. Mintha Kátai mindenáron azt akarná bizonyítani, hogy Antall a történészek között is „szaktekintélynek” számít. Ez részben járatlanságából, részben abból adódhatott, ahogyan Antall állította be saját magát beszélgetéseikben. Valójában azonban a *Századok*ban 1965-ben megjelent Eötvös-tanulmányon kívül Antall mögött nem állt semmiféle komoly szakmai teljesítmény. A Történettudományi Intézet sok tekintetben szabadgondolkodó világában viszont érdeklődést és megbecsülést váltott ki az Antall család politikai múltja, s azok körében, akik beszélgettek vele, Antall politikai „értékelései” is figyelmet kelthettek.

A személyiségrajz második rétegét Antall politikai krédója jelentette, amelyet Kátai egy polgárd-szeminárium tematikája szerint érzékeltetett – nem tudni, saját indítatásból-e, vagy a lehetséges olvasóközönséget tekintetbe véve. „Kigazda és polgári szemléletéből ered, hogy elítéli a földesúri nagybirtok-rendszert, és a kisbirtok létezésében látja a magyar mezőgazdaság megoldásának lehetőségét [sic! ...]. Ugyanakkor híve a különböző értékesítési szövetkezeteknek a parasztság körében, mely [sic!] szerinte egy későbbi stádiumban esetleg eredményezhet termelőszövetkezeteket is. Az ipar területén híve az állami nagyvállalatoknak, annak ellenére [, hogy egy] jobb, szerinte elképzelt normális gazdasági fejlődésben a magán nagy-

iparnak – éppen a kezdeményezés, a vállalkozás miatt – nagy szerepe lehet a gazdasági életben és a tőkefelhalmozásban. Szerinte a szocializmus az elmaradott, gyenge iparral rendelkező országok kapitalizmusa. Termelni csak kapitalista módon lehet, a szocializmus csak az elosztás társadalma – szokta hangoztatni –, de ha nincs termék, akkor nincs mit elosztani, és éppen ezért a szocializmus nem egy életképes társadalom.” Kátai hangsúlyozta, hogy Antall e nézetei húsz éve változatlanok. Magyarán: kora ifjúságától a tőkés gazdasági berendezkedés híve volt, amin némi népi-harmadikutas hatás (szövetkezetek, állami szerepvállalás) változtatott egy keveset. Érdekes, és aligha véletlen, hogy Kátai hallgatott Antall politikáról alkotott véleményéről, s főleg annak az adott időben releváns vonatkozásairól. Feltehetően tényleg a személyiség magvát akarta megragadni, amihez képest a hatvanas évek végi magyarországi politizálás esélyei még antalli felfogásban is meglehetősen kisszerűnek, ha nem éppen nevetségesnek tűntek. De a polgáros megfogalmazást magyarázhatja egyszerűen a korszellem, amely a mechanizmusreform időszakában a gazdaságban látta minden változás kulcskérdését.

Antall kapcsolatrendszeréről Kátai megállapította, hogy „roppant széles, és mint tudatos politikai célokkal rendelkező személy, mindig a kulcsemberekkel (az Ő kifejezése) [sic!] való kapcsolatra törekszik”. A következő mondat („Nehezen lehet elhatárolni informátor[ai] és elsősorban az ő hatása alatt álló személyek körét, mert akiktől információit kapja, azoknak is elmondja a véleményét, de ezen túlmenően másoktól is szerez információkat”) láttatja talán legvilágosabban Kátait, szorongató kettősségében vergődve. Egyrészt igyekezett megfelelni a poroszosan merev titkosrendőri fogalomtár támasztotta követelményeknek (egy ember vagy informátora Antallnak, vagy a befolyása alatt áll...), másrészt mégiscsak érzékeltetni akarta rendkívüliségét (hiszen nehezen lehet e kategóriák szerint osztályozni ismerőseit). Ismét megjelenik a kulcsember fogalma – mint látjuk, Antall Kátait is kulcsembernek tekintette (annak jelentései szerint), mégpedig ipari területen. Amennyire egy nagyüzemi pszichológus (mégoly alapos tanulás és felkészülés nyomán) kulcsember lehetett, annyira tűnnek kulcsembereknek Antall ismerősei, a Kátai által felsorolt tizennégy fő. Egykori tanáraiból, egy tanítványából és többnyire különféle munkahelyekről

való kollégáiból állt a kulcsberek köre, akik közül az egy Pártay Tivadaron kívül senkinek sem volt köze a politikához soha.¹²⁸ Hárman az ELTE bölcsészkarán, hárman a Jurányi utcai esti gimnáziumban, egy-egy fő a Történettudományi Intézetben, az Országos Pedagógiai Intézetben, az Orvostörténeti Múzeumban, illetve a Mezőgazdasági Múzeum Könyvtárában dolgozott. Az ELTE BTK és az OPI párttitkárait leszámítva egyik sem töltött be az igazgatóhelyettes Antallnál magasabb beosztást. Egy közepes állású értelmiségi félig hivatalos, félig baráti alapon szerveződött ismeretségi köre volt az, amit a „személyrajz” felvázolt.

Rózsa százados és felettesei a legkevésbé sem voltak elégedettek Kátai munkájával, és utasították, hogy „a megbeszéltek szerint egészítse ki jelentését”. A pár nappal később született, az előbbi szöveg felére sem rúgó írományból elég nehéz kikövetkeztetni, vajon mit beszéltek meg. De az egész jellemzés a Tarral való találkozás nyomán született, azt követően pedig Kátait arra utasították, beszélgessen Antall-lal arról, hogy egy hatalomátvétel esetén mik a gyakorlati teendők. Ezzel szemben az első személyrajz inkább Antall elvi-gondolati portréjának tűnt. Kátai ezért kapott házi feladatot. A „személyrajz” nagy sokára megszületett kiegészítése¹²⁹ részben ismétlés, ami pedig nem, az arról próbál szólni, hogyan érvényesíti meggyőződését Antall a gyakorlatban. De talán ennél is inkább szól Kátai, a Kádárrendszer (állambiztonsági) embere lelkéről. Ez a lélek csodálja azt, akit besűg, akiről jelentéseket kell körmölnie, akiről megbeszéléseket folytat Rózsa századossal (és ki tudja, még ki mindenkivel, hét év alatt), s aki ezért, *ily módon* oka az ő nyomorúságának – bár ez a szerep (voltaképpen: Antall maga) konszolidálta az ő, Kátai helyzetét. Csak azt tudta megismételni, a papíron kínosan hebegve kiegészíteni, amit korábban, meggyőződésből írt: „Nézetek nem változtak, és az utóbbi időben új köntösben jelennek meg [sic!].

128 Az viszont érdekes, hogy „Kátain” kívül a felsoroltak közül ketten is – Horti József és Jeszszky Géza – magas pozíciót töltöttek be 1990 után, Antall József miniszterelnökségének időszakában.

129 Jelentés, 1967. okt. 24. ÁBTL O-14820/2-a. 28–29. A további idézetek is innen valók. – A jelentés eredetije „Kátai” munkadossziájában: „Kovács Jenő” jelentése, 1967. okt. 18. ÁBTL M-30561.

Az új köntös abban nyilatkozik meg, hogy látszatra elfogadja a marxizmust, de ugyanakkor lényegében támadja. Így pl. a kiegyezésről írt tanulmánya azon a címen, hogy Eötvös nézeteivel szaporította a kialakult felfogást, lényegében nacionalista szemléletű támadás volt a marxi kiegyezés elmélet ellen. [...] Új köntösnek számít és egyben hatósugara is [Antall befolyásának] a hibafeltárás. Ma szabad beszélni a hibákról még neki is, tehát beszél. Mivel érvei logikusak, így széles területen tud érvényt szerezni a hibás hiba feltárásának, vagy a tényleges hibának is [sic!].” Itt aztán Kátainál is elszakadt a cérna, és a személyrajz kiegészítésének utolsó bekezdésében kiöntötte lelkét: „Antall egész lényegét [valószínűleg: lényét] ugyanakkor áthatja annak a tudata, hogy ő valami különösen fontosat csinál, éppen ezért ő nagyon fontos ember. Nagy adag nagyképűség, egoizmus jár együtt ezzel a gondolkodással. Ugyanakkor roppant magabiztos, és tételei általában szerinte a legjobbak. Csak egyszer tévedett, mikor nem disszidált 56-ban. A polgári szemléletű gondolkodást onnan jobban tudná táplálni, és ugyanakkor jobban élne egyénileg.”

Az eredeti „személyrajzot” csak Kátai munkadossziéja őrizte meg. Ám ezt a rosszindulat fűtötte kiegészítést a politikai társasjátékait halálos komolysággal folytató Antall „lényegéről” nyomban elhelyezték a figyeldossziében. A hatóság olykor nem volt híján bizonyos lélektani fogékonyságnak.

ÉLETJELEK

1968. február 10-én ifj. Antall József levelet írt Kádár Jánosnak, Fock Jenő miniszterelnöknek és Benkei András belügyminiszternek. Mindannyian azonos szöveget kaptak, három és fél gépelt oldalon, csupán a megszólítás, illetve a bevezető mondat egy hasonló, személyhez szóló fordulata (*Országgyűlési Képviselő Úr, Miniszterelnök Úr, Miniszter Úr*) különbözött.¹³⁰ A levél megírásának okát a második bekezdés tartalmazta: „Az utóbbi

130 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz. (Ezúton köszönöm Sasvári Editnek és Révész Bélának, hogy a forrásra felhívták a figyelmemet.) Itt az eredeti, saját kezűleg aláírt levél Benkeihez intézett változata található. Az azonosságra vonatkozóan lásd „Kovács Jenő” fn. ügynök jelentése, 1968. febr. 22. (ÁBTL M-30561. 248.): „[Antall] levelet írt Kádár

időben, közvetlenül 1968. február 7-én, 8-án, 9-én és ma, 10-én (levelem írása közben is) *állandó megfigyelés alatt tartanak*. Állításomat nem az üldöztetési mánia, hanem az alapos és körültekintő viszontmegfigyelés diktálja. Tanárként is kialakult jó arcmemóriám következtében pontosan felismertem és felismerem a gépkocsikon és gyalog (autóbuszon, villamoson) engem kísérő, tartózkodási helyeim előtt ácsorgó férfi és női alkalmazottakat. Ezen nem változtat, ha kalapot és sapkát váltanak közben, illetve anélkül jelennek meg. – Kétség csak abban lehet, hogy akarták-e vagy nem működésük felismerését. ” A levél vége felé, az utolsó bekezdésben Antall – saját szavai szerint – összegezte kérését: „Tegyék lehetővé, hogy nyugodtan, zaklatás nélkül végezhessem munkámat.”¹³¹ A kérés a jelenség részletes leírása mellett sem tett volna ki egy oldalnál többet – a levél nagyobb részét tehát nem ez, hanem Antall József „Mielőtt folytatom az ügy előadását, néhány személyi adatot kell közölnöm” kezdetű „bemutatkozása” tette ki.

Antall és barátai úgy gondolták, hogy a szoros megfigyelés nem más, mint aktuális politikai események miatt foganatosított preventív intézkedés („Követésének kulcsát Horti József fejtette meg szombaton azzal, hogy valószínű[leg] a Központi Bizottság ülése miatt figyeltek annyira, nem tesz-e valamit”¹³²). Ezt alighanem alaptalanul hitték.¹³³ A fokozottabb állambiztonsági figyelem inkább az MSZMP Politikai Bizottságának két 1966. eleji határozatával függhetett össze, amikor egyszerre tárgyalták a belső elleneséges erők „fokozódó” tevékenységét és az „imperialisták fellazító politikájával” kapcsolatos intézkedéseket.¹³⁴ A csehszlovákiai reformfolyamat

Jánosnak, Benkei Andrásnak, Fock Jenőnek. [...] A levelek tartalma egy volt, a címzés volt más. Megszólítások: Miniszterelnök úr, stb. és Országgyűlési Képviselő Úr, jelezve vele, hogy mint állampolgár és nem elvtárs szól.” Lehetséges, hogy a Kádárnak írt levelet az MSZMP KB székházába címezték.

131 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. febr. 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz.

132 „Kovács Jenő” fn. ügynök jelentése, 1968. febr. 22. ÁBTM-30561. 248.

133 A KB-ülések önmagukban aligha szolgáltattak okot ilyen rendszabályok bevezetésére – az 1968. február 8–9-i ülésen semmiféle, a belpolitikai életre erőteljesen ható intézkedést nem vitattak meg, lásd az ülésről kiadott közleményt, Vass (1974) 132–133.

134 Az MSZMP PB 1966. február 1-jei ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 386. ó. e.

kiváltotta moszkvai nyugtalanság nagyobb aktivitásra ösztönözhetette az állambiztonságot Budapesten is (a magyar politikai vezetést pedig arra, hogy teret engedjen nekik). Ahhoz azonban Antall József sem volt eléggé fontos célszemély, hogy pusztán emiatt több emberrel nyomába eredjenek, bár egy nyomozás intenzitását éppenséggel befolyásolták effajta külső körülmények.

Antall ellen ugyan nem nyomoztak, de 1967 tavasza óta létezett a „Muzéológus” fedőnevű „ügyjelzés”. A Budapesti Rendőr-főkapitányság összes telefon- és objektum-(lakás-)lehallgatások alapján megállapította, hogy Antall „jobboldali személyekkel tart fenn kapcsolatot, azokkal konspirál találozókat folytat”.¹³⁵ Bár kapcsolatainak „jellege” a jelentés szerint sem tisztázott, ez indokolhatta a személyi követés bevezetését. Antall levele nyomán a *dekonspirációról* hosszú igazoló jelentés készült, amely azonban arról nem szól, mit is akartak megtudni ily módon, csak a szakmai hibákról értekeznek. A nyomozók a házmesterrel konzultáltak arról, hogyan lehet „fedett figyelőhelyet” létesíteni a Ferenciek téri (akkor Károlyi Mihály utcai) ház megfelelő lépcsőházában. Ez a máskor bevált fogás csődöt mondott – a zsidó származású házmester ellenállási érdemei miatt nagyon tisztelte id. Antall Józsefet, s így első dolga volt figyelmeztetni a családot a rendőrségi érdeklődésre.¹³⁶ A jelentés más balfogásokra is fényt derített. A követők észlelték, hogy Antall észrevette őket, sőt azt a szokatlan jelenséget is, hogy – állításuk szerint Antall megbízásából – *valaki őket is figyelí.* De nem szakították meg a megfigyelést, bár a szabályok ezt írták volna elő.¹³⁷

Antall József levelében érezhető kajánsággal részletezte, milyen „horderejű” adatokat eredményezhetett az akció (munkába – az Orvostörténeti Múzeumba és Könyvtárba, az esti gimnáziumba – ment, a Patyolatba, fiával

135 BM III/III-3. osztály, Jelentés Antall József ügyéről, 1968. febr. 21. ÁBTL O-14820/2a. 36.

Ugyanezen jelentés: BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz. Az úgynevezett 3/a rendszabály (telefonlehallgatás) 1967. november 15.–december 15. közötti eredményeiről 1968. január 15-én készült jelentés „államellenes összeesküvés alapos gyanúját” említi, de követést nem javasol, csak helyiség-lehallgatást és titkos házkutatást (ÁBTL, O-14820/2a. 30–32.).

136 Jeszenszky Gézáné Héj Edit és Jeszenszky Géza személyes közlése.

137 BM III/6. osztály jelentése, 1968. márc. 6. ÁBTL O-14820/2a. 39–40.

az iskolába, az Országos Széchényi Könyvtárba stb.). „Tudom, hogy egy állam működéséhez, az államhatalom tevékenységéhez hozzátartozik az ellenőrzés – írta –, ezért nem sérelmemet terjesztem elő, nem magyarázatot kérek, csak a bizalmatlanság megszüntetését.”¹³⁸ A megfogalmazásban tetten érhető *megértés* némiképp összemosza a diktatórikus és más (például demokratikus) államhatalom „ellenőrző” funkcióit, de Antall nem a különféle kormányzati formák filozófiájáról akart értekezni. Azt akarta érzékelteni: *nincs értelme* az amúgy szükségszerű ellenőrző feladatokat éppen vele szemben alkalmazni, aki épp az adott időre – Antall ezekben a hetekben lett az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatóhelyettese – „találta meg a helyét”.

Ennek alátámasztására említette meg apja ellenállási és háború utáni, újjáépítési érdemeit, továbbá saját 1968-as beosztását. Végigtekintett önéletrajzán, kiemelve, hogy a „tizenkét évvel ezelőtt lezajlott események (akkor 24 éves voltam), az azt követő intézkedések – az elmúlt esztendőkből végzett munkám és tevékenységem tekintetbevételével – nem teszik indokolttá a velem szemben foganatosított kísérő figyelő eljárást”. Említést tett közbiztonsági őrizetbe vételéről, kihallgatásairól, utalt időleges eltávolítására a tanári pályáról („ugyanakkor nem hoztak velem kapcsolatban olyan intézkedést tanárként, aminek munkakönyvemben jogfolytonosságot stb. érintő kihatása lett volna”). Majd – a hatósági logika jó ismeretéről tanúságot téve – végigtekintett a lehetséges gyanúokokon, rendre cáfolva őket (nem végez államellenes tevékenységet, nem áll kapcsolatban olyan személyekkel, akikről ezt feltételezi, nem járt külföldön, csupán három külföldivel levelezik, nem jár külképviseletekre, csupán a Lengyel Kulturális Központba stb. Ezzel szemben reggeltől késő estig dolgozik („jóval többet [...], mint a kötelező munkaidő és a követelmény”).¹³⁹

Levele utolsó bekezdésében így összegezte mondandóját: „Tegyék lehetővé, hogy nyugodtan, zaklatás nélkül végezhessen a munkámat, amivel megtaláltam a helyemet, és amivel az országot és a magyar népet szolgálom. Itthon maradtam 1956-ban, itthon kívánok élni, és itthon kívánom felne-

138 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. febr. 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz.

139 Uo.

velni a gyermekeimet. Azt kérem, hogy ne legyek hátrányosabb helyzetben, mint azok, akik elhagyták az országot, és most háborítatlanul térhetnek vissza látogatóba. Talán levelem is hozzájárul annak megmutatásához, hogy teljesen tisztában vagyok körülményeimmel és helyzetemmel, semmiféle államellenes cselekedetet nem lehet szándékom elkövetni. Nyugodtan szeretnék élni és eredményesen dolgozni. A magam kis területén megteszem a kötelességemet, amivel külföldön elismerést szerzek Magyarországnak, itthon pedig magam is teszek egy téglát a magyar művelődésügy épületéhez.”¹⁴⁰

„Elmondotta, hogy a levél megírására az ösztönözte, hogy a totális állammal módjában áll levelezni, és biztosítja, hogy nem fogja megdönteni. [...] A levélre az alábbi válaszokat várja, melyek szerinte a jelenlegi belpolitikai tendenciákat fogják tükrözni: Udvarias elnézés, tagadás, sőt erősebb, de jobb megfigyelés. Ez balratalódást mutatna. Erre szerinte csak taktikai okokból van szükség, mert a Szovjetunió a Kína elleni manővereiben nyugatra akar támaszkodni, és ebben a szituációban nem engedheti meg a belső esetleges lazulást.”¹⁴¹ Kátai György rendőrhatóságitól szokásos pongyolasággal, leegyszerűsítésekkel adta tovább Antall feltételezhetően hosszabb monológját a levél háttéréről. A „*totális állammal levelezni*”, a „*nem akarja megdönteni*” kifejezések, illetve az a szédítő ív, amelyben egy perifériális múzeum helyettes igazgatójának rendőrségi követésétől egyenes vonalat húz a szuperhatalmi politikai taktikáig, majd attól egy csatlós ország napi állambiztonsági praxisáig, kétségkívül antalli fordulatoknak tekinthetők. Kátai interpretációja ilyenformán éppenséggel megengedné azt a feltételezést is, hogy a levél egyszerűen Antall (akitől a humor társaságban éppen nem volt idegen) sajátos „performance-a”. Egy vicc: miután leleplezi a tehetségtelen, kétbalkezes rendőröket, bepanaszolja őket főnökeiknél, sőt a nagyfőnöknél, Kádár Jánosnál. A levél szándékos, sőt hangsúlyozott nyelvi elkülönülése (Kádár országgyűlési képviselőként, s valamennyiük *úrként* való megszólítása) deklaráció: a beszélő kívül áll a „totális államon”. Tényleg nem akarja megdönteni, jöllehet a kifigurázás, a megviccelés aktusában benne rejlik: megtehetné, ha akarná – de nem akarja,

140 Uo.

141 „Kovács Jenő” fn. ügynök jelentése, 1968. febr. 22. ÁBTL M-30561. 248–249.

diogenészi gesztussal csak annyit kér, ne takarják el előle a napot, hagyják (békén) élni.

Antall azonban a politikában nemigen látta meg a humoros elemeket. Jól megkomponált, terjedelmes szövegével komoly szándékai voltak – még ha az „ügyet” derűsen, kedvtelve is elő tudta adni hallgatójának. Antall József a Kádár-rendszerrel való, fenntartásokon alapuló együttélésének szimbiotikus szakaszát szerette volna valamilyen módon napvilágra hozni; kimondani, ami kimondatlan, megnevezni, amit senki sem nevezett a nevéen. *Beszélni* az informális, lappangó megegyezésről – amiről nemigen beszélt senki, „csak” élt benne. Mindezt egy félig-meddig homályban lévő, bensőséges nyilvánosság számára fogalmazta meg.¹⁴² Alapvető fenntartásait ez alkalommal sem deklarálta, csupán az elkülönülés nyelvi gesztusaival jelezte – ezek a jelek sokkal hangsúlyosabbak egy politikai levélben, mint a mindennapi életben.¹⁴³ Beállítása szerint rendőrségi követése üzemmazar egy 1956 után, sok nehézség árán kialakult kapcsolatrendszerben. Ennek lényege az 1968-ra kiküzdött közös nevező: Magyarország, a magyar nép szolgálata, az a bizonyos téglá a magyar művelődésügy épületéhez, amelyhez immár egy kiküzdött *saját* „kis terület” is tartozik. A közös nevező lényege Antall részéről a folytonosság, a személyes történet vállalása. Egyik sem *egészen* teljes. 1956-tól az akkori, nagyon fiatal életkorára történő utalás teremt csekély távolságot. A nyugati emigrációtól, amelyben Antall csatlódott a forradalom után, „háborítatlanságuk” felemlgetése.

A levél azonban – éppen a megcélzott tér miatt – nem egyoldalú deklaráció, hanem teszt is, amelynek eredménye a választól függ. Ha érdemi válasza nem is, valamilyen visszajelzésre Antall azért számított a címzettől, azonban csalódnia kellett. Pedig a levél – ezt a válasszal kapcsolatos

142 Kádár politikai levelezésének fontos vonása ez a bensőséges fél-, vagy álnyilvánosság, lásd Huszár (2002) 785–794.

143 Antall, családtagjai közlése szerint, soha nem írta le, élőszóban sem használta az „elvtárs” megszólítást. A „hivatalossággal” történő formális érintkezés egy talán nem is olyan széles mezején kívül ez nem is terjedt el a magyar társadalomban – például a korszak jelen idejű, többnyire realiztikus megközelítésű magyar filmjeiben számtalan nyoma van a régi megszólítási formák továbbélésének vagy az újak szándékosan parodisztikus használatának.

belső iratok jól érzékeltetik – keltett némi figyelmet. Valószínűleg nem került Kádár vagy Fock kezébe, de a Kádár János országgyűlési képviselőnek intézett levélről dr. Sík Ottó, az MSZMP KB irodájának munkatársa írásban érdeklődött Rácz Sándor állambiztonságért felelős miniszterhelyettesnél.¹⁴⁴ Fock titkársága Benkeihez fordult, aki maga sem látta a levelet, de a tartalmát jelentették neki, s titkársága az ügyet Ráczra szignálta – végül tehát minden szál a miniszterhelyettesnél futott össze.¹⁴⁵ Ő a III/III-3. (az F-dossziés személyek ellenőrzésével foglalkozó) osztály vezetőjéhez, Antallék régi ismerőjéhez, Agócs István alezredeshez fordult. Agócs a BRFK bevonásával tisztázta a dekonspiráció körülményeit, majd jelentett a főcsoportfőnöknek. Javasolta, hogy a további operatív ellenőrzés során ne alkalmazzanak „külső figyelmet”. Indítványozta továbbá, hogy a válaszban értesítsék Antallt: panaszát megvizsgálták, s közöljék vele, „hogyan életét és munkáját az állampolgári jogok és kötelességek szem előtt tartásával folytassa tovább”.¹⁴⁶

Agócs tehát – s ezzel Harangozó Szilveszter, a III/III. (belsőreakció-elhárító) csoportfőnöke is egyetértett – valamelyest megnyugtató jelzés visszaküldését javasolta. Ha nem is érdemi reakciót, de legalább paternalista választ, amely a magától értetődő állampolgári kötelességek mellett a jogokra is utal. Rácz az MSZMP KB Irodának küldött első tájékoztatójában még úgy fogalmazott: „Intézkedtem, hogy a jövőben Antall Józsefnek hasonló jellegű panaszra ne legyen alapja.”¹⁴⁷ Három nappal később ugyanoda már csak annyit írt, hogy a BM átvállalja a válaszadás terhét – annak tartalmáról nem tett említést.¹⁴⁸ Nyilvánvalóan csak annyit akart tudni: mennyire veszik komolyan a levelet másutt, odafent; amikor kiderült, hogy egyáltalán nem, a következő választ adatta a BM Titkársággal: „Antall József részére, Budapest V., Károlyi Mihály u. 4/8. sz. – Az MSZMP Központi Bizott-

144 A levél Kádár titkárságának levelezési anyagában nem található (Huszár Tibor szíves közlése).

145 BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz.

146 Jelentés Antall József ügyéről, 1968. febr. 21. Uo.

147 Rácz Sándor belügyminiszter-helyettes levele Sík Ottónak, MSZMP KB Iroda, 1968. febr. 26. ÁBTL O-14820/2a. 37–38.

148 Rácz Sándor miniszterhelyettes levele Sík Ottónak, MSZMP KB Iroda, 1968. febr. 29. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz.

ságához, a Minisztertanács elnökéhez, valamint a Belügyminisztériumba írt beadványaiban foglaltakkal kapcsolatban értesitem, hogy panaszát, mint alaptalant, lezártak tekintjük. Budapest, 1968. március 14-én. Kiss Lajos r[endőr] alez[redes].¹⁴⁹ Antall a fenntartások és a kívülállás számos jelét helyezte el a levélben, a rendőrminisztérium minimalista válasza viszont maga volt az ignorancia – erre utal a megszólítás és a búcsúzás hiánya, az eredeti levél címzettjeinek szándékolt vagy véletlen eltévesztése (Kádár János képviselő helyett az MSZMP KB stb.). Antall magasra tette a mércét, bár az általa emlegetett totális állam logikájának tökéletesen megfelelő címzetteket választott. Azok azonban nem kívántak tudomást venni belső nyilvánosságuknak szánt politikai életjeléről.

A *Magyarország* című hetilap 1968. július 28-án *Lengyelek Magyarországon* címmel cikket közölt Dömötör Lászlótól. Az 1939-es, Lengyelország német lerohanását követő menekülthullámra, a vele járó német-magyar politikai ellentétekre emlékező írásnak – szerzője saját szavaival – két esemény adott aktualitást: a második világháború alatti Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai iratok bő válogatásának megjelenése,¹⁵⁰ illetve az a tény, hogy „a közelmúltban lengyel társadalmi szervek munkatársai kutatták hazánkban a második világháború alatt nálunk élt lengyelek tevékenységének nyomait. Sok érdekes, korábban csak néhány személy előtt ismert dokumentum is előkerült. Annak idején dr. Antall József minisztériumi tisztviselőként irányította a lengyelek sorsát – Magyarországon.” Bár a cikk szerzője nyíltan nem írta le, valószínűsíthető volt, hogy a dokumentumok magánál id. Antall Józsefnél „kerültek elő”. A cikk második része röviden és sajátosan ismertette id. Antall életrajzát, mondván, hogy a Belügyminisztérium osztályvezetőjeként irányította a lengyelek „sorsát”, hogy a felszabadulás után „hosszú évekig” volt építésügyi miniszter (helyesen: újjáépítési, és nem túl hosszú ideig), majd a Vöröskereszt és a Lengyel-Magyar Kereskedelmi Kamara elnökeként dolgozott. Ezután következett a lengyel polgári és katona menekültek sorsának rövid leírása. Id. Antall József neve még háromszor szerepelt a cikkben. Az első: „Antall József – felhasznál-

149 BM Központi Irrattár Belügyminiszteri iratok 1968. d. 4016. i. sz.

150 Ránki (1968).

nálva beosztása adta minden lehetőségét – minden erővel és eszközzel segítette a hazánkba menekült lengyeleket. Ezt a munkát azonban sohasem tudta volna elvégezni, ha a magyar nép legkülönbözőbb rétegeiből igen sokan nem sietnek a segítségére. A lengyel menekültek között ott voltak a kommunista párt tagjai is.” A második azt tudatta, hogy Antall a német megszállás után együtt került a Gestapo börtönébe az itteni lengyelek számos „bátor” vezetőjével, köztük olyanokkal, akiket később kivégeztek. A harmadik – a cikk záró bekezdésében – a következőképpen hangzott: „Dr. Antall Józsefet – közmegelegedésre végezte munkáját munkatársaival együtt – a felszabadulás után a »Polonia Restituta« elnevezésű egyik legnagyobb lengyel kitüntetéssel jutalmazták. Most emlékiratait rendezi: »Amiről az akták nem beszélnek...« címmel.”

Egy fiatal, „ártatlan” olvasó úgy vélhette: id. Antall József nyugalmazott miniszter tiszteletre méltó, közmegebecsülésnek örvendő idős ember, a magyar ellenállási mozgalom valamiféle harcosa, aki a felszabadulás után ezért magas tisztségeket töltött be, ma pedig egy (talán hamarosan a *Kossuth*nál megjelenő?) könyvet ír. Ezt támasztotta alá életrajza, amely nem említette kiszgazda párttagságát, azt, hogy Nagy Ferenc koalíciós kormányában volt miniszter, természetesen hallgatott 1956-ról, viszont – igaz, eléggé szervetlenül, ügyetlenül – működését összekombinálta a magyar nép támogatásával meg a lengyel menekültek közötti kommunista párttagokkal. Hallgatott arról, hogy munkatársai közül – akikkel együtt „közmegelegedésre” dolgozott – 1951-ben jó néhányat kitelepítettek (O’sváth Lászlót, Baló Zoltánt, Utassy Lorándot, Pintér Viktort¹⁵¹), nyugdíjának újabb felemelésére vonatkozó kérését pedig az előző évben visszautasították.¹⁵²

A diszkrétén kezelt tények és az id. Antall Józsefről festett idillikus kép ellenére a Belügyminisztérium III/III-3-a alosztálya egy jelentésében 1968 vége felé úgy fogalmazott, hogy id. Antall fiával együtt „akciót indított a horthysta külpolitika és államapparátusának egyes tagjai, valamint az FKP és jobboldali képviselői rehabilitálása érdekében”.¹⁵³ A minisztérium külön összefoglalóval fordult a legfelső vezetéshez, javasolva, hogy „a párt illeté-

151 Antall, id. (1997).

152 BM III/III/3-a alosztály feljegyzése, 1967. nov. 9. ÁBTL O-14820/2. 99–100.

153 Jelentés dr. [id.] Antall Józsefről, 1968. nov. 29. Uo. 103.

kes szervei által az ilyen jellegű cikkek megjelenése megakadályozást nyerjenek [sic!].”¹⁵⁴

Pedig arról, hogy id. Antall József háború alatti tevékenységének dokumentumait rendezzi, hogy emlékeit írásban is rögzíti, a szervek az ötvenes évek végétől tudtak. Számos ügynöki jelentés mellett¹⁵⁵ maga id. Antall József is beszélt róla még 1958-ban kihallgatójának, Bodrogi László őrnagynak. Arról is tudtak, hogy meg akarja jelentetni emlékiratait, tudták, hogy a nyugalmazott minisztert otthonában időnként lengyel történészek és diplomaták keresik fel. Még a cikkben emlegetett „lengyel társadalmi szervek” munkatársainak – egyébként jóval korábbi, 1966 végi – látogatásáról is voltak információik. Az említett „társadalmi szervek” valójában lengyel hadtörténészek voltak; egyikük, Witold Biegenski, éppen 1968-ban publikálta könyvét Varsóban a magyarországi lengyel katonai emigrációról.¹⁵⁶ Ezt Budapesten aligha olvasták, Biegenskiék kutatómunkája iránt azonban egy másik „lengyel társadalmi szerv”, a Lengyel Állambiztonsági Szolgálat is érdeklődött. Őket nem annyira id. Antall személye vagy a menekültekkel való bánásmód érdekelte, hanem inkább az akkori lengyelek (és Antall) nyugati kapcsolatait, valamint id. Antall dokumentációja. A magyar BM legfontosabb forrása a *Magyarország* cikkének írója, Varga Sándor ügynök volt. Őt lengyel kollégáik érdeklődése nyomán arra utasították, számoljon be id. Antall József magánarchívumáról. Varga bemutatta id. Antall egykori tevékenységét is, sok névvel, adattal. Olvasói erre nem reagáltak (hiszen a történetet több forrásból ismerték), ahogyan a cikk tervére sem – Varga ugyan is erről is beszámolt. Vargának csak annyit mondtak, hogy „keresse meg a korábban rendelkezésére bocsátott dokumentációt, és azt nekünk juttassa el”.¹⁵⁷ A dokumentációt id. Antall József nem adta ki a kezéből, Dömötör László ehelyett a *Lengyelek Magyarországon* kéziratának első változatát

154 Belügyminisztérium, Jelentés volt polgári politikusok törekvéseiről, 1969. jan. 8. ÁBTL O-14820/2. 113.

155 A BRFK ügynöke, „Sas” például 1968. aug. 29-én jelentett erről, ÁBTL O-14820/2a. 45–46.

156 Biegenski tanulmányát leírja Kapronczay Károly bibliográfiája, in Antall, id. (1997) 21.

157 „Varga Sándor” jelentése, 1967. ápr. 24. ÁBTL O-14820/2. 98.

juttatta el a BM-be. A megbeszéltek szerint át is dolgozta – gyaníthatóan ekkor kerültek a szövegbe a szervesen, de politikailag „korrekt” kitételek.¹⁵⁸

Az állambiztonság saját hatókörében az előzetes cenzúra funkcióját gyakorolta – a kor és a Kádár-rendszer középidőszakának megfelelő, „puha cenzor” szerepében lépett fel. Egyelőre szóba sem került, hogy a cikk megjelenését akadályozzák. Varga azonban a megjelenés után beszámolt a visszhangról is. Kiderült, hogy a szervekkel ellentétben Antallékat a cikk a legnagyobb izgalommal töltötte el. Sőt nemcsak őket: „Előhoztak egy csomó levelet, amik azóta érkeztek. [...] Átadtak nekem egy kiadványt azzal a felkiáltással, hogy Helle Laci hozta tegnap, miután tudta, hogy jössz ide.”¹⁵⁹ Egy későbbi összefoglaló szerint (lehetséges, hogy ez is Varga jelzéseire támaszkodott) id. Antall „Budapesten és vidéken élő elvbarátaitól számos gratulációs levelet és telefont kapott. Ezek reményüknek adtak kifejezést arra, hogy ennek alapján sor kerülhet rehabilitációjukra is, és arra, hogy kiemelt nyugdíjat állapítsanak meg részükre.”¹⁶⁰ Nemcsak a volt kisgazda politikusok, hanem Antallék is úgy vélték: Dömötör cikke egy valóságos politikai rehabilitáció nyitánya. Az állambiztonság szerint, ha ezt a célszemélyek így vélik, akkor bizonyára eleve erre is törekedtek, vagyis kijátszották a „puha” előzetes cenzor éberségét. Úgy látták, cselekedniük kell, hiszen – felettebb szokatlan módon – az Antall család is cselekedni akart.

Varga kulcsszerepbe került: az egyik oldal szócsőként hangja felerősítésére kívánta használni, a másik ellenkezőleg, elnémításra. Antallék he-tente felhívták, hogy beszámoljanak a visszhangról, és a cikk folytatására ösztönözzék. Végül 1968. október közepén meghívták a Károlyi Mihály utcai lakásba, hogy az egész tervet formába öntsék. A beszélgetést ifj. Antall József irányította („igen kimérten, határozottan, mintegy utasítás formájában tanácskozott velem” – jegyezte meg némileg indignáltan Varga), s mondandójának lényege az volt: folytatni kell a cikket, sorozatot kell írni a második világháborús magyarországi menekültekről. E cikkek közép-pontjában id. Antall József állna, a történeti pontosság, a részletek gazdag-

158 Jelentés a dr. [id.] Antall József és fia kezdeményezésére megjelent cikkről, 1969. febr. 8.

ÁBTL O-14820/2. 116–117.

159 „Varga Sándor” jelentéséből, 1968. okt. 23. ÁBTL O-14820/2a. 47–48.

160 Jelentés dr. [id.] Antall Józsefről, 1968. nov. 29. ÁBTL O-14820/2. 451.

sága az ő iratai alapján garantált, emellett azonban fel kell keresni és meg kell kérdezni egy sor még (ittthon) élő résztvevőt, egykori diplomataktól magas rangú köztisztviselőkhöz, kiszáradt honvéd- és csendőrtiszteken át legitimistákig. Varga részletes eligazítást kapott, nevekkkel, címeikkel, telefonszámokkal, jelöléssel annak, hogy a szóban forgó személyekkel Antallék rendszeres kapcsolatban állnak. Id. Antall József kis kitérőként megjegyezte, hogy a lengyelek egyes vezetői tudvalévően az angol titkosszolgálat magas rangú tisztjei és beosztottjai voltak. Hosszabb fejtegetésbe bocsátkozott a kiszáradt emigráció hazatérésének lehetőségéről, s hozzátette: a napokban hazalátogató magyarok közvetítésével üzenetet kapott Varga Bélától, illetve Nagy Ferencről. Ifj. Antall József megemlítette, hogy hamarosan ő lesz a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatója, szolt élénk nemzetközi kapcsolatairól (főleg a „katolikus egyházon keresztül”). A beszélgetés tehát – kis túlzással – a cikk kapcsán érintette a magyar állambiztonság célpontjainak jelentős részét, kirajzolta a magyar kommunista rendszer szinte teljes ellenségképét – s mintha az egész „hálózat” közép-pontjában a Károlyi Mihály utcai lakás és lakói állnának.

Varga azért megkérdezte, miért is kell ezt csinálni, miért kell „továbbvinni” a lengyel ügyet. „Ifj. Antall József [ezt így] összegezte: az én [tudniillik Varga] bátorságom és kemény helytállásom nyomán sikerült a hamu alól ezt a parazsat kikaparni, ami most már izzik, mutatja a lengyelek nagyfokú érdeklődése. Lengyelország a kommunista táboron belül egy olyan pont, ami nekünk példaképünk lehet, és nekünk követni kell a lengyel példát. [... Magyarországon is] az a polgári demokrácia felé közeledő szocializmus valósulhat meg és kell is hogy megvalósuljon, ami Lengyelországban van.” Ezért tartották mindketten Varga írását „az utóbbi évek legjelentősebb politikai cikkének”.¹⁶¹

Vargát azonban még ez sem nyugtatta meg teljesen. Így azután, amikor ifj. Antall József vázlata nyomán decemberre *Francia menekültek Magyarországon* címmel elkészítette a következő cikket, s a kéziratot megvitatta vele, újra előhozakodott aggályaival. A cikk első változata vagy terve láttán az állambiztonság arra utasította ügynökét, igyekezzen befolyásolni, „mérsekélni” annak tartalmát. Varga szerint ifj. Antall makacsul elutasította eze-

161 „Varga Sándor” jelentéséből, 1968. okt. 23. ÁBTL O-14820/2a. 47–50.

ket a javaslatokat, a „marxista blablát”, de a cikkek (a sorozat ötről időközben háromrészesre szűkült) általános célkitűzéseiről ismét szívesen beszélt. Ezúttal nem volt szó a lengyel példáról. Antall három törekvést említett: a magyar ellenállás, a „másik Magyarország” történetének feltárásával közelebb kell hozni az országot a Nyugathoz; a második cikkel közös, magyar-francia történeti kutatásokat kívánt inspirálni; s végül személyes jellegű céljairól szólt – ez utóbbiakról a legtöbbet.

Ezek sorában elsőként apja teljes rehabilitációját említette, amit állítólag Kállai Gyula és Ortutay Gyula Kádár megbízásából meg is ígért. „A másik személyes kérdés az ő ügye. Őt sajnos 56 után igen súlyos zaklatásoknak tették ki. Így akarja ő bizonyítani [...] hogy őt nem törték meg, és nem befolyásolták azok a vezetők, amelyeknek ki volt téve 56-ban, elsősorban kisgazdapárti vonalon, de ugyanakkor közbejött[ek] nekem más dolgaim is, és ezeket összevonták. Igaz, hogy eljárás nem indult ellenem – mondta –, de nem valószínű, hogy feddhetlenségi bizonyítványt kapnék, és ezeknek az anyagoknak a rendezésével, összegyűjtésével majdan adandó alkalommal szeretném úgymond pofájába vágni a kihallgató tisztemnek, hogy a bölcs prédikációi ellenére is ugyanaz vagyok, aki voltam. [...] Mi a fasisztákat többre becsüljük, mint magát és a hasonlókat – mondta ez a tiszt –, mert a fasiszták azok a fasizmus és a náci Németország helyére behelyettesítették a marxizmust, a Szovjetuniót, és azok egyszer már lezárták a múltjukat. Maguk pedig polgári ellenzéki vonalon, mint nacionalisták és nemzetközi koncepciót keresők állnak velünk szemben, ami lényegesen nehezebb és nekünk több gondot és bajt okoz.” Antall utalt 1956-os szerepére a kisgazda ifjúsági szervezésben, amikor „néhány barátjával [együtt] kissé szélsőségesebb hangot is megpendített”, „Aztán később abbahagyták a vele való foglalkozást, azoknak viszont, akik külföldre távoztak, nagyrészt megbocsátottak, hiszen már haza is jöttek, és úgy látszik, hogy ezt az egész 56-os dolgot elfelejtették. Ez számára megnyugtató, mert biztonságot ad, és nyugodtabban tud apjával és barátaival politizálni, hiszen az a történetész munka, amit ő végez, végeredményben – habár már szakterület – de erősen politika.”¹⁶²

Varga szövegében nehéz elkülöníteni az elbeszélőket és a hozzájuk tar-

162 „Varga Sándor” jelentése, 1968. dec. 18. Uo. 53–57.

tozó elbeszéléseket. Antall 1957-es kihallgatója például minimum két áttételen keresztül beszél (ha Vargát egy elbeszélőnek fogjuk fel). A „polgári ellenzéki vonal” kifejezést akkor kihallgatók nemigen használták, s az egész „elemzés” Antall által erősen átértelmezettnek tűnik. A Kádár Jánoshoz írt levéllel összehasonlítva azonban mégis kivehetők gondolkodásának szekvenciális elemei, amelyek persze a címzettől függően eltérő állításokhoz szolgáltak érvként. A központi kérdés a személyes múlt folytonossága olyan helyzetben, amikor külső nyomásra annak egyik vagy másik szakaszáról hallgatni kell. Az emlékezés kimondható folyamata megszakadt, sőt fennáll a veszély, hogy akár az egész elmondhatatlan marad. A múlt azonban identitásképző tényező, a tét tehát az önazonosság. Ezt pedig a hatvanas évek végére a rendszerrel való kényszerű, mégoly fenntartásos együttélés amúgy is kikezdte. 1968 reményét Antallék gondolkodásában nem a szocializmus emberi arcának felvillanása váltotta ki, hanem az, hogy az emlékezés nyilvánossá válhat, a személyes, sőt azon túli, annál tágabb múlt folytonossága deklarálnak. Akár a beilleszkedés magyarázatával (tégla a magyar művelődésügyben), akár a múlt új konstrukciójának lehetőségével, mellyel felmutatható a második világháborús szerep, s talán a koalíciós demokrácia is elbeszélhetővé válik (1956-ot pedig úgymint elfelejtették). A rendszer változásának jelei csak annyiban fontosak, hogy teremtenek-e alkalmat Antall „elbeszéléseire”. Mellesleg a szocialista rendszer evolúciójának kívánatos iránya számára nem az 1968-as magyar gazdasági reform, hanem az 1968-as Lengyelország volt. Ott a posztsztálini rendszert marxista alapon demokratizálni kívánó értelmiségiekkel és pártfunkcionáriusokkal (ahogyan ott nevezték, a „kontesztálókkal” és a „revizionistákkal”) szemben az államhatalom a nacionalista retorikát, a nyílt antiszemitizmust és Moczar tábornok belügyminiszter híveit (a „partizánokat”), legfőképpen pedig az ő belügyi alakulatait vonultatta fel. A brutális fellépés sikerrel hallgattatta el az ottani reformereket, s úgy tűnt, Lengyelországban valósul meg az úgynevezett nemzeti kommunizmus egyik változata.¹⁶³

Antall a történész szakma politikai jellegét egy nemzetközi orvostörténeti konferencia példájával szemléltette Vargának. Ha ez politika, akkor a második világháborús magyar ellenállás kérdésének feszegetése 1968-ban

163 Paczkowski (1997) 218–249.

egy nagy példányszámú hetilapban *tényleg* a politika alapkérdéseit feszegette. A francia menekültekről szóló cikk középpontjában most már valóban id. Antall József állt. Meg is szólalt benne, beszélt például magyarok és franciák kölcsönös recepciójáról, annak egyenlőtlenségéről (számunkra a franciák „a németsegen túli Európa” vonzó példáját és modelljét jelentik, számukra a magyarok: „jelentéktelen parasztok a kontinentális politikai sakkasztalon”). Sokkal fontosabb volt a személyes történet általános politikai deklarációban való megfogalmazása: „Ne szégyelljük azt sem a világ elé tárni, hogy volt egy másik Magyarország is, amely hű maradt eszméihez, és a legnehezebb időszakban segített az elesetteken, és hatalmi helyzetéhez viszonyítva nagy tetteket hajtott végre a hitlerizmussal szemben.” Idősb Antall József személyes történetére vonatkozóan mindez teljesen igaz volt. Ő és fia azonban a „másik Magyarország” politikai-szociológiai meghatározására törekedtek, s azt a „hivatalos kormánypolitikai egyes képviselői (Teleki Pál, Keresztes-Fischer Ferenc) és az ellenzéki körök – köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre – egyes csoportjai” formulában találták meg, külön kiemelve a Kisgazdapárt szerepét.¹⁶⁴

A kommunista ideológiában a jövőképpel, a célok megfogalmazásával szinte egyenrangú a kanonizált múlt jelentősége.¹⁶⁵ A Kádár-rendszer hivatalos emlékezeti kánonja – nem utolsósorban 1956 sajátos magyarázata miatt, amely ezt megerősítette – a „forradalom” és az „ellenforradalom”, illetve az ezekkel azonosított kommunizmus és fasizmus, egyetemes jó és egyetemes rossz egyszerű duális szembeállításán nyugodott.¹⁶⁶ A Horthy-korszak megítéléséről a hatvanas évek vége felé történettudományi műhelyekben már folytak viták, attól azonban még messze voltak, hogy a dogmákat egy autentikus résztvevő saját, személyes példájával kérdőjelezze meg – a széles nyilvánosság előtt.¹⁶⁷ Id. Antall József példázata pedig az általánosan belül még egy különösen kényes részproblémára is kényelmetlen fényt vetett volna: az ellenállásra, amelyet a párttörténetírás teljesen kisajtított a kommunistáknak vagy azoknak a csoportoknak, amelyekben leg-

164 A kéziratot lásd ÁBTL O-14820/2. 108–111.

165 Gyáni (2002a).

166 Rév (1999).

167 A megítélés változásairól Püski (2002); Romsics (2002); Lackó Miklós (1984).

alább egy kommunista megfordult. Id. Antall érezte ezt, személyes szerepét igyekezett is a szükséges minimumra korlátozni, amikor a tervezett cikkben hangsúlyozta együttműködését a „baloldali ellenzékkel”. A *kommunista* szót azonban nem tudta leírni.

Ez Varga Sándor feladata lett volna, de közreműködése okafoyottá vált, a cikk, egyelőre, asztalfiókban maradt. Az állambiztonság „puha” cenzúrája ehhez csak irányelveket adott. Vargának például azt, hogy nyújtsa el a dolgot, amivel magára vonta Antallék neheztelését, sőt haragját.¹⁶⁸ Nem készítette el az ifj. Antall Józsefről és az Orvostörténeti Múzeumról szóló, ugyancsak a „rehabilitációs terv” részét képező népszerűsítő írásokat sem, amelyeket Antallék szabtak feladatául. Így azután kapcsolatuk lassan elhalt.

Az állambiztonság ugyanakkor 1968-ban nem vállalhatta a tényleges előzetes cenzor szerepét sem. Ezt a feladatot már mások végezték, kevésbé intézményesült, informális keretek között. Varga jelentéseiben szó is esik róluk: a „szerkesztőségéről”, „két vezető külpolitikai újságíróról”, akik a cikket „véleményezték”, s a „magasabb szintekről”, ahová az első kézirat is eljutott. Magasabb szinteken nem is hagyatkoztak kizárólag a BM jelzéseire. A franciákról szóló cikk például megjelent – ha nem is 1968-ban, a *Magyarországban*, de két évvel később a *Budapester Rundschau*ban. Az állambiztonság inkább ifjabb Antall József politikai (társas)játékaitól riadt meg ismét, amellyel személyes jeleit nagypolitikai mezőbe helyezte. Attól, ahogyan levelét, s kiváltképpen az apjáról szóló cikkeket valóságos vagy lehetséges politikai játszmák, alkuk, egyezségek részeként szerette volna látni. Attól, hogy Antall nyomán mások is így látták. Agócsnak, Rácznak és a többieknek persze 1968-ban ennél jobb okuk is volt riadalomra. Jobbnak látták ezt is hozzátenni, amivel egyébként Antall „győzött”: a játék tényleg társassá vált, a *Magyarország* cikke, amelyet a célszemély és a tartó közös diktálása nyomán írt az ügynök, a nagypolitikai mező része lett. A „kiszagda vonalról” szóló összefoglaló jelentések még évekig ismételtették a „hamu alól kikapart parázsról” szóló mondatokat. Az állambiztonság közreműködött (egy szignalizációval, egy telefonnal, egy pársoros átirattal) az antalli „életjelek” elnémításában. Amivel – paradox módon, hosszabb távlatban – ép-

168 „Varga” jelentése, 1969. ápr. 10., jún. 28., júl. 30. ÁBTL M-33.169. 448–450., M-33.169/1. 48–49., 67–68.

penséggel az antalli dilemma megoldásához, az önazonosság magvainak őrzéséhez adott segítséget.

HOMÁLYBAN

Az ötvenes évek végén Egri és Kerekes, a hatvanas években Kátai és mások többé-kevésbé rendszeresen rögzítették az állambiztonsági szervezet számára Antall József gondolatait. A Kádár-korszak középidőszakából és válságának korából, a hetvenes-nyolcvanas évekből sokkal kevesebb ilyen adat maradt fenn. Nem mintha a háló(zat) annyira megritkult volna körülötte. Bár apja régi embereinek aktivitása nyilván fogyatkozott, Kátai mellette maradt. Csakhogy tevékenységének lenyomatait már nem őrzik lezárt, irattározott és viszontagságokat túlélte dossziék. Csaknem húszévnyi időről sokkal kevesebb szöveg maradt, mint az Antall körüli hálózat kialakításának egyetlen kezdeti évéből, például 1958-ból vagy 1959-ből. Ha azok némi fényt derítettek arra, amit egy ember gondolt, ezek majd két évtizedet hagynak szinte teljes homályban. Önmagukban e szövegek már szinte nem is értelmezhetők, hiszen nagyobb részük szándékosan csonkított, a tájékoztató szolgálat számára „hírré” rövidített formában maradt fent.¹⁶⁹ Összehasonlításuk a korábbi évek termésével, szembesítésük az egykorú történésekkel szinte értelmetlen – nincs mit összehasonlítani és szembesíteni.

A szövegtörödékekből például eltűntek az egzisztenciális problémák, és nincs nyomuk „életjeleknek” sem. De töredékes voltuk nagyon viszonylagossá teszi ezt az ítéletet. Antallnak valóban aligha voltak a hatvanas évek elejéhez hasonlítható egzisztenciális gondjai. Valóban gondolhatta úgy is, hogy nincsen értelme többé „életjeleket” adni a régi kisgazda politikai identitás őrzéséről. De ugyanígy lehetséges, hogy az állambiztonsági szervezet e kérdések már nem érdekelték, ezért már hálózati embereit sem instruálta az effélek rögzítésére. Ha pedig mégis megtették, ezeknek biztosan nem volt „hírértéke”.

Ugyanígy mondhatnánk, hogy a hatvannyolcra jellemző aktivitást a következő években Antall részéről olyan rezignáció váltotta fel, mint az ötvenes évek végén. Jellemző, hogy amikor az id. Antall embermentő szerepé-

169 A „hír” többnyire az eredeti hálózati jelentésből szó szerint átvett mondatokból, olykor bekezdésekből állt – de az eredeti jelentés kontextusát nem is érzékelteti.

nek francia vonatkozásairól szóló cikk 1970-ben végre napvilágot látott, már nem váltott ki eufóriát sem Antallékból, sem barátai és elvbarátai köréből.¹⁷⁰ „Gazdasági helyzetünket úgy ítélte meg, hogy – bár vannak eredmények végső soron – nagyon lassú, vontatott a fejlődés – jelentette például Kátai 1973 áprilisában. – Ennek általános szegénységünk az első oka, másrészt a sok nemtörődomség, rossz vezetés stb. Ezen változtatni csak nagyon lassan lehetne. Úgy tűnik számára, hogy a felső vezetés is belefáradt néha e harcba.”¹⁷¹ „Az idősebbek már önelégültek, de a fiatalok ebbe nem nyugodnak bele, és követelik a helyet, a döntési lehetőséget maguknak, ami óhatatlanul újszerű cselekedetek megnyilatkozásához [sic!] vezet, ami háború is lehet.[...] A jólét tespedést eredményez, de ezt a fiatalok nem fogadják el mindannyian” – írta le Kátai Antall véleményét két évvel később.¹⁷² Antall tehát nem várt változást, vagy ha mégis, úgy látta, hogy az csak a dolgok kedvezőtlenebb fordulatát hozhatja. Jellegzetes közép-Kádár-kori képzet, mondhatnánk, ha ehhez elegendő adat állna rendelkezésre. Így viszont csak annyi állítható, hogy a kora hatvanas évekhez hasonlóan a hetvenes évekből is vannak adalékok e meglévő, korlátozottan legitimáló, inkább megtartó, mint aktívan változtató attitűdre. Ugyanígy Antallt már a hatvanas években foglalkoztatta a (politikai) generációk problémája. A hatvanas évek ifjúságában azonban valószínűleg nem látott mást, mint amit minden hatalomra és pozícióra törekvő új generációban. Kulturális újdonságukat nemigen vette észre – hiszen háborút már más „fiatal” generációk is kirobbantottak, fejtegette Kátainak. A hetvenes évek eleji budapesti március 15-eket sem értékelte túl sokra („nem volt különösebb jelentősége, hacsak nem az, hogy az ifjúságnak nem tetszik sok minden, és ennek hangot ad”). A megmozdulások résztvevői és közte húzódo generációs szakadékot kifejezetten rezignációval vette tudomásul. „A helyszínen ő is megfordult (Petőfi tér) délután, de sajnálattal vette tudomásul, hogy koránál fogva vele már nem foglalkozott a rendőrség.”¹⁷³

170 „Varga Sándor” jelentése, 1970. febr. 5. ÁBTL M-33169/1. 248–249.

171 „Kovács Jenő” jelentése, 1973. ápr. 24. ÁBTL O-14.820/2a. 89–90.

172 Kivonat a BRFK III/III-d alosztályára beérkezett hálózati jelentésből. Uo. 86–87.

173 „Kovács Jenő” jelentése, 1973. ápr. 24. Uo. 89–90.

A hetvenes évek végén a magyar ellenzéki mozgalmak megszerveződése¹⁷⁴ új jelenséggel szembesítette az állambiztonságot, ami az Antall elleni nyomozásokban is új fejezetet nyitott. Ő maga azonban a jelek szerint nem ismerte fel e fordulat jelentőségét, illetve mélységes bizalmatlansággal viszonyult hozzá. *Kátai* tolmácsolásában igen sommás ítéletet mondott róluk. „Elmondta, hogy őt is megkeresték a magyar füzetekbe [sic!] történő írás miatt, mások aziránt érdeklődtek, aláírná-e [a] Charta 77 aláíróinak pere elleni tiltakozó magyar iratot,¹⁷⁵ de ő egyáltalán nem ért egyet ezekkel. Ezek az írások marxista szellemű és Lukács köréhez tartozó személyek írásai, és elemzéseik sem elfogadhatók. [...] Antall elmondta, hogy nincs is értelme az ilyen megmozdulásoknak, aláírásoknak és füzeteknek, mikor már van egy elfogadható hely, ahová lehet írni: Magyar Nemzet, Élet és Irodalom, Új Tükör. A vezető értelmiségiek között említette Antall Illyés Gyulát, Pilinszkyt, a költőt, Kocsis Zoltán zongoraművészt. Ezek bizonyos mértékig alakítják az értelmiségi közvéleményt, és ez elegendő Antall szerint. Mindent meg lehet írni, csak ne legyen nyíltan támadás a szocialista rend ellen és a Szovjetunió ellen. Az említett lapoknál ott vannak a barátok, mint szerkesztők is stb.”¹⁷⁶ *Kátai* szokás szerint nem rögzítette a diskurzus teljességét, de valószínűsíthető, hogy Antall a lehetséges ellenzéki politizálás magját továbbra is csak saját generációjában és kulturális-politikai háttérben látta. A szerveződő demokratikus ellenzék ettől a legtöbb szempontból tényleg különbözött. *Kátai* tanúsága szerint Antall tudott a szamizdatról és olvasta kiadványait,¹⁷⁷ ő maga is ismét gondolkodni kezdett a régi gárdával való kapcsolatok felvételén,¹⁷⁸ s természetesen nagy hatást tettek rá a lengyel események, Karol Wojtyła pápává választásától kezdve a *Solidarność*

174 Lásd Csizmadia (1995).

175 A Charta '77-ről, az 1979-es perről és a magyar tiltakozó mozgalomról lásd Révész S. (2000).

176 BRFK III/III-d alosztály átirata a BM III/III-3. osztály vezetőjének, 1980. szept. 18. ÁBTL O-14.802. 17–18.

177 Sőt ő tájékoztatta Tar Pált, hol lehet a szamizdathoz Nyugaton hozzájutni („Dr. Antall József tájékoztatta Tart arról, hogy magyar szamizdat könyveket a hazai antikommunista értelmiséget és a magyar irodalmat támogató Püski Sándor USA könyvkiadónál lehet szerezni.” ÁBTL 2. 7. 1. NOI BRFK-87 1979. máj. 30.).

tömegmozgalmaig. Az átmenetileg szabaddá váló lengyel közbeszédben természetesen megjelent az elhallgatott múlt, a Honi Hadsereg, a nyugatos ellenállás és az 1939-ben nyugatra jutott lengyel katonák ügye is. „A Magyar Nemzet c. lapban rövid tudósítás jelent meg arról, hogy apjáról, néhai Antall Józsefről utcát neveztek el Varsóban. Az ünnepségre őt is meghívták, de mint mondta, az időpont nem alkalmas arra, hogy Lengyelországba utazzon – jelentette kivételesen nem Kátai, hanem egy ismeretlen, Komárom megyei illetőségű titkos megbízott. – Antall megemlítette, hogy magyar egyetemista fiatalok keresték meg, akik abban kérték ki tanácsát, hogy mint egyetemisták milyen akciót, milyen megmozdulást kezdeményezhetnének a lengyel nép érdekében. Antall – saját elmondása szerint – lebeszélte őket azzal, hogy minden ilyen kísérlet csak ártana és nem használna a lengyel népnek.”¹⁷⁹ Óvatos és tartózkodó maradt tehát, a lengyelekkel való szolidaritás és nyilvánvaló rokonszenv nem párosult nyílt gesztusokkal és tettekkel. Maradt a figyelem kívülről, például a lengyel és magyar egyház összehasonlítása: „a lengyel egyházzal beszélt, amely mindig a népet képviselte, és ellenállt a »hódítóknak«. Ugyanakkor Magyarországon az egyház mindig kiszolgálta a fennálló rendet, így elfordultak tőle a támogatók. Itt a papok állami tisztviselők csak, és híveiknek a rendszer elfogadását hirdetik. Lékai – akit már Mindszenty is bírált – ezért lehet prímás.”¹⁸⁰ A lengyel egyházat a jelek szerint nem csupán az 1980–81-es forradalom spirituális, hanem tényleges vezetőjének tekintette – mert valójában az egyház képviseli a nemzetet. „Úgy tűnik – mondta 1981 elején Kátainak –, hogy az egyház veszi kézbe az ügyek irányítását, és ez azért jó, mert ezek lengyelek, és nem más nációk, pld. német, zsidó vagy orosz. (Ez utóbbit nem mondta, de bele kell érteni a mondataiba, szavaiba.)”¹⁸¹

Antall fejtegetéseit a lengyelek és „más nációk” különbségéről Kátai bi-

178 Indítványozta Horti Józsefnek, hogy szervezzék meg „a régi elybarátok találkozóját” –

Horti pedig éppen Antallt kérte, szervezze meg azt. ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-45 1980. márc. 26., ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ III.-73/9. 1980. márc. 26.

179 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ Komárom-21 1981. máj. 9.

180 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-87 1979. máj. 30.

181 BRFK III/III-d alosztály a BM III/III-3. osztálya vezetőjének, 1981. jan. 14. ÁBTL O-18402. 10. Lásd még ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-9 1981. jan. 16.

zonyára erősen leegyszerűsítve, saját (hálózati) fogalmaiba törve adta vissza. De kétségtelennek tűnik, hogy a lengyel képlet a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Antall szerint előnyösen különbözött a magyartól. Nemcsak az ellenzék erejét és hatókörét, hanem a nemzeti gyökereket tekintve is. Már a *Magyar Füzetek*, illetve a korai szamizdat tartalmával kapcsolatban megnyilvánult ellenérzésének ez a rétege. „Az írások tartalmával kapcsolatban inkább azt hangoztatta, hogy a deheroizáló tendenciával szemben a tisztességes magyar nemzeti érzést és öntudatot kell fejleszteni, még az sem baj, ha kicsit nacionalista ízű, de magyarellenes ne legyen, mint például a Hideg napok c[ímű] film stb.”¹⁸² Ezt valamivel világosabban tartalmazza a hétfői szabadegyetemről¹⁸³ alkotott véleménye, 1980 végéről. „A beszélgetés egyik témája a magyar magánegyetem, más néven házi egyetem volt. – Elmondta, hogy ilyenek náluk is vannak, nemcsak a lengyeleknél. Lakásokban jönnek össze, és jó előadások hangzanak el. Állítólag Hanák Péter és Litván György is tartott előadást. Említette, hogy Litván a Közgazdasági Egyetemen is tartott előadást, Bibó-ról, ahol jelentős tömegek gyűltek össze, s hogy beférjenek az előadásra, még a székeket és padokat is kivitték a folyosóra.¹⁸⁴ – Antall elmondta, hogy a nagy Bibó-imádat a Litván-félék handabandázása, nem tekinthető [sic!], illetve ez nem tetszik neki, elsősorban azért, mert kommunista indíttatású. Ezek a szélső balosok ne akarják most egyszerre megmenteni a nemzetet. Neki ez nem tetszik, és éppen azon keresztül, hogy kik csinálják, nem is tartja komoly ügynek.”¹⁸⁵ Antall a demokratikus ellenzék egyes aktivistáit a „nemzet” képviselőire – kommunista, sőt sztálinista múltjuk miatt – nem tartotta méltónak. Ítélete kiterjedt a volt kommunisták politikai és gondolkodásbeli fordulatának időszakára is. „Nem nagyon érdeklik a volt párttagok és funkcionáriusok, mivel számára még a Petőfi Kör is baloldali szervezet volt.”¹⁸⁶

182 BRFK III/III-d alosztály a BM III/III-3. osztály vezetőjének, 1980. szept. 18. ÁBTL O-18402. 17–18.

183 Erről lásd Szilágyi (1999).

184 Litván (1999).

185 BRFK III/III-d alosztály a BM III/III-3. osztály vezetőjének, 1981. jan. 14. ÁBTL O-18402. 10. Lásd még ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-9 1981. jan. 16.

186 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-167 1981. okt. 7.

Kifejezetten panaszkodott is, hogy „őt »minden ellenzéki folyton« megtalálja, pedig nem csinál semmit. [...] Például dolgozik nála nyáron az intézetben egy fiatal egyetemista, aki az aláírandó anyagok között »becsempészett« hozzá egy magyar szamizdatot.”¹⁸⁷ Antall megmutatta *Kátainak* a Bibó-émlékkönyv kéziratát,¹⁸⁸ amelyet Oltványi Ambrus irodalomtörténésztől, az emlékkönyv egyik szerzőjétől kapott elolvasásra. A szamizdat ismerete mindinkább hozzátartozott a jól értesült értelmiségi *image*-éhez. A részvétel azonban kísértés maradt, amelynek Antall is ellenállt, és – szerinte – ezt helyesen is tette: „ő is akart írni a könyvbe, végül ez elmaradt, amire főnöke¹⁸⁹ azt mondta, hogy helyes, hogy nem írt, mert az az állásába kerülhetett volna”.¹⁹⁰ Általában ebből a pozícióból tekintett Antall a kéziratos irodalomra, ítélete a hasonló helyzetű, érdeklődő, ám passzivitásukra kényesen ügyelő értelmiségiek közvélekedését tükrözte: „szerinte csak azért engedik árusítani, mert »ez jelzés nyugat felé, hogy nálunk még ezt is szabad. Nem üldözik az ellenzéket, ezért kapunk kölcsönöket.“¹⁹¹ Nincsen különösebb értelme sem az effélének, hiszen „»most nincs forradalmi helyzet Magyarországon, ezért viszonylag stabil a rendszer. Amíg az embereknek van mit enniük, nem hőzöngenek és itt nem rossz a jólét [sic!]. A hazai vezetők azért eléggé elkeseredettek, mert a forint konvertibilitását és stabilitását a lengyel események, az oda történő szállítások jelentősen befolyásolják, és visszavetik a fejlődésében.“¹⁹²

A nyolcvanas évek elejétől Antall magatartása is elmozdult némileg a teljes passzivitástól. „Maléter [Pál] felesége azóta sem kap rendes állást. Ezzel kapcsolatban felhívta őt Litván György, az ellenzék egyik vezére, és kérte, segítsen Maléternének álláshoz jutni” – jelentette *Kátai* 1983 nyarán Antallról. Gyenes Judithot Antall felvette az Orvostörténeti Könyvtárba. Ugyanekkor szerzett tudomást az állambiztonság arról, hogy a Sára Sándor *Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál* című tv-sorozatában „szereplő

187 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK 131. 1981. júl. 22.

188 Bibó-émlékkönyv (1991).

189 Schulteisz Emil főigazgató, egészségügyi miniszter.

190 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-131 1981. júl. 22.

191 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-134 1982. okt. 21.

192 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-131 1981. júl. 22.

tisztek felkutatásában [Antall] Csoórinak segített. Nagy dolognak tartja a film bemutatását, mivel mást mondtak abban, mint az eddigi hivatalos vélemény [...] ez azért is jó, mert megváltoztatja a képet Magyarország II. világháborús szerepléséről nemcsak itthon, hanem ha kikerül a film nyugatra, ott is. Ez igen fontos, különösen a románokkal és a csehekkel kapcsolatban.¹⁹³ A cselekvésnek azonban szigorú határai voltak. Haraszti Miklós Gül Baba utcai lakását az állambiztonság az ORFI épületéből figyelte – onnan, ahol az Orvostörténeti Könyvtár, Múzeum és Levéltár egyes helyiségei, többek között Antall ekkorra már igazgatói irodája is található. Antall erről többeknek beszélt – *Kátai* természetesen köztük volt¹⁹⁴ –, de a megfigyeltet nem figyelmeztette.¹⁹⁵

Sára filmjéről Antall megjegyezte *Kátainak*, hogy „a tömegkommunikációs eszközökben mostanában olyanokat mondanak, ami elgondolkodtató, nem lépi-e át a rendszer tűrési határát”.¹⁹⁶ Sőt úgy vélte, ő maga is csaknem a határig jutott például barátja, Oltványi Ambrus 1983. október 17-i temetésén. *Kátai* ezen nem vett részt, ezért Antall leírását közvetítette: „Elmondta [a temetésen:], Oltványi Révaitól indult és Bibóig jutott, és már a rendszernek nem tetsző kijelentéseket is tett.”¹⁹⁷ A búcsúztatón jelen volt viszont a III/III-3-a alosztály hivatásos tisztekből álló különítménye, hiszen, ahogy ők fogalmaztak, Oltványi valóban a „belső ellenzék egyik képviselőjének” számított. Antall beszédéről számoltak be a legnagyobb terjedelemben. „Beszédében elmondta, hogy 1952-ben ismerte meg személyesen az elhunytat, és azóta szoros barátság alakult ki közöttük. Személyét és munkásságát Lukács György és Bibó István szellemének követőjeként tartja számon. Tisztelte és becsülte, mert a tanácsokért hozzá fordulókat legjobb tudása szerint segítette. Egész élete során jellemző volt rá a fáradhatatlanság, a humanista hozzáállás, különböző problémák megoldásában. Nagyra becsülte az irodalmi élet területén kifejtett kritikusi tevékenységét. Méltatta Eötvös József és Széchenyi István levelezésében és műveikkel kapcsolatban végzett sajtó

193 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-103 1983. júl. 21.

194 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-158 1983. nov. 4.

195 Haraszti Miklós közlése.

196 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-103 1983. júl. 21.

197 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-158 1983. nov. 4.

alá rendezését [sic!], körültekintő értékelését, munkásságát. Kimagasló szociológusnak, politológusnak tartja, aki a francia felvilágosodás eszméjének továbbvivője.¹⁹⁸ Ha Antall valóban érzékeltette Oltványi szembenállását a rendszerrel – erre leginkább Bibó neve utalt volna –, azt a rendszer hivatásos védelmezői egyáltalán nem vették észre. Révai Józseftől Bibóig eljutni azért kissé más, mint egyszerre követni Bibó és Lukács szellemét.

Kátai tudósításai szerint Antall az állambiztonság által „nemzeti” ellenzéknek nevezett csoportnak szentelt megkülönböztetett figyelmet. Amikor 1983. december végén erről beszélgettek, Antall az egyházat is megemlégtette, holott korábban nem volt éppen jó véleménye róluk. Az államnak, fejtegette, „az egyházat kell megnyerni ahhoz, hogy ne legyen az ellenzék gyülekező helye. Mint ellenzék, sokkal veszélyesebb, mint a Demszky Gábor-félék, akik csak »őfelsége« ellenzékei, tehát engedélyezett ellenzék. Ennek nincs komoly jelentősége. A komoly ellenzék az értelmiség vezetői, az írók között keresendők, pl. Csoóri Sándor.”¹⁹⁹ A nyolcvanas évek második felében Antall távol maradt minden komoly ellenzéki eseménytől. Barátai, így Csoóri sem jelölték Monorra,²⁰⁰ s nem vett részt az első lakitelki tanácskozáson sem. Egyetlen petíciót sem írt alá, még az utolsó egy-két évben sem, amikor ennek már alig volt kockázata, ellentétben a hetvenes évek végével, a nyolcvanasok elejével. Kátai nemigen jelentett a régi kisgazdákkal fenn tartott kapcsolatairól – lehetséges, hogy ezek sem voltak túlságosan intenzívek. Politikai beszélgetéseikben továbbra is Antall szkepszise dominált. „Az SZKP programja »egy modern dolog, de végrehajtásához nincsenek meg az anyagi-technikai és szellemi feltételek«” – mondta 1986 áprilisában a szovjet párt XXVII. kongresszusáról. A március 15-i „láncbídi csatáról” megjegyezte, hogy „október 23-án is nagy rendőri erőket fognak bevetni, annak ellenére, hogy a tömegek már régen elfelejtették, mi volt 30 éve”.²⁰¹

Pedig amint az akkor „alternatívna” nevezett kritikai-ellenzéki mozgalmak kvázi-legális szerveződése elindult, az Antall név viselője többük

198 ÁBTL O-19.619/8. 323.

199 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-8 1984. jan. 18. Antallról mint „csendes ellenzékíró” lásd Jeszenszky (2008).

200 Monorról lásd Rainer (2005b).

201 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-56 1986. ápr. 30.

számára is vonzóan tűnhetett. Idősb Antall József politikai, eszmei öröksége, valamint habitusának emlékezete éppen 1987–89-ben látszott a legértékesebbnek. Az óvatosság, a rezervált, fenntartásokon nyugvó együttműködés soha sem tűnt aktuálisabbnak, mint a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban. Azokban a hónapokban, amikor nemcsak az MSZMP, hanem az új szerveződések nagy többsége is az úgynevezett modellváltást tartotta lehetségesnek és kívánatosnak.

Az állambiztonság jelzései szerint Antall József e kvázi-politikai nyilvánosság előtt először a Magyar Demokrata Fórum 1988. februári második vitaestjén, a Jurta Színházban jelent meg. *Kátai* jelentése kiemelte személyre szóló meghívóját. „Feladata volt, hogy személyes tekintélyét latba vetve tompítsa Csoóri Sándor szélsőséges, nacionalista állásfoglalását a nemzetiségi kérdésben. Nem ért egyet Csoóri véleményével, mivel a cél a nemzetiségek együttműködése lenne, és nem az ellentétek szítása, melyet levélben fejtett ki Csoórinak, aki elismerte álláspontjának igazát, de ennek ellenére a »Fórumon« szélsőséges hangnemet ütött meg” – írta *Kátai*, pontosabban: így öntötte állambiztonsági nyelvi formába Antall és Csoóri politikai nézeteltérését. „Antall szerint ez a »fórumosdi« arra jó, hogy a rendszert boszszantsák, de komoly politikai jelentősége nincs. Nincs konkrét programjuk, nem egységesek, koncentrált erőt nem tudnak képviselni, nem alkalmasak arra, hogy változást idézzenek elő a politikai életben. Amíg a szovjet csapatok Magyarországon tartózkodnak, lényeges politikai változás nem történhet. Félő, hogy a kormány követi a »román példát«, és kemény diktatúrával állítja meg a társadalom szétesését.”²⁰² Első szereplésére a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság (BZSBT) 1988. május 27-i vitaestjén került sor – amiről *Kátai* a közönség soraiból „tudósított”. Antall előadásának tárgya eszerint a múlt, egészen pontosan apja múltja volt – 1944-ig, a lengyelmentő tevékenység és az antifasiszta ellenállás időszakáig. E múlt következő fejezetét – szinte egyidejűleg – egy másik nyilvános bejelentkezésével prezentálta. A *História* című népszerű történelmi magazinban 1988 nyarán közzétett egy dokumentumot azok közül, amelyeket apja őrzött meg: a Független Kisgazdapárt 1956. november 15-i kibontakozási tervét. A november 4-e utáni, általában többpárti, a nemzeti egységre apelláló fel-

202 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-55 1988. márc. 25.

hívások közül bizonyára nem véletlenül választotta ezt a munkaanyagot, amely csak *egyetlen* párthoz kötődött. A bevezetőt Göncz Árpáddal és Vörös Vincével együtt jegyezte, de a szöveg kétségtelenül Antall műve volt. Ahogy a dokumentum, az aláírók együttese is az újjászülető kisgazda identitásra próbált utalni. Antall szövege tartózkodott az 1956-ban történtek megnevezésétől, a tervezet megszületésének tárgyyszerű ismertetésére szorítkozott, s nem állította, hogy akár apja, akár ő részt vett volna a tartalmi kidolgozásban. Kiemelte viszont Kovács Béla szerepét, bázisát, az Antall-lakást, és nagyfokú kompromisszumkészségét Kádár János iránt.²⁰³ Ezekben a napokban Antall már részt vett olyan összejevetelen – a Hazafias Népfront székházában –, ahol a Kisgazdapárt korábbi vezetői – köztük Pártay Tivadar és Bognár József – a párt „újjáélesztéséről” beszélgettek. Kátai a beszélgetést azzal summázta, hogy a résztvevők „megegyeztek abban, hogy aktivitást kell kifejtteni a párt újjáélesztése érdekében”.²⁰⁴

Antall azonban megosztotta újjáélesztő aktivitását állandó kísérelőjével, Kátaival – vagy inkább nagyobb betekintést adott neki tevékenysége más területeibe. Tar Pál 1988 júliusában is hazajött, s Antall ekkor megmutatta barátainak a Piarista Diákszövetség megalakítására vonatkozó dokumentációját. „Antall ugyanis ebben a szervezetben látja megvalósíthatónak azon tervét, hogy »egy polgári párt csírái megteremtődjenek«.”²⁰⁵ December 21-én a Piarista Gimnáziumban meg is alakult a szövetség vezetősége – Kátai jelzése szerint Antallt választották szóvivőnek. Az 1989 tavaszára tervezett alakuló közgyűlésnek „erkölcsi, vallási kérdésekkel” foglalkozó szervezetet kellett volna alapítani, amely azonban „egyelőre politikamentes”. Egy héttel korábban Antall – Kiss Gy. Csaba és Csurka István társaságában – a Magyar Demokrata Fórum képviselőjében beszélgetett Hans-Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszterrel az NSZK budapesti nagykövetségén.²⁰⁶ 1988. december 1-jén viszont a kisgazdapárti politikai hagyomány hordozójaként (s nem a párt nevében) intézett hosszú levelet Grósz Károlyhoz, az MSZMP főtitkárához.²⁰⁷ Antall néhány héten belül legalább három kü-

203 Antall-Göncz-Vörös (1988).

204 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-121 1988. júl. 1.

205 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-148 1988. aug. 22.

206 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-12 1989. jan. 25.

lönféle szerepben jelent meg. Útkeresésének intenzitása sokkal inkább a magyar rendszerváltás folyamatát, mint saját politikai arculatának változását jellemzi.

1989 márciusában az MDF I. Országos Gyűlésén Antall azt javasolta, hogy a Fórum maradjon társadalmi mozgalom, egyszersmind elnöksége küldjön ki bizottságot, egy középpárt majdani megszervezése céljából.²⁰⁸ Ez közvetlenül azután történt, hogy az MSZMP Központi Bizottsága határozatban jelentette ki: elfogadja a többpártrendszert. Antall József belépett egy nyilvános – és immár nemcsak *de facto*, hanem az állampárt által is elfogadottan *plurális* – politikai térbe. A Kádár-korszak Antall számára valószínűleg ebben a pillanatban ért véget.

Az állambiztonsági szervezet, illetve Kátai, a hálózati ember még hónapokon át szemmel tartották – és az utolsó szövegtörésekben Antall mit sem változott. A jelentések még 1989 nyarán is – amikor Antall mind nagyobb szerepet játszott a Magyar Demokrata Fórum delegációjában az Ellenzéki és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain²⁰⁹ – a megfigyelt bizonytalanságáról és óvatosságáról szólnak. Az életút állambiztonság által konstruált utolsó jeleneteiben O'sváth György és Tar Pál, az emigrációból virtuálisan hazatérő elvbarátok „komoly” és/vagy „kereszténydemokrata” „ellenzéki” párt megalakítására akarják rábeszélni Antallt. Antall pedig – az állambiztonság reménykedő optikájában – hajlana is rá, középpártot vizionálva az MDF bázisán, de bevonva a „BZSBT, az SZDSZ [Szabad Demokraták Szövetsége] és az FKGP józanabb vezetőit is”. Ahogy el tudja képzelni az MDF-ből való kilépést is, elfogadva a kereszténydemokraták ajánlatát pártjuk főtitkári posztjára.²¹⁰ Mindennek – ha esetleg az emberi-politikai vívódás valós jelenségeire mutat is – már nincsen köze sem e könyv, sem e fejezet szoro-

207 A levelet közölte: *Új Magyarország*, 1992. jan. 9. Antallnak az újjászerveződő Kisgazdapárthoz fűződő viszonyára több egykorú (1988-as) dokumentummal lásd Ravasz (1997).

208 Antall (1994) 2. köt. 7–11.

209 A kerekasztalokról lásd Bozóki (1999). Antall részvétele az Ellenzéki Kerekasztalban érdekes módon nem keltette fel az állambiztonság figyelmét, igaz, mire (1989. június végén) előtérbe került, az EKA beköltözött a Parlament épületébe, s ezután nem született több operatív információs jelentés róluk. Lásd Révész B. (2000).

210 ÁBTL 2. 7. 1. NOIJ BRFK-87 1989. máj. 26., uo. NOIJ BRFK-130 1989. júl. 28.

sabban vett tárgyához, Antall József politikai vagy más életrajzához és a magyar rendszerváltás történetéhez sokkal inkább.

Az állambiztonság késő Kádár-kori jelentéseiből fennmaradt töredékek úgy ábrázolják Antall Józsefet, ahogyan a hasonló indíttatású és pozíciójú értelmiségiek ebből az intézményből leginkább látni szerették volna. A hetvenes–nyolcvanas évekre senki sem gondolhatta, s talán nem is gondolta, hogy Antall (és a hozzá hasonlók) a „szocializmus” hívei – jelentsen az bármit –, vagy meggyőzhetőek annak világtörténelmi magasabbrendűségéről. De beletörődhetek – gondolhatták a szervezetben – a realitásokba, a változtatás reménytelenségébe, s lemondtak a cselekvésre nyitott politikai gondolkodásról. Fenntartják különvéleményüket, akár elveiket is, de ezek demonstrációjára vagy érvényesítésére nem törekednek. Életstratégiájuk individuális, kollektív identitásuk kereteit egyes összetartozási hagyományok, az érintkezés és az egymás közötti beszéd mód stílusa adják. A jelentések ezeket a hatalmi-intézményi elvárásokat igazolták vissza. Eszerint Antall (ahogyan valószínűleg a volt keresztény középosztályiak és sok más értelmiségi) idegenkedve, gyanakodva, mélységes bizalmatlansággal, olykor lenézően viszonyult a hetvenes évek végétől jelentkező politikai ellenzéki tevékenységhez. A nála egyébként nem sokkal fiatalabb generáció fellépése zavarta a szimbiotikus együttélés hatvanas években kialakult formáit. Megkérdőjelezte a fenntartásos együttélés informális tekintélyi rendszerét, megingatta annak axiómáit. Az ellenzék immár nem volt távol, mint Lengyelország, ahol a Szolidaritás forradalmának nyugodtan lehetett örülni, abban a meggyőződésben, hogy Magyarországon az ilyesmi lehetetlen. Antall a komoly ellenzéki erőt az „írófejedelmekben”, Illyésben, Csoóriban látta, akik a maguk módján, paradigmatis alakokként, éppen az ő magatartását igazolták vissza.²¹¹ A fejedelmek kora a nyolcvanas években azonban lejárt, s ezt maga is érezte.

Ezt a képet fragmentumokból, méghozzá jelentések szövegéből állítottam össze. Az állambiztonsági szervezet láttatta benne célpontját, akinek megbüntetése már régen nem volt célja. Felügyeletével csupán arról kívánt újra és újra megbizonyosodni, hogy a dolgok rendben mennek. Sokat segített a közvetlen megfigyelő személyisége, aki azonosulni tudott a megfi-

²¹¹ Révész S. (1997).

gyelt meggyőződéseivel, és megértette megbízói elvárásait is. De a határpontról még Kátai sem igen tudósíthatott. Arról, hogy mi játszódott le Antall Józsefben akkor, amikor érzékelt: az alámerülés (vagy a rá való kényszer) korszaka a végéhez közeledik, a valaha vágyott szerep egyszerre elérhető közelségbe kerül.

A jelentések itt elhallgatnak, és nem sokat segít Antall csaknem egyidejű tanúságtétele sem. Grósz Károlynak írt levelében hosszan magyarázta, mi is történt a Kiszgadzapárttal 1956 után – de a levél legalább ekkora hányada foglalkozott az új, reménybeli többpártrendszer viszonyaival. Antall frázisai a „szocialista vívmányok” (egy részének) lehetséges megőrzéséről, valódi együttműködésről, sőt a „szocialisták” szükséges hitéről és önbizalmáról már a lehetséges politikai partner megnyugtatását célozták. A békés rendszerváltás távlatával íródott, túlságos magabiztosságról nem árulkodó levele egy pontján Antall személyes hangra váltott, a személyes múlt mérlegét készítette el. „Úgy vélem, hogy a politika felső szférája alatt, az infrastruktúra síkján akkor is hasznos munkát végezhetünk az ország érdekében, ha számos kérdésben alapvetően eltérő a felfogásunk. Így a politikai konszolidációt (a retorziós periódus végét) jelző esztendők után, a kölcsönösségen alapuló különös magyar kompromisszum, hallgatólagos egyezség éveiben minden erőmet az építésre, a tettekre fordítottam. Nem vagyok alkalmas alkatilag a tartós retorikai oppozícióra, az alkotás, a teremtés a természetes életigényem, bármily szűk területen is. Ezt a magyar nép jobb külföldi megítélésére fordítottam, sikeres nemzetközi kongresszusok szervezésével vagy jó kiadványok elkészítésével.”²¹² Az idézett bekezdés első mondatának jelen ideje a következő mondatban múltba fordul. A kompromisszum kölcsönös, bár hallgatólag köttetett, de különös és magyar. Az oppozíció csupán retorikai lehet, a teremtés életigénye mindenképp előbbre való – ez a habitus segített túlélni a retorziós éveket és (később) megbecsülést szerezni az országnak. Antall József e valóban két világ határán fogant értékelésében olyan önképet villant fel, amely fő vonalaiban legalábbis emlékeztet a megfigyelői által készített rajzolatra. Szövegének java már a másik világban elfoglalandó pozíciójáról szól, amelyet éppen kialakítani készült. Ahová azonban ez a könyv, ilyen módon, már nem követheti őt.

212 *Új Magyarország*, 1992. jan. 9.

KÖVETKEZTETÉSEK

Sok minden arra predesztinálta idősb és ifjabb Antall Józsefet, hogy 1956 előtt vagy 1956 után a magyarországi represszió valamely hullámának áldozatai legyenek. Származás, előélet, tevékenység 1945 előtt, közvetlenül utána, 1956-ban. Mégsem így történt, sőt, ha leszámítjuk ifjabb Antall József néhány napos letartóztatását 1957 márciusában, semmi sem történt velük. Eközben harminc év alatt majd negyedszáz ügynök sürgölődött körülöttük, a velük foglalkozó iratok majd száz rendőr kezén fordultak meg. Az állambiztonság a maga körülbelül négy-öt ezer hivatásosával, 1957 után tízezer fő körüli hálózatával annyi embert foglalkoztatott, mint egy kiemelkedő méretű szocialista nagyüzem. Százegynéhány ember már ekkora tömegben belül is kimutatható mennyiség. Mi végre volt tehát akkor az egész?

Antallék története arra mutat, hogy 1956 után az állambiztonság sok tekintetben ott akarta folytatni, ahol a forradalom, sőt 1953 előtt abba hagyta. Igyekeztek mindenre kiterjedő ellenőrzést gyakorolni, és úgy tartották, kötelességük fellépni mindenkivel szemben, akit ők maguk ellenségnek tartanak. Az ellenségkép 1956-ban csak bővült, az 1953 előtti kategóriák közül pedig legfeljebb a pártba befurakodottak kérdőjeleződtek meg, a többbit az „ellenforradalom” inkább csak újra legitimálta.

Ezt a törekvést Antallék esetében már 1957–60-ban sem sikerült érvényesíteni. Elsősorban a politikai vezetés messze lenyúló beavatkozása mentette meg Antall József gimnáziumi tanárt a letartóztatástól és a pertől. De magán a szervezeten belül is mind láthatóbbá vált egy óvatosabb, feladatok átértelmező magatartás. Kállai Lili százados ügynökeinek – azon túl, hogy rögzítették Antall beszélgetéseit, megfigyelték tanóráit, feltérképezték baráti körét, tartójuk utasítására lázasan keresték Antall elrejtett fegyverét, levelezését igyekeztek kémkapcsolatként beállítani – folyton szer-

vezkedéseket kellett konstruálniuk, kutatniuk múltja „homályos pontjait”. Papp százados és más vezetők pedig arra igyekeztek korlátozni a „beindult” alhálózatokat, hogy maradjanak a beszélgetéseknél, a tanóránál, és elégedjenek meg a baráti kapcsolatháló finom szövetének feltérképezésével. 1960 után mintha az egész szervezet Pappék „józsanságára” hangolódott volna. Antallék ügyében az *elhárítás* paradigmáját felváltotta az *ellenőrzés*.

Ez a megállapítás azonban *egy* személyre (legfeljebb kettőre) igaz. A politikai vezetés olyan üzenetet küldött velük kapcsolatban, hogy szemet huny 1956-os tevékenységük felett. A *tabula rasa* vonatkozott azokra a cselekményekre is, amelyekre 1957-ben még nem derült fény. Az állambiztonság intencióit megghiúsította idősb Antall koalíciós időkben kiépített *társutas* kapcsolati hálója. Kérdés, hogy az üzenet és a védőháló vonatkozott-e az *ellenállás* jelenségére – ifjabb Antall a gimnáziumban kétségkívül ezt folytatta két és fél tanéven át. Az állambiztonság érzekelte ezt, mégis rendkívül alacsony hatékonysággal volt csak képes fellépni.¹ Az állami bürokrácia más intézményei alapvetően ugyancsak igyekeztek kiiktatni az ellenállást és az ellenállókat, de korántsem azonos buzgalommal. Az oktatási szakigazgatás középszintjén több funkcionárius meggyőzhető volt például arról, hogy Antall ügye a Toldy tanári karában folyó kicsinyes személyi konfliktus, egy erőlyes igazgató irányítása alatt elő se fordulhatna. A politikailag mélyen elkötelezett, vaskalapos sztálinista igazgatóhelyettest a felettes apparátusok nem túlságosan kedvelték, s Antall után egy évvel neki is mennie kellett. Az állambiztonsági szervezet ebben az ügyben csupán egy volt a bürokrácia intézményei közül, s nem is a legoffenzívabb. Pontosabban: offenzív embereit az óvatosabb, „politikussabb” irányvonal hívei visszafogták.²

Az állambiztonság energiái tetemes részét hálózata építésére és az így szerzett információk ellenőrzésére fordította. A szolgálat a hatvanas évek

1 Ehhez azért hozzá kell tenni, hogy az ügynevezett szignalizációknak (állambiztonsági jelzéseknek) általában csak a szándék születésekor van nyomuk, másutt nemigen. Kállai százados gyakran tervezett is lépéseket, leggyakrabban a tanácson keresztül, de ezeknek ritkán mutatható ki bármi következménye.

2 Ezt az ellentétet Szabó Miklós idézett esszéje – Szabó M. (1998) 15. – az állambiztonság és a politikai vezetés közé helyezte: utóbbi visszafogta az előbbi. Benyomásom szerint a jelenség az ötvenes-hatvanas évek fordulóján magán a szervezeten belül is létezett.

elejétől nem elsősorban *omnipotens* kívánt lenni, hanem inkább *mindenütt jelen lévő*. Akkorra eszköztár, amilyen az ÁVH-nak az ötvenes évek elején, valószínűleg nem állt rendelkezésére. A feltételezett ellenség életének azonban minden apró részletéről tudni kívánt. Pontosabban kellett tehát körülhatárolni az ellenség fogalmát, megfelelően megszervezni az információs csatornákat, amelyek kulcsfontosságúvá váltak. Ebbe a sémába gond nélkül illeszkedett az 1956 előtt verbuvált hivatásos állomány és a régi hálózat nagy része is. Erdősi, az ÁVH kipróbált provokatőre most hangulatjelentéseket szállított. Az Antallékra állított apparátusnak „beszéltetni” kellett célszemélyeit, hogy minél több hírral gazdálkodjon, s így minél változatosabb csomagot küldhessen felfelé. A hírek és adatok mindinkább a demokratikus visszacsatolás sajátos szovjet típusú pótlékaivá váltak. Már nem azért kellett tudni, hogy mit gondolnak, mert alatt majd mindenki ellenség, hanem inkább hogy lemérhető legyen egyes politikai lépések hatása, visszhangja.

Az Antall család ellenőrzésének története 1957-től 1989-ig sajátos ketősségre figyelmeztet. Antallék „megúszták”, a politikai rendőrségnek pedig sem letartóztatni, sem beszervezni nem sikerült őket – jöllehet az első időben mindkettőt akarták. Ennek alapján ez az ideáltipikus totalitárius intézmény egy elég tagolt, plurális intézményi tér nem is túl hatékonyan *cselekvő* szereplőjének tűnik. De a történetnek ez csupán az egyik oldala. Ugyanez az intézmény gyakorlatilag mindenre képes volt, ha ellenőrizni akarta Antallt. Hálózobóját leszámítva ott volt mindenütt,³ hosszú éveken át végzett többoldalú ellenőrzést. Képviselőtárs, tanítvány, kolléga, jó barát (sőt a legjobb...) – mindenki a szerv rendelkezésére állt. Amit az intézményrendszer megfelelő pontján elhatároztak – például, hogy ifjabb Antall József a kritikus időszakban nem taníthat gimnáziumban –, azt azért a koordináció alacsony fokán, sokszínűbb érdekvényesítési térben is elérték. Nem kétséges, ha valamit nagyon akartak, akkor cselekedni is képesek voltak. Az alapvető eszközök nem hiányoztak, a kérdés a felhatalmazás maradt.

Idősb Antall 1956 előtt a kivárás és a túlélés stratégiáival igyekezett veszélyeztetett státusukból menteni, ami menthető. Más példák alapján azt gondolhatnánk, hogy korábbi szimbolikus „tőkés” (részvétele az ellenállásban, illetve a koalíciós korszak politikai elitjébe való emelkedés) érték-

3 És amikor lehallgatták a lakást, még ott is...

telenné, sőt inkább veszélyforrássá váltak. Az ő esetében ez nem így történt. Id. Antall magatartását 1956-ig a társutasság és a csaknem teljes politikai passzivitás jellemezte. Tétova várakozását 1949-ben vállalt képviselői mandátuma fejezte ki (hátha a szigorú rezsim valami ál- vagy félkoalíciónak adja át a helyét), a túlélés eszköze a némaság, a feltűnést kerülő óvatosság, észrevétlenség volt. Ugyanakkor megőrizte személyisége egységét, s emiatt sokak számára elfogadott maradt, sőt irányadó is lehetett. Ez a stratégia, ki-vált 1953 júniusa előtt, így is igen sok kockázatot rejtett.

Ifjabb Antall József számára a szakértelmiségivé válás ugyanezt szolgálta. A társutasság lehetősége – életkora miatt – nem merült fel. A státus megőrzése érdekében ő is átvett a szovjet típusú rendszer nyelvéből és rituáléjából annyit, amennyi minimálisan szükséges, egyszersmind jól használható. Az apa ellenállási érdemei a negyvenes–ötvenes évek fordulóját követően már nem jelentettek veszélyforrást, ezért hivatkozni lehetett rájuk; Antall meg is tette. Ugyanakkor apjához hasonlóan ő sem volt hajlandó semmiféle demonstrációra „a rendszer mellett”.

A kivárás és rejtőzködés végső célja: megmaradni és megőrizni a személyes integritást és politikai feddhetetlenséget arra az időre, amikor a politikai szerepvállalás ismét lehetővé válik. Ez az eshetőség 1956-ban egy pillanatra teljesen reálisnak látszott. Nem tűnt el még sokáig a forradalom leverését követően sem. Reménykedtek benne sokan a repressziós periódusban, de még a hatvanas évek közepén és végén is az egykori kiscgazda körökben. Antallék nem tartoztak a derűlátók közé, a remény elhalványult – de teljességgel soha nem tűnt el a jelentések soraiból.

Apa és fia útja 1956 után elágazott. Az idősebb Antall barátai, a kiscgazdák körében óvatos, kiegyenlítő, a szigorú „legalizmus” talaján maradó álláspontot képviselt. Ez a *puha-passzív rezisztencia* sem jött rosszul a berendezkedő Kádár-rezsimnek olyan helyzetben, amikor számottevő csoportok ennél keményebben álltak ellen, vagy inkább „felülről” úgy érzékelték, hogy ellenállnak vagy ellenállhatnak. Az ifjabb Antall viszont – a lehetőségekhez képest viszonylag hosszú ideig – a *burkolt ellenállást* választotta. Ez jelent meg tanári munkájában, konkrét utalások és tanári *habitus* formájában egyaránt. E töredékes, hangulati elemek világosan üzennek az értő közegnek, és az 1956-ot koraérett kamaszként átélt diákság, illetve a meglehetősen kiszolgáltatott tanári kar egyaránt értőkből állt.

Antall jeleiben világosan láthatók a lelki fogódzók: a nemzeti történelem hangsúlyozott patrióta-függetlenségi felfogása az 1956-os nemzeti függetlenségi harcra, a XX. század történelmének pozitívista interpretációja – szemben az ideologikus, szovjet-központú magyarázatokkal – a megszállásra és a vele szembeni ellenállásra utalt. Amíg közege megmaradt, ifj. Antall tovább sugározta jeleit. Amikor elzárták tőle, nem látott többé lehetőséget rá. Ennek a történetnek nem 1956 a fordulópontja, hanem az 1959-es nyár és ősz. Amikor a huszonegy éves Antall Józsefet eltávolították a Toldy-gimnáziumból, ő – ritka kivételként – megtárgyalt, sőt részben írásba foglalt kompromisszumot kötött: lemondott a tanításról, de a „rendszer” hagyta őt értelmiségiként élni. Erre a kompromisszumra emlékeztetett 1968-as életjeleiben, s ezt emlegette fel a történet végén Grósz Károlynak, a megegyezéssel szembe fordított valamifajta modelljeként.

„Hogy a privatizált társadalom azonosítja-e magát levert küzdelmeivel, vagy igyekszik megfélemlíteni róluk, ez döntően attól függ, mit képviselnek azok a kevesek – írók, publicisták, művészek, történettudók, papok, tanítók –, akik hivatásuknál fogva abban a szerencsés vagy szerencsétlen helyzetben vannak, hogy még az elnyomás viszonyai közepette is minden szavuk, minden hallgatásuk nyilvános állásfoglalás.”⁴ Antalltól elvették a nyilvános állásfoglalás *egy* – korlátozott – terümenét, ő pedig nem keresett vagy nem talált újat, hanem magát próbálta konzerválni, abban a mind halványabb reményben, hogy ennek még értelme lehet. Amikor pedig mások, más háttérrel és más meggyőződések alapján új terümeneket találtak, bizalmatlan és elutasító maradt. Reményét az idő beteljesítette (neki szinte csodával határos módon sikerült, ami apjának nem), és a rejtőzködést – *tisztán praktikus értelemben* – igazolta.

Abban az 1959-es pillanatban a hol lappangó, hol nyílt konfliktusban élő apa és fia ismét találkoztak. Idősb Antall már korábban is fontolgatott bizonyos gesztusokat a hatalom irányába – ezeket fia többnyire vitatta és elutasította. A hatvanas évek elejétől azonban ő is elfogadta a *fenntartásokon alapuló együttélés* magatartását. Ez is kizárta a nyílt politikai együttműködést, amennyire lehetett, határok köré szorította még a dialógust is, de nem zárkózott el kategorikusan tőle. Ám kizárta az ellenállás mégoly

⁴ Kis (1992) 247.

burkolt formáját is. A fenntartásokat magánkörbe zárta – és ebben a közegeben a teljes nyíltság is elviselhetővé vált a rendszer számára. Pedig e fenntartások meglehetősen végletesek voltak – Antallék többpártrendszerre alapozott demokráciafelfogása gyökeresen állt szemben a Kádárrendszer pluralizmusról alkotott véleményével. De éppen emiatt voltak előnyösek a rendszer számára – mert e nézetek vallóinak éppen a szakadék miatt esze ágában sem volt politikai vitába bonyolódni arról, mit és hogyan kell változtatni. Az alapdolgokon nem lehet változtatni, és kész. A fenntartásokon alapuló együttélés éppen a részletek iránti érzéketlensége miatt jelentett jóval kisebb kihívást a rendszer számára, mint azoknak a magatartása, akik akár azonos ideológiai platformról, akár generációs vagy más alapon különböző reformtervekkel és ehhez kapcsolódó forgatókönyvekkel vagy éppen akciótervekkel álltak elő.

Ez a felismerés vezethette át a hatalmi pozíciókban lévőket az antalli kínálat pozitív oldalához. Ha a fenntartások ebben a magatartásban elviselhetőeknek tűnnek, akkor felértékelődik az a szak- és hatalomtechnikai tudás, kultúra, amelyet ezek az emberek származásuk révén vagy a korábbi rendszer iskoláiban szereztek. Felértékelődik az az attitűd, amely kész szigorúan elválasztani a köz szolgálatát (s a köz ebben az esetben csaknem neutrális, a „realitások” változnak vagy nem változnak, a haza marad, s azt szolgálni kell) a magánélettől, amelynek diskurzusai nem épülnek be a szolgálatba. A kínálat legfontosabb eleme tehát a tudás volt, amelyet hordozói kétszerek voltak mozgósítani a rendszer *működtetése* érdekében.⁵

Mi bírta rá Antallékat „ajánlatuk” megfogalmazására? A beletörődés, a „széllal szemben nem lehet” 1956 utáni tanulsága nyilván nem elégséges, bár nagyon megfontolandó magyarázat. Bizonyosan latba estek azok a jelzések, amelyeket a rendszer már a repressziós periódusban adott e csoportoknak, s amelyek már akkor integrációs – vagy legalábbis a konfrontáció csökkentésére irányuló – szándékokat sejtettek. De lehetségesek olyan immanens motívumok is, amelyek nem függtek sem rendszertől, sem pillanatnyi konstellációktól. Ilyen a patriotisztikus-valláserkölcsi alapon nyugvó (köz)szolgálati ethosz. Ilyen a vezetésre való hivatottság hagyományos

5 A szaktudásnak a kommunista rendszer működtetésében játszott, s már 1953 óta változó (növekvő) szerepére nagy hangsúllyal utal Péteri (1998) 223–224.

tudata, valamifajta kiválasztottságé. Ilyen az önmagában vett karrier felépítésére irányuló vágy, amely mintegy előírja, hogy bizonyos képzettség, tudás, kulturális háttér, családi és tágabb tradíció birtokosa „előrejusson” – bármilyen is a rendszer. Ha miniszteriális tisztviselőként, közíróként, képviselőként nem – akkor ott, ahol lehet: tanárként, könyvtárosként, levéltárosként. Így a hatvanas évek közepétől a fenntartásokon alapuló együttélés mindkét fél számára előnyös társulási formává, afféle határokat kölcsönösen és hallgatólagosan tiszteletben tartó szimbiózissá érett. A hetvenes-nyolcvanas évek Antall Józsefe a hálózatok ábrázolásában éppúgy a „kádrizálódás” tüneteit mutatta, mint a róla jelentéseket termelő gépezet.

Nem állíthatjuk, hogy a hatalom képviselői tiszta feltételeket szabtak, átgondoltan mérlegeltek és fogadták el ezt a „kínálatot”. Olykor lenyűgözte őket a másik oldal már kikezdett, általuk (is) megrontott esztétikuma. Ugyanakkor, ha nem félték is tőlük, szorongtak, érezve, hogy az alku nem teljesen tiszta. Erkölcsről értekeztek, az értelmiségi parkolópályákra beengedték őket, idővel pedig a továbbvezető utcák mind szélesebb utakká tárgultak. Antall szerény előmenetele és az ezzel párhuzamos titkosrendőri kontroll arra mutatott, hogy az értelmiségivé való rekonverziót a hatalom képviselői kedvezően fogadják, sikeresnek, sőt folytathatónak ítélik – de azért rajta tartják szemüket a folyamaton. A hatvanas évek közepétől már nem az egykor, 1945–47-ben meghatározott „osztályok” (köztük a keresztény középosztály) tagjai, nem is a kisgazdák vagy az ötvenhatosok jelentették a fő ellenséget. Antall Józsefék már nem okoztak fejtörést.

Talán azért sem, mert 1956 előtti és utáni, jó darabig világos és kivehető erkölcsi és magatartási iránytűik mintha elbizonytalanodtak volna. Az erkölcsi elveket és társadalmi illemszabályokat kikezdte valami. Az a konkrét gépezet, amely a hálózat embereit mozgatta, leginkább megrontó kisu-gárázásával játszott közre ebben. Azzal, ahogyan a diskurzusok egyén és egyén, csoport és hatalom között soha világosan nem tisztázott feltételek között zajlottak. Ahol azt sem lehetett pontosan tudni, voltaképpen kik is a beszélgetés szereplői. A halálig tartó titkosrendőri figyelem nyomai pedig – a szövegek, amelyekkel ezt a történetet kezdtem – máig árulkodnak a nehezen elfojtott gyűlöletről, a fennmaradt bizalmatlanságról, amely a víz alá merített, aztán megkapaszkodott embereket övezte.

HIVATKOZÁSOK

Antall 1994

ANTALL József: *Modell és valóság*. 1–2. köt. Budapest, Athenaeum Nyomda Rt.

Antall, id 1997

ANTALL József, id.: *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok*. Összeáll., bev. és szerk. Kapronczay Károly. Budapest, Mundus.

Antall–Göncz–Vörös 1988

ANTALL József–GÖNCZ Árpád–VÖRÖS Vince (közét.): *Független Kisgazdapárt*, 1956. nov. 13. *História*, 6. sz. 17–19.

Balogh–Szabó 2002

BALOGH Margit–SZABÓ Csaba: *A Grósz-per*. Budapest, Kossuth.

Baracsi 2004

BARACSI Erzsébet: *Állambiztonsági oktatófilmek*. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 329–338.

Baráth 1999

BARÁTH Magdolna: *A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962*. In Ständeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 95–108.

Baráth 2004

BARÁTH Magdolna: *Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése*. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 255–279.

Benkő 1996

BENKŐ Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja 1932–1962*. Budapest, Deák.

Berend 1988

BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bibó 1981–1984

Bibó István összegyűjtött munkái. 1–4. köt. Sajtó alá rend. Kemény István, Sárközi Mátyás. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Bibó-émlékkönyv 1991

Bibó-émlékkönyv. 1–2. köt. Budapest – Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Bihari 2005

BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok.* Budapest, Osiris.

Bódy 1999

BÓDY Zsombor: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég*, 15. sz. 39–57.

Bozóki 1999

BOZÓKI András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztaltárgyalások 1989–ben.* 1–4. köt. Budapest, Magvető.

Burke 2000

BURKE, Peter: Mi a történeti antropológia? In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 17–23. [1988]

Buzinkay 2005

BUZINKAY Géza: *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve.* Budapest, Toldy Ferenc Gimnázium.

Cobb 1970

COBB, Richard: *The Police and the People. French Popular Protest 1789–1820.* Oxford, Clarendon Press.

Czoch 1999

CZÓCH Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. *Századvég*, 15. sz. 17–38.

Csapody 2004

CSAPODY Miklós: *Bálint Sándor élete és politikai működése 1904–1980.* Budapest, Korona.

Cseh G. B. 1999

CSEH Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999.* Budapest, Történeti Hivatal, 73–90.

Cseh Z. 2003

CSEH Zita: Heves megye. In Szokolczai Attila-Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma 1956*. 1. köt. Budapest, 1956-os Intézet - Budapest Főváros Levéltára.

Csepeli 2000

CSEPELI György: Két világ határán. *Kritika*, 2. sz. 16–18.

Csicsery-Rónay 2004

CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN (sajtó alá rend. és bev.): *Saláta Kálmán, az ifjú szürkeemenciás. Fejezetek a Független Kisgazda Párt 1945-ös küzdelméből*. 2. kiad. Budapest, Occidental Press.

Csicsery-Rónay-Cserenyey 1998

CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN-CSERENYÉY GÉZA: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt százúzására 1947*. Budapest, 1956-os Intézet.

Csizmadia 1995

CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. 1–3. köt. Budapest, T-Twins.

Deák 2006

DEÁK ÁGNES: A Besúgók és a közvélemény az 1860-as években. *Századvég*, 1. sz. 3–28.

Deák 2007

DEÁK ÁGNES: Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség - 1867. *Történelmi Szemle*, 3. sz. 351–372.

Debreczeni 1998

DEBRECZENI JÓZSEF: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, Osiris.

Esterházy 2002

ESTERHÁZY PÉTER: *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia caelestishez*. Budapest, Magvető.

Fehér 1991

FEHÉR FERENC: Az „iskolamester”. Beszélő-beszélgetés Fehér Ferencsel 1. (Az interjút Könczöl Csaba készítette.) *Beszélő*, augusztus 31.

Feitl 1994

FEITL ISTVÁN: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In Földes György-Hubai László (szerk.): *Parlamentári képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok*. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány.

Ferber-Rejtő 1988

FERBER Katalin–REJTŐ Gábor: *Reform(é)fordulón*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Foucault 1990

FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat.

Földes 2002

FÖLDES György: A Kádár-korszak jellegzetességei. In Valuch Tibor–Püski Levente (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Budapest–Debrecen, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 229–244.

Gadamer 2003

GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest, Osiris.

Garton Ash 1997

GARTON ASH, Timothy: *The File. A Personal History*. London, HarperCollins Publishers.

Gáti–Horváth 1992

GÁTI Tibor–HORVÁTH Ágota: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 81–97.

Gergely A. 1998

GERGELY András: Antall József, a rendszerváltozás miniszterelnöke. In Schmidt Mária–Tóth Gy. László (összeáll.): *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok*. Budapest, Kairosz, 122–135.

Gergely J. 1993

GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Budapest, Typovent.

Gergely J. 2001

GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, Kossuth.

Ginzburg 1992

GINZBURG, Carlo: *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Ginzburg 2000

GINZBURG, Carlo: Az inkvizítor mint antropológus. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 147–156. [1989]

Glatz 1989

GLATZ Ferenc (közread.): A kormány és a párt vezető szerveinek dokumentumaiból 1956. október 23.–november 4. *História*, 4–5. sz. 25–53.

Gorkij 1969

GORKIJ, Maxim: Lószúnyog. In Varga Mihály (vál.): *Kegyetlen szerelem. A húszas évek szovjet elbeszélései*. Budapest, Európa, 139–186.

Gosztonyi 1984

GOSZTONYI Péter: *Magyarország a második világháborúban*. 2. köt. München, HERP.

Gyáni 2002a

GYÁNI Gábor: Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 195–200.

Gyáni 2002b

GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In uő: *Történetésdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 78–97.

Gyáni 2007

GYÁNI Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex.

Gyáni–Kövé 1998

GYÁNI Gábor–KÖVÉ György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.

Gyarmati 1999

GYARMATI György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal.

Gyarmati 2002

GYARMATI György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Budapest, Történeti Hivatal.

Gyarmati 2004

GYARMATI György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Gyarmati 2007

GYARMATI György: *A közelmúlt feltárása és az ügynökkérdés*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Gyurgyák 2007

GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok... A magyar nemzeteszmé története*. Budapest, Osiris.

Hegedűs 1992

HEGEDŰS B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Budapest, Századvég–1956-os Intézet.

Hegedűs 1996

HEGEDŰS B. András (főszerk.): *1956 kézikönyve, 2. kötet. Megtorlás és emlékezés*. Budapest, 1956-os Intézet.

Heller 2000

HELLER Ágnes: 1968. In *Beszélő évek. A Kádár-rendszer története 1956–1968*. Budapest, Beszélő.

Huszár 1995

HUSZÁR Tibor (vál.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. A felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég.

Huszár 2002

HUSZÁR Tibor (szerk.): *Kedves, Jó Kádár Elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest, Osiris.

Huszár 2003

HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza 2. kötet. 1956. november–1989. július*. Budapest, Szabad Tér – Kossuth.

Huszár–Szabó 1999

HUSZÁR Tibor–SZABÓ János (szerk.): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Budapest, Zrínyi.

Izsák–Kun 1994

IZSÁK Lajos–KUN Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Századvég.

Jeszzenszky 2008

JESZENSZKY, Géza: *The Afterlife of 1956 in the Open and the Silent*

Opposition: Some Personal Notes. In Péter, László–Rady, Martin (eds.): *Resistance, Rebellion and revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. London, Hungarian Cultural Centre – University College London, 253–269.

Jeszenszky–Kapronczay–Biernaczky 2006

JESZENSZKY Géza–KAPRONCZAY Károly–BIERNACZKY Szilárd (szerk.): *A politikus Antall József – az európai úton*. Budapest, Mundus.

Jobst 2004

JOBST Ágnes: A Történeti Levéltár könyvtára. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 301–308.

Juhász 1983

JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth.

Kapronczay 1997

KAPRONCZAY Károly: Id. Antall József és kora. In Antall József, id.: *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok*. Összeáll., bev. és szerk. Kapronczay Károly. Budapest, Mundus, 1–22.

Kende 2006

KENDE Péter: *Eltékozolt forradalom?* Budapest, Új Mandátum.

Kende–Mink 1997

KENDE Péter–MINK András: Kisgazdák, parasztpártiak és az 1956-os forradalom. In Kőrösi Zsuzsanna–Tóth Pál Péter (szerk.): *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1956-os Intézet. 9–23.

Kenedi 1992

KENEDI János: Emberekről, eszmékről, politikáról. Csizmadia Ervin interjúja. In uő: *A halál és a leányka. Válogatott esszék*. Budapest, Századvég, 349–408.

Kenedi 1996a

KENEDI János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. 1–2. köt. Budapest, Magvető.

Kenedi 1996b

KENEDI János (összeáll. és bev.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Budapest, 1956-os Intézet.

Kenedi 2000

KENEDI János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból*. Budapest, Magvető.

Kis 1992

Kis János: Az 1956–57-es restauráció – harminc év távlatából. In Hegedüs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Budapest, Századvég–1956-os Intézet, 217–248.

Kis 2004

Kis János: „Az erkölcsi ítéletalkotás része a politikának”. Kis Jánossal Révész Sándor és Mink András beszélgetett. *Beszélő*, 6. sz. 6–15.

Kis 2007

Kis János: Levél Kende Péterhez a „mélyről jövő okokról”. In Gábor György et al. (szerk.): *A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára*. Budapest, Pallas, 287–306.

Kiszely 2002

KISZELY Gábor: *Állambiztonság 1956–1990*. Budapest, Korona.

Koltai–Tóth 2003

KOLTAI Dániel–TÓTH Tímea: Szvitek István és társai koncepciók pere, 1951. Egy modell értékű per és tanulságai. *Valóság*, 9. sz. 46–67.

Kornai 1987

KORNAI János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság 1–2. rész. *Gazdaság*, 2. sz. 5–46.; 3. sz. 5–40.

Kornai 1993

KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Rt.

Kovács 2004

KOVÁCS Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, Argumentum.

Kozáry 2000

KOZÁRY Andrea: Az ÁVH Dzerzsinszkij tisztképző iskolájának megindítása, kezdeti tevékenysége. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Budapest, Történeti Hivatal, 203–210.

Kőrösi–Molnár 1999

KŐRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: „Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”. Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján. In Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 128–153.

Kőrösi–Molnár 2000

KŐRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest, 1956-os Intézet.

Kőrösi–Tóth 1997

KŐRÖSI Zsuzsanna–TÓTH Pál Péter (szerk.): *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1956-os Intézet.

Kővágó 1981

KŐVÁGÓ József: Emlékek, emberek, remények. A Kisgazdapárt a forradalomban. *Irodalmi Újság*, november–december, 9–13.

Lackó Mihály 2001

LACKÓ Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.

Lackó Miklós 1984

LACKÓ Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, Kossuth.

Lengyel 2000

LENGYEL László: A kerekasztal hősei. In Bozóki András (szerk.): *A rendszer-váltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 203–218.

Levi 2000

LEVI, Giovanni: A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 127–146. [1991]

Litván 1999

LITVÁN György: Bibó-megemlékezés a Rajk-kollégiumban, 1980. Dokumentumközlés. In Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 123–127.

M. Kiss 1994

M. KISS Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Major 2001

MAJOR Máté: *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum. /Lapis Angularis, 3. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből./

Marelyn Kiss–Vida 2005

MARELYN KISS József–VIDA István (főszerk.): *Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja, 1947. szeptember 16. – 1949. április 12.* Budapest, Magyar Országgyűlés. / Országgyűlési almanach. Történelmi sorozat, 3./

Mark 2005

MARK, James: Discrimination, Opportunity and Middle-class success in early Communist Hungary, *Historical Journal*, 48, 2, June.

Markó 2005

MARKÓ György: *A Kalef. A Moszkva téri galeri 1964–1965*. Budapest, H & T.

Modor 2005

MODOR Ádám: *A titok meg a nyitja. Titkos szolgák és jelentések*. 2. bőv. jav. és átdolg. kiad. Budapest, Kairosz.

Molnár A. 2004

MOLNÁR Adrienne (vál. és összeáll.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Budapest, 1956-os Intézet.

Molnár L. 2002

MOLNÁR László: Mikus Gyula. *Család, Gyermekek, Ifjúság*, 2. sz. 27–28.

Murányi 2006

MURÁNYI Gábor: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Budapest, Noran.

Müller 1999

MÜLLER Rolf: Napi Operatív Információs Jelentések, 1979–1989. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történelmi Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történelmi Hivatal, 251–284.

Nádas 1995

NÁDAS Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. In uő: *Esszék*. Pécs, Jelenkor, 150–185.

Nora 1999

NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3. sz. 142–158.

Paczkowski 1997

PACZKOWSKI, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Budapest, 1956-os Intézet.

Palasik 2000

PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág.

Palasik 2002

PALASIK Mária: *Kovács Béla 1908–1959*. Budapest, Occidental Press–Ezerkilencszáznegyvenöt Alapítvány–Századvég.

Pataki 2005

PATAKI Ferenc: *A NÉKOSZ-legendá*. Budapest, Osiris.

Persak–Kaminski 2005

PERSAK, Krzysztof–KAMINSKI, Lukasz (eds.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989*. Warsaw, Institute of National Remembrance.

Péteri 1998

PÉTERI, György: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. New Jersey, Atlantic Research and Publications Inc.

Petrikné 1999

PETRIKNÉ Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban*. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 29–60.

Püski 2002

PÜSKI Levente: *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről*. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osisis, 206–233.

Rainer 2002

RAINER M. János: *Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években*. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 135–168.

Rainer 2004a

RAINER M. János: *A hálózati ember – töredékek egy portréhoz. „Kátai György”*.

- In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 53–76.
- Rainer 2004b
 RAINER M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Rainer 2005a
 RAINER M. János: A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye. In Rainer M. János–Standeisky Éva. (szerk.): *Évkönyv XIII. A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Budapest, 1956-os Intézet, 100–118.
- Rainer 2005b
 RAINER M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Rákosi 1997
 RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. köt. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág.
- Ránki 1968
 RÁNKI György et al. (összeáll.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról*. Budapest, Kossuth.
- Ravasz 1997
 RAVASZ Károly: A Független Kisgazdapárt újjáalakulása 1988–1989 fordulóján. *Múltunk*, 1. sz. 90–111.
- Rév 1998
 RÉV István: Arkheion. *Beszélő*, 4. sz. 34–55.
- Rév 1999
 RÉV István: Ellenforradalom. *Beszélő*, 4. sz. 42–55.
- Révész B. 2000
 RÉVÉSZ Béla: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 420–478.
- Révész B. 2003
 RÉVÉSZ Béla: Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, Tom. LXIII. Fasc. 17.

Révész B. 2004

RÉVÉSZ Béla: Az állambiztonsági szervek politológiai kutatásának kérdéséhez. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, Tom. LXVI. Fasc. 17.

Révész B. 2006

RÉVÉSZ Béla: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében (Politológiai értelmezési lehetőségek). Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, Tom. LXVIII. Fasc. 19.

Révész B. 2007

RÉVÉSZ Béla: A titkosszolgálatok a politikában és a politológiában. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, Tom. LXX. Fasc. 13.

Révész S. 1995

RÉVÉSZ Sándor: *Antall Józseftávról 1932–1993*. Budapest, Sík.

Révész S. 1997

RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.

Révész S. 1999

RÉVÉSZ Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1956-os Intézet – Sík.

Révész S. 2000

RÉVÉSZ Sándor (szerk.): *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. 1. rész*. Budapest, Stencil Kulturális Alapítvány.

Ricoeur 2001

RICOEUR, Paul: A narratív azonosság. In László János-Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat, 15–26.

Romsics 1999

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.

Romsics 2002

ROMSICS Ignác: Magyar történeti problémák 1900–1945. In Püski Levente-Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Budapest, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Történelmi Tanszék, 17–32.

Rózsa 1996

RÓZSA Marianna (szerk.): *Az ismeretlen Antall József*. Budapest, Mundus.

Simon 2006

SIMON Zoltán Boldizsár: A mikrotörténezműről. A történetírás konfliktusa az abszolút ésszel. *Sic Itur ad Astra*, 2006. 1–2. sz. 9–42.

Sipos 1994

SIPOS Levente (közread.): Hiányos leltár. 1. MSZMP-dokumentumok „a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről”. *Társadalmi Szemle*, 11. sz. 72–94.

Sós 2003

SÓS Júlia: Érettségi bankett, 1956. In Kéri Piroska: *Sugárkoszorú. Sós Júlia és köre*. Budapest, Abakusz Könyvek, 159–167.

Standeisky 2005

STANDEISKY Éva: Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. In uő: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 387–413.

Szabó M. 1989

SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Program.

Szabó M. 1997

SZABÓ Miklós: A desztalinizáció vége. *Beszélő*, 4. sz. 86–89.

Szabó M. 1998

SZABÓ Miklós: A klasszikus kádárizmus. *Rubicon*, 1. sz. 12–18.

Szabó Z. 1986

SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rend. Huszár Tibor. Budapest, Akadémiai – Kossuth – Magvető. [1938]

Szabó Z. 1987

SZABÓ Zoltán: *Terepfelverés*. Sajtó alá rend. és bev. Czigány Lóránt. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Szekeres 1999

SZEKERES András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég*, 15. sz. 3–16.

Szekfű 1983

SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Sajtó alá rend. Glatz Ferenc. Budapest, Gondolat. [1947]

Szekfű 1989

SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, ÁKV–Maecenas. [1934]

Szijártó (2003)

SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris, 494–513.

Szilágyi 1999

SZILÁGYI Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum.

Szőnyei 2005

SZŐNYEI Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Magyar Narancs – Tihany-Rév.

Tabajdi – Ungváry 2008

TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina – 1956-os Intézet.

Tar 2003

TAR Pál: *In Memoriam Antall József. Tanú és szereplő*. Budapest, Kairosz.

Toldy-évkönyv 1960

A Budapesti I. kerületi Állami Toldy Ferenc Gimnázium Évkönyve az 1959–60. iskolai évről. Budapest.

Tóth 2007

TÓTH Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak” – *Munkásnők élete a Kádárkorszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, Napvilág.

Utasi–A. Gergely–Becskeházi 2000

UTASI Ágnes–A. GERGELY András–BECSEKÉHÁZI Attila: *Kisvárosi elit*. Budapest, Új Mandátum.

Valuch 2001

VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

Varga É. 2006

VARGA Éva (főszerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.* Moszkva–Budapest, ROSZSZPEN–MKITTK, 2006.

Varga L. 1989

VARGA László (összeáll.): *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest, Századvég.

Varga L. 2006

VARGA László: *Világ besúgói, egyesüljetek! Az állambiztonság átmentése.* Budapest, Polgart.

Vass 1974

VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Budapest, Kossuth.

Vida 1996

VIDA István: Adalékok a Független Kisgazdapárt újjászerveződéséhez 1956-ban. *Múltunk*, 3. sz. 51–100.

Vida 1998

VIDA István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok.* Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság.

Vida 1999

VIDA István (főszerk.): *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja, 1945. november 29.–1947. július 25.* Budapest, Magyar Országgyűlés. /Országgyűlési almanach. Történelmi sorozat, 2./

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁB állambiztonság(i)
- ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- ÁKV Állami Könyvterjesztő Vállalat
- ápr. április
- aug. augusztus
- ÁVH Államvédelmi Hatóság
 - B beszerzési (dosszié)
- bev. bevezető
- BFL Budapest Főváros Levéltára
- BM Belügyminisztérium
- Bp. Budapest
- BRFK Budapesti Rendőr-főkapitányság
- BTK Bölcsészettudományi Kar
- BZSBT Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság
 - cs. csomó
 - d. doboz
- d. n. dátum nélkül
- dec. december
- DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége
- ed(s.) editor(s)
- ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
- ENSZ Egyesült Nemzetek Szervezete
- EPOSZ Egyesült Parasztifjúság Országos Szövetsége
 - et al. et alii
 - F figyelő(-dosszié)
- fasc. fasciculus

- febr. február
 FKGP Független Kisgazda- Földmunkás és Polgári Párt
 FKgP, FKP Független Kisgazdapárt
 fn. fedőnevű
 f. fond
 főszerk. főszerkesztő
 Főv. Főváros
 Ft. forint
 Gestapo Geheime Staatspolizei
 HÉV Helyiérdekű Vasút
 HVG Heti Világgazdaság
 IBUSZ Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Rt.
 id. idősebb
 ifj. ifjú
 jan. január
 jkv. jegyzőkönyv
 júl. július
 jún. június
 KB Központi Bizottság
 KGB Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi
 kiad. kiadás
 KIMSZ Kommunista Ifjómunkás Szövetség
 KISZ Kommunista Ifjúsági Szövetség
 KMP Kommunisták Magyarországi Pártja
 Komintern Kommunista Internacionálé
 köt. kötet
 közread. közreadja
 közzét. közzéteszi, közzétette
 KV Központi Vezetőség
 M munka(-dossier)
 máj. május
 márc. március
 Maszsolaj Magyar-Szovjet Nyersolaj Rt.
 MÁV Magyar Államvasutak
 MDF Magyar Demokrata Fórum

- MDP Magyar Dolgozók Pártja
MEFESZ Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MKP Magyar Kommunista Párt
MNK Magyar Népköztársaság
MOL Magyar Országos Levéltár
MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA Magyar Tudományos Akadémia
NÉKOSZ Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
NKVD Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel
NOIJ Napi Operatív Információs Jelentés
nov. november
NSZK Német Szövetségi Köztársaság
OHA Oral History Archívum
okt. október
OPI Országos Pedagógiai Intézet
ORFI Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet
ő. e. őrzési egység
összeáll. összeállította
PB Politikai Bizottság
PIL Politikatörténeti Intézet Levéltára
pl. például
ref. rendőri felügyelet
rend rendezte
Rt. Részvénytársaság
sk. saját kezű
stb. és a többi
sz. szám, számú
sz. született
SZDSZ Szabad Demokraták Szövetsége
szerk. szerkesztette
szept. szeptember
SZK(b)P Szovjet Kommunista (bolsevik) Párt
SZKP Szovjetunió Kommunista Pártja
szt. szigorúan titkos
Tefu Teherfuvarozási Vállalat

- TIT Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
tmb. titkos megbízott
tmt. titkos munkatárs
tom. tomus
ún. ügynevezett
UNESCO United Nations Educational, Scientific and Cultural
Organization
u. utca
uo. ugyanott
uó ugyanő
USA United States of America
vál. válogatta
vb, VB végrehajtó bizottság
VKM Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

NÉVMUTATÓ

- A. Gergely András 22
 Aczél Tamás 103
 Ady Endre 28
 Agárdi (Leéh) Ferenc Végh Ferenc 142
 Ágics István 130
 Agócs István 48–50, 56, 90, 91, 98, 160–163, 167, 168, 170, 237, 246
 Andorka Rudolf 32, 33
 Andrási Attila Arany 141, 145
 Antall Béla 38
 Antall család 14, 31, 36, 45, 62, 64, 78, 84, 85, 88, 93, 104, 105, 107, 123, 133, 141, 209, 228, 241, 262
 Antall György 25, 107
 Antall házaspár 207
 Antall József 1–15, 18, 19, 21–25, 27, 28, 31, 33–36, 40–47, 54–69, 77, 78, 85, 86, 92, 93, 106, 107, 109–118, 121–125, 130–150, 152–157, 166, 169, 171–239, 241–244, 246–264, 266
 Antall József, id. 21, 23, 25, 27–33, 36–39, 43–54, 63–65, 77–82, 84–86, 88, 89, 93, 94, 100, 102, 104–111, 123, 133, 135, 161, 162, 169, 175, 179, 186–188, 190–193, 197, 202, 203, 209, 217, 218, 220, 224, 233, 238–242, 245–247, 250, 255, 260–264
 Arany Bálint 93
 Arany *lásd* Andrási Attila
 Auer Pál 87, 224
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 51, 84, 245
 Bajcsy-Zsilinszky Endréné 84, 86, 89
 Balázs Tibor 75
 Baló Zoltán 239
 Balogh György 40, 84, 87
 Balogh Margit 96
 Baracsi Erzsébet 72
 Barankovics István 95
 Bárányos Istvánné 55
 Baráth Magdolna 24, 63
 Becskeházi Attila 22
 Benedek István 220

- Benke Valéria 185, 187
 Benkei András 231, 232, 234,
 237
 Benkő Péter 92
 Berend T. Iván 215
 Bibó István 22, 35, 40, 42, 43,
 47, 56, 58, 81, 160, 201, 202,
 251, 253, 254
 Bieganski, Witold 240
 Biernaczky Szilárd 21
 Bihari Mihály 19
 Biszku Béla 46, 47, 55, 57–59,
 176
 Bodor György 89
 Bodrogi, Bodrogi Kálmán 36,
 39, 85, 107
 Bodrogi László 46–54, 59, 63,
 81, 82, 107, 159–163, 167, 170,
 191, 240
 Bódy Zsombor 18
 Bognár József 256
 Bolberitz Pál 114, 116
 Boross Péter 156, 194
 Bozóki András 257
 Bozsik Pál 96
 Budai *lásd* Pártay Tivadar
 Buzinkay Géza 138, 172, 173,
 177, 179, 184
 Castro, Fidel 215
 Cihika Mihály 59, 61, 133, 176–
 180, 185, 187, 195, 196
 Cobb, Richard 76
 Czaga István 127–129
 Czoch Gábor 18
 Czvetkovics László 103
 Csapody Miklós 95, 156
 Cseh Gergő Bendegúz 9
 Cseh Zita 127
 Csepeli György 18, 157
 Cserenyey Géza 29, 31
 Csicsery-Rónay István 29, 31
 Csiki István 160
 Csizmadia Ervin 249
 Csonka István 148, 149
 Csoóri Sándor 253–255, 258
 Csurka István 256
 Darvas József 206
 Deák Ágnes 20
 Debreczeni József 21, 28, 35, 36,
 40
 Dernői Kocsis László 197, 198
 Dilas, Milovan 209
 Dobi István 38, 44, 46, 47, 53,
 55, 57, 59, 80, 83, 108, 176,
 192, 197
 Donászy Ferenc 35, 187
 Dóra Béla 87, 88
 Dömötör László Varga, Varga
 Sándor, Meszlényi(?) 83,
 102–106, 111, 119, 169, 238,
 240–244, 246–248
 Dubček, Alexander 216
 Egri, Egri Gyula *lásd* Mikus Gyula
 Eötvös József 210, 211, 231,
 253
 Erdélyi *lásd* Szentiványi József

- Erdősi *lásd* Kálmán Szilviusz György 18
 Erős, Erős János *lásd* Fischer János 20
 Esterházy Péter 20
 Fábíán, Fábíán József *lásd* Farkas László
 Fácányi Ödön 112
 Faragó *lásd* Frank György
 Farkas Dénes 100
 Farkas Ferenc 201
 Farkas László Fábíán, Fábíán József 7, 9, 10–13
 Farkas Teréz (Nezvál Ferencné) 163
 Fehér Ferenc 16, 34, 198
 Feitl István 30
 Féja Géza 206
 Fekete Sándor 220
 Fényi Tibor 34
 Ferber Katalin 215
 Fillér László Földes 110
 Fischer János Erős, Erős János 110
 Fock Jenő 186, 231, 232, 237
 Fogarasi Ferenc 99
 Foucault, Michel 19
 Földes *lásd* Fillér László
 Földes György 215
 Frank György Faragó, Roger 38, 39, 60, 108
 Friedrich István 96
 Futó Dezső 37, 87, 89
 G. Vass István 41
 Gadamer, Hans-Georg 18
 Garton Ash, Timothy 20
 Gáti Tibor 22
 Gaulle, Charles de 224
 Genscher, Hans-Dietrich 256
 Geréb Sándor 82
 Gergely Jenő 94, 96
 Gimes Miklós 98, 103
 Ginzburg, Carlo 18
 Glatz Ferenc 37
 Gondos Béla 101
 Gorkij, Makszim 157
 Göncz Árpád 43, 44, 47, 56, 58, 93, 192, 201, 256
 Grósz Károly 256, 259, 264
 Gyalmos János 188, 189
 Gyáni Gábor 20–22, 24, 245
 Gyarmathy István Kristóf 106, 107
 Gyarmati György 20, 24, 84
 Gyenes Judith 252
 Gyimes *lásd* Gimes Miklós
 Győr Zoltán 82
 Gyulai László 31
 Gyurgyák János 22, 202
 Habsburg Ottó 95
 Habuda Miklós 183, 184
 Hajdu Tibor 25, 125, 126
 Halász Mihály 114, 115
 Hanák Gábor 25, 143, 155, 156
 Hanák Péter 251
 Harangozó Szilveszter 237
 Haraszi Miklós 253

- Harmath *lásd* Horváth József
 Hegedűs B. András 130, 136
 Hegedűs István 79, 223
 Héjj Edit 144, 233
 Helle László 241
 Heller Ágnes 212
 Hollós Ervin 50, 99
 Hollósi Pálné 178
 Homoki Nagy István 123
 Horti József 78, 131, 132, 176,
 230, 232, 250
 Horváth Ágota 22
 Horváth Gyula 47
 Horváth János 37
 Horváth József Harmath 42, 78,
 141–143, 146, 192
 Horváth József [rendőr őrnagy]
 227
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics
 214
 Huszár Ferenc Kerekes, Kerekes
 János 62, 111–120, 122,
 123, 130, 140, 166, 171–173,
 175, 177, 179, 181–183, 185,
 247
 Huszár Tibor 25, 43, 44, 48,
 126, 236, 237
 22/24 *lásd* Kálmán Szilviusz
 György
 Ilku Pál 47, 183, 187–189, 211
 Illyés Gyula 34, 201, 249, 258
 Izsák Lajos 29
 Jávor Miklós 153, 154
 Javorniczky István 33
 Jeszenszky Géza 21, 25, 144,
 155, 210, 230, 233, 254
 Jeszenszky Gézáné *lásd* Héjj Edit
 Jobst Ágnes 71
 Juhász Gyula 22
 K. Nagy Imre 121, 148, 212
 Kádár Imre 193, 194
 Kádár János 38, 39, 45, 50, 56,
 76, 80, 81, 83, 85, 104, 209,
 225, 231, 232, 235–238, 243,
 244, 256
 Kállai Gyula 47, 53, 186–188,
 225, 243
 Kállai Lili 46, 55, 59–61, 78,
 109–111, 113–119, 121, 130,
 131, 133, 134, 137, 140, 142,
 143, 145, 147, 163–168, 171,
 176, 185, 189, 190, 196, 197,
 201, 204, 260, 261
 Kálmán Szilviusz György Erdősi,
 22/24 93–102, 169, 262
 Kalmár Árpád 130
 Kaminski, Lukasz 20
 Kapronczay Károly 21, 28, 240
 Karasszon Dénes 220
 Kardos László 43
 Kaszás Tibor 176, 179–181
 Kátai, Kátai György *lásd* Kiss
 György
 Kehrér Károly 114
 Kelemen Sándor Keleti 42, 80,
 92–94, 215, 216, 220
 Kelen Béla 185

- Keleti *lásd* Kelemen Sándor
 Keller Márkus 24
 Kende Péter 22, 24, 37
 Kenedi János 18, 20, 24, 48, 138
 Kerekes, Kerekes János *lásd* Huszár Ferenc
 Keresztes Sándor 43,
 Keresztes-Fischer Ferenc 52, 200, 245
 Kéri József 153
 Keserű Jánosné Bérci Etelka 13
 Kéthly Anna 51
 Kis János 22, 136, 201, 264
 Kisházi Ödön 209
 Kiszjenői (Kis-jenői) Antall József *lásd* Antall József
 Kiss Géza 206
 Kiss Géza [rendőr hadnagy]* 124
 Kiss Gy. Csaba 256
 Kiss György Kátai, Kátai György, Kovács, Kovács Jenő 7–13, 40–43, 45, 62, 63, 65, 68, 69, 78, 121–124, 135, 139–157, 168, 192, 194, 197, 198, 203–218, 220–232, 235, 247–250, 252–256, 259
 Kiss György Sándor *lásd* Kiss György
 Kiss István [tanár] 172
 Kiss, Kiss István *lásd* Rácz Gábor
 Kiss Lajos 238
 Kiss Sándor 91
 Kiszely Gábor 19
 Klamár Gyula 87, 90
 Kocsis Zoltán 249
 Koltai Dániel 96
 Komlós Gyula 193, 194
 Kornai János 19
 Kornidesz Mihály 187, 188
 Kossuth Lajos 180
 Koszigin, Alekszej Nyikolajevics 223
 Kovács Béla 29, 31, 38–40, 42, 45, 50–53, 80, 81, 85, 88, 89, 103, 191, 192, 196–198, 200, 256
 Kovács Gábor 24, 202
 Kovács István 31, 108
 Kovács, Kovács Jenő *lásd* Kiss György
 Kovács K. Zoltán 87
 Kozák Gyula 24
 Kozáry Andrea 162
 Kőhegyi Kálmán 28
 Körösenyi András 92
 Kőrösi Zsuzsanna 37, 42, 74, 80, 92, 185
 Kővágó József 37, 85, 88, 91
 Kövér György 21
 Krassó György 101, 102
 Kray István, br. Magasházi 95
 Kristóf *lásd* Gyarmathy István
 Kun Miklós 29
 Kuron, Jacek 101
 Kuti György 10, 11
 Lackó Mihály 147
 Lackó Miklós 245
 Lajos Iván 95
 Lakatos Sándor 71

- Láng György 74
Lékai László 250
Lénárt András 24
Lénárt Iván 91
Lengyel Attila 127
Lengyel László 21
Levi, Giovanni 34
Litván György 251, 252
Lukács György 34, 249, 253
- M. Kiss Sándor 28
Magasházi *lásd* Kray István, br.
Magos Gábor 98
Major Máté 164
Majsai Tamás 20
Maléter Pál 252
Maléter Pálné *lásd* Gyenes Judith
Marelyn Kiss József 79, 84
Marenzi Károlyné, gr. 104
Mark, James 34, 183
Markó György 21
Mátéffy Géza 82, 89
Megay László 175, 208
Méray Tibor 103
Mérei Ferenc 97-100, 153
Meszlényi Dömötör László(?)
110, 111
Miklóssy Lajos 176, 177, 190,
198, 201
Mikus Gyula Egri, Egri Gyula 62,
78, 92, 106, 110-113, 116,
121-123, 125-148, 166, 171-
173, 175-183, 185, 186, 189-
199, 201-205, 247
Mindszenty József 95, 250
- Mink András 37
Moczar, Mieczysław 244
Modor Ádám 101
Molnár Adrienne 74, 185
Molnár László 138
Móricz Zsigmond 28
Mosoni György 178, 184, 185,
187
Mulik László 71
Murányi Gábor 24, 95
Müller Rolf 156
- Nádas Péter 20
Nagy Balázs 153, 223?
Nagy Ferenc 29, 83, 90, 91, 104,
202, 239, 242
Nagy Imre 45, 52, 82, 97, 192
Nagy Mózes 86
Nagy Ödön 7
Németh László 182, 202, 206
Németh Miklós 156
Némethy Ferenc 7-10, 12, 13
Nezvál Ferenc 163
Nietzsche, Friedrich Wilhelm
206
Nora, Pierre 19
Nyers Rezső 225
- Olti Vilmos 184
Oltványi Ambrus 153, 154, 252-
254
Orgoványi István 24, 162
Ortutay Gyula 186, 197, 220,
243
Osskó Judit 15

- O'sváth György 28, 33, 42, 156, 257
 O'sváth László 28, 239
 Ö. Kovács József 24
- P. Ábrahám Dezső 97, 100
 Paczkowski, Andrzej 244
 Palasik Mária 37
 Pálffy Géza 95
 Pálffy József 220
 Páll Tibor Pásztor, Pásztor István 31, 108, 109
 Palla Ákos 211, 220
 Pallavicini György 95
 Pamlényi Ervin 228
 Panzer Gyula Ferenc 130
 Papp Imre 61, 121, 140, 145-148, 151, 167, 168, 170, 189, 197, 204, 261
 Papp István 24, 131
 Pártay Tivadar Budai 37-39, 79-87, 89-91, 103-105, 230, 256
 Pásztor, Pásztor István *lásd* Páll Tibor
 Pataki Ferenc 25, 125, 130, 154
 Pataki Zoltán 78, 123, 126
 Payr Hugó 94, 95
 Péntek István 48, 50
 Perr Viktor 84
 Persak, Krzysztof 20
 Pesta László 36
 Péter Anna 130
 Péteri György 265
 Petrikné Vámos Ida 9, 24, 76
- Pfeiffer Zoltán 84
 Polgár, Polgár Pál 31, 40, 46, 54, 107
 Pilinszky János 249
 Pintér Viktor 239
 Pollacsek őrnagy 155
 Pongrácz Aladár 87
 Przibislawsky Ferenc 96
 Püski Levente 245
 Püski Sándor 89, 92, 249
- RácZ Gábor Kiss, Kiss István 121-125
 RácZ István 85
 RácZ Sándor 237, 246
 Radnóti Sándor 24
 Radványi Dezső 47
 Rainer M. János 15, 19, 20, 22, 201, 254
 Rajnai Sándor 48, 160
 Rákosi Mátyás 30, 31, 97, 217, 218
 Ránki György 238
 Ravasz Károly 257
 Regéczy-Nagy László 47
 Reischl Gábor 138
 Rejtő Gábor 215
 Rév István 21
 Révai József 253, 254
 Révész András 43
 Révész Béla 20, 156, 231, 257
 Révész Sándor 21, 28, 35, 40, 79, 98, 249, 258
 Richter Anna 23
 Ricoeur, Paul 24

- Roger, Roger *lásd* Frank György
 Róka *lásd* Balogh György
 Romsics Ignác 19, 245
 Rózsa József 227, 230
 Rózsa László 128, 129
 Rózsa Marianna 15, 157, 175,
 208, 212, 220
 Röpke, Wilhelm 206
 Ryz-Smigly, Edward 104
- Saláta Kálmán 29
 Samu László 64, 89
 Sándor Imre *lásd* Szanyi István
 Sára Sándor 252, 253
 Sas 240
 Sasvári Edit 231
 Sárközy Csaba 114
 Schopenhauer, Arthur 206
 Schulteisz Emil 13, 220, 252
 Seres József 66, 67, 87, 88, 100,
 103, 104, 106, 168–170
 Sík Ottó 227, 237
 Sík Sándor 38
 Simon Zoltán Boldizsár 18
 Simonyi Sándor Somlói 83
 Sipos Levente 63
 Somlói *lásd* Simonyi Sándor
 Soós Mihály 24
 Sós Júlia 40, 153, 173
 Standeisky Éva 24, 89, 207
- Sz. Kovács Éva 24
 Szabó Csaba 20, 96
 Szabó Dezső 28, 206
 Szabó János 44
- Szabó Miklós 19, 214, 261
 Szabó Zoltán 22
 Szakasits Árpád 47, 51, 186, 188
 Szalay Béla 35, 187
 Szállási Árpád 212, 220
 Szalma József 57
 Szanyi István Sándor Imre 109
 Széchenyi István 253
 Székely Imre Kálmán 100
 Szekeres András 18
 Szekfű Gyula 22, 27, 28
 Széll András 164
 Szent-Iványi Domokos 93
 Szentiványi József Erdélyi 83,
 84, 88–92
 Szentiványi Lajos 31, 107
 Szentpétery Gábor 97
 Szigetvári Árpád 100, 101
 Szíjártó M. István 18, 23
 Sziklai István 75
 Szilágyi Sándor 251
 Szirmai István 89
 Sziva József 136, 204, 205, 209
 Szolnoki István Vadász 38, 80,
 83–91, 169, 213, 216
 Szőnyei Tamás 21
 Szücs Ernő 79
 Sz[ü]űcs Ervin 7, 8
 Szücs István 206
- Tabajdi Gábor 20, 48, 70, 161
 Taksonyi János 84
 Tamási Áron 40
 Tánczos Gábor 153, 154
 Tar Pál 25, 33, 41–43, 56, 60,

- 62, 65, 68, 69, 121, 123, 124,
140–142, 144, 146, 148–150,
153–157, 210, 221–223, 225–
227, 230, 249, 256, 257
- Tar Pál Ádám *lásd* Tar Pál
- Tardos Márton 130
- Teleki Pál 245
- Temesi Alfréd 36
- Tihanyi Sándor 61, 63, 226
- Tildy Zoltán 37, 38, 45, 47, 49,
52, 80
- Tildy Zoltán, ifj. 123
- Tokaji Lajos 69
- Tomek Vince 38
- Tóth Béla 47
- Tóth Eszter Zsófia 18
- Tóth Ferenc 78, 141, 143
- Tóth Pál Péter 37, 42, 80, 92
- Tóth Tímea 96
- Török Gyöngyvér 25
- Ungváry Krisztián 20, 48, 69,
70, 161
- Utasi Ágnes 22
- Utassy Loránd 239
- Vadász *lásd* Szolnoki István
- Valuch Tibor 22
- Varga [kihallgatótiszt] 79
- Varga Béla 29, 91, 242
- Varga Éva 166
- Varga István 85
- Varga József 87
- Varga László 20, 24, 37
- Varga, Varga Sándor *lásd* Dömötör
László
- Vásáry József 97
- Végh Ferenc *lásd* Agárdi (Leéh)
Ferenc
- Vékey Károly 8
- Vida István 28, 37, 79, 80, 84,
88, 97, 110
- Vidor Miklós 51
- Virág János [iskolaigazgató]
171, 176, 178
- Virág, Virág János 109, 110
- Vörös Vince 37
- Wellmann Imre 35
- Wojtyła, Karol (II. János Pál)
249
- Zavadszky Iván 95, 96
- Zentai Vilmos 37
- Zeőke Pál 82
- Zilahy Tibor Zólyom, Zólyom
Tivadar 109
- Zlinszky család 28
- Zólyom, Zólyom Tivadar *lásd*
Zilahy Tibor
- Zsigmond Gyula 89, 207

RAINER M. JÁNOS 1957-ben született Budapesten. Történész, az 1956-os Intézet igazgatója.

Főbb művei: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956 (1990), Az 1956-os magyar forradalom. Reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás (társszerző, 1991), Nagy Imre. Politikai életrajz I–II. (1996, 1999), Ötvenhat után (2003).